

Көчөрөва Г. О.

**ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН
“СЫНГАН КЫЛЫЧ”
РОМАНЫНДАГЫ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ**

Көчөрова Гүлүмкан Осмоновна

**ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН
“СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ**

Бишкек-2017

УДК 821.51.0

ББК 83.3 Ки

К 76

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин журналистика жана мамлекеттик тил кафедрасынын жыйынында жактырылып, университеттин Илимий-техникалык кеңешинин чечими менен басууга сунуш кылынган.

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору, профессор
Т.С. Маразыков

Пикир айткандар: филол.илим.доктору.проф. М.И. Мирзахидова
филол.илим.канд. доцент Н.К. Алтынбеков

Көчөрөва Г. О.

К76 Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы
фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы. – Б.:2017.
– 203 б.

ISBN 978-9967-09-314-0

Кыргыз тил илиминдеги стилистикалык коннотациялардын изилдениши проблемалуу маселелерден болуп саналат. Бул китепте фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын анализге алып, теориялык маалыматтар менен берилди. Талдоо үчүн Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын тексти алынды.

Монография жогорку окуу жайларынын филология адистигинде окуган студенттерге, мугалимдерге жана аспиранттарга арналат.

К 4603020100-17

ISBN 978-9967-09-314-0

УДК 821.51.0

ББК 83.3 Ки

© Г. О. Көчөрөва,
2017

КИРИШҮҮ

Тил коомдук көрүнүш экендиги жөнүндөгү аныктама көптөгөн кылымдардан бери аксиома катары таанылып келаткандыгын танууга болбойт. Демек, тил коомдук көрүнүш болгон соң, коом менен бирге тил да өнүгүп отуары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Коомдун өнүгүшүнөн анда болуп жаткан тилдик процесстердин өзүнчө маселелери пайда болуп, анын ар тараптан иликтенишин, мезгил талабына ылайык чечилишин учур өзү талап кылат. Тил маселелерин коомдун өнүгүүсүнө, анын өнүгүү жолундагы зарыл шарттарына, мыйзам ченемдүү жактарына заман талабына ылайык иликтөө, изилдөө иштерин жүргүзүү – тил илиминин негизги милдети. Коомдун өнүгүшүндө ошол коомдо өкүм сүргөн тилдик кубулуштарга карата жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр, анын натыйжасынан жаралган жетишкендиктер улут үчүн чоң мааниге ээ. Коомдун тарыхый жолу, өнүгүү процесси менен ажырагыс биримдикте өмүр сүргөн элдин тили, аларды ар тараптан изилдеген тил илими буга далил. Ошондуктан тилди окутуу үчүн жазылган окуу китептеринде болсун, же тил илимине арналган эмгектин кайсынысында болбосун «Тил – коомдук көрүнүш», «Тил – адам баласынын негизги байланыш куралы», «Тил коомсуз өнүкпөйт, коом тилсиз өнүкпөйт» деген сыяктуу аныктамалардын берилиши тегин эмес [Юнусалиев, 1959, 3; Сартбаев, 1965; Щербак, 1971, 5]. Мунун өзү коомдо, коомдун ар кандай баскычтарында, өнүгүү формаларында замандын талабына ылайык дайыма тилдик иликтөө иштерин талап кылган, коомдун өнүгүүсүнө тыгыз байланышкан жана ага салым кошкон актуалдуу маселелерди изилдөө зарылдыгын шарттаган илимдердин бири тил илими экендигин күбөлөп турат. Мына ошондуктан ондогон кылымдардан бери тилге байланыштуу маселелер ар тараптан изилденип, тил илими өнүгүп келе жатат.

Тил илими да башка илимдердей эле чакан маселелерден ирисине, жөнөкөйдөн татаалга өнүгүп-өсүшүндө узак жол басты. Анын иликтөө объектиси катары фонетика, лексика, лексикология, морфология маселелери миндеген жылдардан бери изилденип келе жатса, сөз айкашы, сүйлөм, анын түзүлүштөрү да бир нече кылымдардан бери иликтенип келе жатат. Жогоруда аталган маселелер бү-

гүн да өз актуалдуулугун жогото элек. Ал эми этимология, стилистика, сүйлөө маданияты тууралуу иликтөөлөр да тил илиминин ар тараптан өнүгүшүнө өз салымын кошуп жаткандыгына акыркы бир кылымдагы тил илими боюнча жазылган эмгектер күбө боло алат.

Илимий изилдөөлөр ыкчам жүргүзүлүп, кайсы бир тилдик маселени ар тараптан иликтөө, тактоо аркылуу тилдик көз караштар да өзгөрүлүп, улам жаңы багыттар аныкталып олтурат. Ошол эле учурда тил илиминде кайсы бир деңгээлде мурдатан изилдөөгө алынып келген тилдик көрүнүштүн башка өңүттөрүнө, башка тармактарына жаңы көз карашта көңүл бурулуп, алар мезгилдин маанилүү маселесине айланып турушу да мыйзам ченемдүү. Тил илиминдеги мындай көрүнүшкө фразеологизмдердин көркөм тексттеги көркөм-эстетикалык, көркөм-семантикалык, коннотациялык-функционалдык кызматын иликтөө маселелерин кошууга болот.

1-БАП. ФРАЗЕОЛОГИЗМ: ИЗИЛДЕНИШИ, ИЗИЛДЕНҮҮЧҮ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

1.1. Фразеологизмдердин жалпы теориялык маселелери

XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында жалпы тил илими коомдук цивилизациянын өнүгүү этабындагы өзүнүн алдына коюлган талаптарга, дүйнө элдери бири-бири менен кызматташтык, боордоштук мамилелер аркылуу карым-катыш, байланыш түзүп жаткан учурдагы жашоо-шартка ылайык жаңы, полипарадигмалык деңгээлдеги, сапаттагы изилдөөлөрдү өздөштүрүүгө кадам таштады. Ошондуктан, биздин оюбузча, кыргыз тил илиминин өнүгүү тенденцияларын жалпы дүйнөлүк тил илиминин өнүгүүсү менен бирдикте кароо, учурдун актуалдуу маселелерин чагылдырган изилдөөлөрдү колдоого алуу абдан зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Байыртадан эле ата-бабаларыбыз уюткулуу накыл сөздөрдү, таамай, курч көркөм сөз каражаттарын кеңири колдонуп келишкен. Укумдан-тукумга оозеки түрдө айтылып, мурас катары бизге жеткен элдик чыгармалар буга күбө боло алат. Бирок өзүнчө бир көркөм каражат болуп кылымдар бою жашап келе жаткан тилибиздеги фразеологизмдерге кыргыз тил илиминде 1950-жылдарга чейин атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

“Фразеология” деген термин грек тилиндеги *frasisis*-туюнтма, ойду өзгөчө туюндуруучу сүйлөөнүн чакан түрмөгү, *logos*-сөз, түшүнүк, илим деген сөзүнөн алынган. Бул термин азыркы учурда тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы деп аталып калгандыгы тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлери бар [Эгембердиев, 2009, 312.]. Ырас, тилдеги өзгөчө туюнтмалар мурда ар түрдүү терминдер менен белгиленип (“фраза”, “фразема”, “идиома”, “фразеологиялык бирдик” д.у.с) жүргөн эле, бүгүнкү күндө дээрлик бардык илимий эмгектерде жана окууларда алар көбүнчө “фразеологизмдер” деген термин менен аталууда. Фразеологизмдер окуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы катары азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Фразеологизмдер тилдин башка бирдиктеринен айырмаланып, өзгөчө туюнтмаларды билдирүүчү өзүнчө бир типтеги тилдик бирдиктер катары төмөнкүдөй бир катар бөтөнчөлүктөргө ээ:

- Фразеологизмдерге компонентүүлүк мүнөздүү, башкача айтканда, алар экиден кем эмес компоненттердин тизмегинен куралат;
- Фразеологизмдердин тутумундагы компоненттер дайыма туруктуу мүнөзгө ээ, башкача айтканда, фразеологизмдердин тутумундагы компоненттерди башка сөздөр менен алмаштырууга же алардын ордун бардык учурда эле эркин өзгөртүүгө болбойт;
- Фразеологизмдер маанилик жактан өзүлөрүнө эквивалент болуп келген сөздөргө караганда образдуулук касиетке ээ;
- Фразеологизмдер биздин сүйлөшүүбүздө дайыма даяр материал катары колдонулат;
- Фразеологизмдерге лексика-семантикалык бирдиктүүлүк мүнөздүү, башкача айтканда, фразеологизмдердин компоненттери лексикалык алгачкы маанилеринен алыстаган болот да, алар бирдиктүү түрдө турганда гана белгилүү бир мааниге ээ болот.

Фразеологизмдердин спецификалык табиятын аныктоочу жогорку белгилер ар бири өз алдынча эмес, биринин пайда болушун экинчиси шарттап туруучу, бирине экинчиси тике же кыйыр түрдө өтүп туруучу, бир бүтүндүн тутумдуу элементтери катары каралат [Сапарбаев, Өмүралиева, Эгембердиев, 1991].

Жогоруда аталган белгилер фразеологизмдердин негизги белгилери болуп саналат. Ошентип, тилде эки же андан көп компоненттен туруп, пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен, бир бүтүндүктү түзгөн, өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүү, образдуулук касиетке ээ болуп, сүйлөмдө грамматикалык жактан бир гана милдет аткарган тилибиздеги көркөм сөз каражаттары фразеологизмдер деп аталат.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди лексика-семантикалык жактан классификациялоодо бул пикирди жетекчиликке алуу максатка ылайыктуу. Кыргыз тил илиминде фразеологизмдик жалпы маани менен тутумдук компоненттеринин ортосундагы маанилик байланышынын жакындык даражасына жана лексикалык тутумунун туруктуулук мүнөзүнө карата кыргыз тилиндеги фразеоло-

гизмдерди окумуштуулар “Фразеологиялык ширешме”, “фразеологиялык бирдик” жана “фразеологиялык тизмек” деп үчкө бөлүштүрүп жүрүшөт.

1. Түзүп турган элементтеринин ар бири өз алдынча алганда түшүнүккө ээ болгон, бирок фразеологиялык мааниси анын тутумуна кирген сөздөрдүн маанисине негизделбестен, бирдиктүү түрдөгү бир маанини билдирген туруктуу сөз тизмектери **фразеологиялык ширешме** деп аталат. Мисалы: *биттин ичегисине кан куйган; битин сыгып, канын жалаган; оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу; көзүнөн чаар чымын учуу; кой оозунан чөп албаган; мурдунан эшек курту түшө элек; эшек такалоо; жылын төө кылуу; кой терисин жамынган; беш өрдөгүн учуруу; куркулдайдын уясын табуу; үкүнүн уясын табуу; кырк жылкы; ичине ит өлүү; итке минип калуу ж.б.*

2. Фразеологиялык маани тутумундагы компоненттердин жеке турган маанилерине аздыр-көптүр жакындыгы бардай, жалпы маани ошол компоненттердин лексикалык мааниси аркылуу келип чыккандай сезилген туруктуу сөз тизмектери **фразеологиялык бирдик** деп аталат. Мисалы: *сары ооз балапан; жыландын куйругун басып алуу; жыландын башын кылтыйтуу; жөргөмүштүн торуна чалынуу; бөрү этектен, жоо жакадан алганда; чычкан мурду жөргөлөгүс; оозуңа жылан уялагыр; элик сүтүн берүү; чычканга кебек алдырбаган; үрүп чыгаар ити жок; чычкан мурдун канатпоо; ат кара тил болгондо; түлкүсү түштө улуу; төөнүн куйругу жерге тийгенде ж.б.*

3. Өзүнүн тутуму боюнча түз жана өтмө маанидеги (эркин жана фразеологиялык байланыштагы) сөздөрдүн тизмеги аркылуу уюшулган фразеологизмдердин өзүнчө бир түрү **фразеологиялык тизмек** (айкаш) деп аталат. Мисалы: *аскар тоо, чалкар көл, кара өзгөй, суй жыгылуу, купулуна толу, керт башы, көз салуу, көз чаптыруу, көз көргүс ж.б.* [Абдулдаев, 1998].

Көпчүлүк түркологиялык изилдөөлөрдө фразеологизмдер менен макал-ылакаптар бир катарга коюлуп иликтөөгө алынып келүүдө. Ушуга байланыштуу фразеологизмдер менен макал-ылакаптардын айырмасы жана окшош жактары тууралуу азын-оолак сөз кыла кетүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Фразеологизмдер менен макал-ылакаптардын жалпылыктары:

- Фразеологизмдер да, макал-ылакаптар да тутумундагы компоненттеринин туруктуулугу, кепте даяр материал катары колдонулушу;
- Фразеологизмдердин да, макал-ылакаптардын да тутумундагы компоненттеринин ордун эркин алмаштыра берүүгө болбойт;
- Фразеологизмдердин да, макал-ылакаптардын да айрым компоненттеринин кээ бир учурларда өтмө мааниде колдонулушу;
- Фразеологизмдердин да, макал-ылакаптардын да элестүү, образдуу болушу.

Фразеологизмдер менен макал-ылакаптардын өзгөчөлүктөрү:

- Макал-ылакаптар сүйлөм түрүндө болуп, бүткөн бир ойду, корутундуну билдирет. Фразеологизмдер атоо манисине гана ээ;
- Фразеологизмдердин мааниси сөздөгү эквиваленттик мааниси аркылуу гана аныкталса, макал-ылакаптарда алардын тутумундагы компоненттеринин жекече маанилеринин биримдиги аркылуу аныкталат;
- Макал-ылакаптар – дидактикалык, тарбия берүүчүлүк мүнөзгө ээ, бүткөн бир чыгарма. Фразеологизмдер мындай касиетке дегеле ээ эмес;
- Макал-ылакаптардын компоненттерин алмаштырууга болот, алар эркин айкашат. Фразеологизмдердин компоненттерин башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт, алар бары биригип келип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат [Шүкүров, 1956, №7. 29-36.].

Фразеологиялык айкалыштардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү

Фразеологизмдер структуралык жактан бир нече сөздөрдөн туруп, ал сөздөр ич ара ар түрдүү ык менен байланышып, бирине бири сыңар болуп келери байкалып турат [Сапарбаев, 1997].

Фразеологизмдердин структурасын талдаганда туюндура турган заттык, нерселик маани сөздөрдүн уңгулары менен баяндалса, грамматикалык маани морфологиялык, синтаксистик жол менен баяндалат. Мисалы: *ыргыткан ташы өргө кулоо* деген фразеоло-

гияны алалы. Ал *«иши оңолуу, ийгиликтин үстүндө болуу»* деген түшүнүктү туюндурат. Мында нерселик маани: *ыргыт, таш, өргө, кула* деген бир нече сөздүн сыңар болуп, ич ара тизмектешип, грамматиканын жолуна түшүшү менен берилип жатат. Грамматикалык маани *-ган, -ы, -оо, -га* деген каражаттар менен ишке ашты.

Ал эми *күйбөгөн жери күл болду* деген фразеологизм *«ызалануу, жаны кашайып капа болуу»* деген түшүнүк берет да, нерселик маани: *күй, жер, күл, бол* деген сөздөр менен туюнтулуп, грамматикалык маани: *-ган, -ды, -и* деген каражаттар менен баяндалат.

Ошентип, ар бир фразеологизмдин структурасы жекече мүнөзгө ээ болуп, анын лексикасы семантикалык кубулушка жараша ар башка сандагы сөздөрдөн туруп, морфологиялык, синтаксистик каражаттардан улам түзүлөрү, фразеологизмдин тутумундагы сыңарлардын ич ара чырмалышып келиши, ошол фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн семантикасына жараша ар түрдүү болору окумуштуу А.Сапарбаев тарабынан туура белгиленген [Сапарбаев, 1997].

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер тутумундагы сөздөрдүн ич ара айкалышынын өзгөчөлүктөрү жана андагы өзөк, тирек сөздөрдүн тегерегине чогулган сыңарлардын топтолуш касиетинин грамматикалык белгилерине байланыштуу бир канча топко бөлүнөт. Алардын ичинде морфологиялык касиети жагынан эч кандай өзгөрүүгө учурабастан, ширешкен түрдө колдонулган фразеологизмдер өзгөчө структуралык мүнөзгө ээ. Мисалы, *колу ачык «март, берешен»; адалдан түгү жок «колунда малы жок»; көк жал «жалтанбаган» ж.б.* бул өңдүү фразеологизмдер, бир караганда, жөнөкөй сөздөрдүн эркин айкалышына окшошуп кетет. Бирок аларды кылдат карап көрсөк, анда мындай фразеологизмдер эркин айкалыштагы сөздөрдөн лексика-синтаксистик жактан жасалган ыгы, өзгөчө акцентологиялык касиети жагынан айырмаланарын көрөбүз. Салыштыралы: *кара далы «турмушка чыгаар малынан өтүп калган» - отуруп калган; көлөкөсүнөн коркуу «коркок» - коён жүрөк; жүрөгү жылуу «жакшы көрүү» - ичи жылуу; көөдөнү жок «мактанчаак» - өпкөсү жок ж.б.*

Тексттен фразеологизмдерди эркин сөз айкалышынан ажыратып билүү үчүн эне тилдеги фразеологизмдерди, сөздөрдүн өз ара тутумдашып, бир мааниде колдонулуш касиетин жакшы билүү керек. Бул

үчүн фразеологиялык айкалыштардын дайыма туруктуу мүнөзгө ээ экендигин жана алар даяр материал катары колдонула тургандыгын эстен чыгарбоо зарыл. Мындан башка да алар сүйлөм ичинде чогуусу менен бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаарарын көңүлгө алуу зарыл. Ошондой эле фразеологизмдерди кош, кошмок жана татаал сөздөрдөн да айырмалоо керек [Эгембердиев, 2012].

Лексика-грамматикалык жактан алганда фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн көпчүлүгүнүн ички байланышы бекем. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин ичинде өтө кеңири жайылган түрү этиштик, сын атоочтук, тактоочтук жана заттык фразеологизмдер болуп эсептелет. Элестүүлүгү жана стилдик боёкчолорунун абдан байлыгы менен айырмаланган фразеологизмдер кыйла жыш. Мисалы: **«ойлонуу»** деген түшүнүктү бериш үчүн: *баш орутуу, баш катыруу*; **«кайраттануу»** дегенге карата: *бел байлоо, белди бекем буу*; **«эч кимге жакшылык кылбаган жөнүндө»**: *жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген, котур ташы койнунда*; **«көңүлсүз, капа болуу»** дегенге карата: *сабыры суз, көңүлү чөккөн* деген өңдүү фразеологизмдер айтылат. Булар – бири-бири менен маанилиш синонимдер.

Фразеологизмдер жеке сөздөрдүн, сөз айкалыштарынын эквиваленти, синоними катары колдонула берет. Мисалы: *сиркеси суу көтөрбөө* – эч нерсени жактырбоо; *жүрөгү жок* – коркок; *жүзүн үйрүү* - жактырбоо ж. б.

Ошондой эле алар ичи ара бири-бирине синоним катары айтылышат. Мисалы: *терисине батпоо* – *төбөсү көккө жетүү*; *кошоматка кой союу* – *көзүнүн кареги менен тең айлануу* – *күн тийген жердин күкүгү* ж.б.

Ошентип, объективдүү чындыкты, предметти, башка бир нерсени туюндурууда бирдей мааниде колдонулган, бир түшүнүктө айтылган сөз топторун фразеологиялык синонимдер деп айтабыз. Фразеологиялык синонимдер лексикалык синонимдер сыяктуу эле өз ара канчалык жакын болсо да, лексика-грамматикалык тутуму, маанисинин көлөмү, стилдик касиети боюнча да өз ара айырмалуу келишерин окумуштуу Э.Абдулдаев адилет белгилеген [Абдулдаев, 240.].

Фразеологиялык синонимдер колдонулуш чөйрөсү, стилдик боёкчосу, башка сөздөр менен болгон байланыш-катышы боюнча да

өзгөчөлөнөт. Мисалы: *битин сыгып, канын жалаган – бите карын; жылдызы жерге түштү - күйбөгөн жери күл болду; айга колу жеткендей – жер баспай калуу* деген өңдүү фразеологизмдер мааниси боюнча бири-бирине төп келсе да, лексикалык тутуму да лексикалык ички катышы жагынан бири-бирине дал келбейт. Ал эми, мисалы, «мыкты» дегенди туюндуруу үчүн: *ойротто жок – ортоң колдой; «акылдуу, билимдүү»* дегенди туюндуруу үчүн: *айтырбай билген – башы бар* ж.б.у.с. фразеологизмдерди алсак, экспрессивдик-стилдик жана колдонулуш чөйрө жагынан бири биринен айырмаланат.

1. Ал эми: *сур жыландын суусаганын, кер жыландын кепшегенин билет* «айла-амалдуу, куулук-шумдуктуу» дегени менен *сур жылан, кер жылан* «митаам, куу» деген вариантын алсак, биринчиси экинчисинен стилдик жактан айырмаланып, өзүнчө мүнөзгө ээ.

2. *Боору ооруу жана жаны ачуу* «боорикерлик кылуу, жардам берүү»; *кан жутуу жана ичинен сызуу* «абдан оор кайгы тартуу, катуу күйүт тартуу, убайым тартуу»; *жер менен жексен кылуу жана ийгине суу куюу* «жоготуу, кыйратуу» деген фразеологизмдердин варианттарын алсак, экинчи түрү биринчисине караганда эвфониялык касиети менен (сылыгыраак айтылганы менен) өзгөчөлөнөт [Абдулдаев, Сейдакматов, 1990].

Фразеологизмдер лексикалык тутуму боюнча эки чоң топко бөлүнөт:

1. Лексикалык тутуму азыркы күндө активдүү колдонулуп, семантикасы, айкалышы, грамматикалык касиети боюнча учурдагы тилдин нормасынан эч айырмаланбаган фразеологизмдер: *кубанычым койнума батпады* «абдан сүйүндүм»; *сенин таманыңа кирген тикен менин чечекейиме кирсин* «сен тарткан азапты мен тартайын» деген мааниде; *чым дебөө* «тоготпоо»; *кан төгүү* «кыргын болуу» ж.б.

2. Лексикалык тутумунун кайсы бир сыңары азыр активдүү колдонулбастан, пассивдүү айтылган же такыр эле көөнөрүп кеткен, болбосо жергиликтүү диалектилик мүнөздө айтылган фразеологизмдер: *ак көрпө жайыл* “март, берешен” («көрпө» деген жергиликтүү сөз); *жез тырмак* “сараң, колунан эч нерсе чыкпаган” (*жез тырмак* деген сөздө лексикалык архаизм бар); *кар - жердин көрпөсү, жамгыр – жердин шорвосу* (шорво деген диалектилик мүнөзгө ээ) [Жалилов, 1996].

Фразеологизмдер элдин өткөн тарыхынын маданий эстелиги катары эсептелет.

Фразеологизмдер элдин өткөн бай тарыхын чагылдырып, маданий тилдик эстелигин, маданий жөрөлгөлөрүн көрсөтүп турганы менен да айырмаланат. Байыркы коомдо «маданият» дегенде өздөштүрүлгөн жерди түшүнүшкөн. Кийин «маданият» дегенде диний көз караштарды, кийимди, байлыкты, илим билимди, салт-санааларды түшүнүшкөн [Жуков, 1986, 31.].

Маданиятты жаратуучу адам болот. Маданияттын бир түрү дайыма муундан-муунга, укумдан-тукумга берилип, адамдын жашоо образынын бир бөлүгү, ажырагыс элементи катары бүгүнкү күнгө жетип, келечекке калтырылат. Ар түрдүү элдердин, этностордун маданияты уникалдуу, кайталангыс болуп, бири-биринен олуттуу айырмаланып турушат. Маданияттын татаалдыгы, муундан-муунга берилиши аны таанып-билүү процессинде терең чагылдырылат. Бүгүнкү мезгилде маданият жөнүндө, анын көп түрдүүлүгү тууралуу беш жүздөн ашык аныктамалар бар:

1) Маданият – табият, коом, адамзат менен байланышкан, адамдар аркылуу гана функцияланган көрүнүш;

2) Маданият – адамдардын ишмердигинин, иш-аракеттеринин жыйындысы;

3) Маданият – адамзаттын акыл-эси, б.а. маданият аркылуу гана элдин тарыхы реалдуу чагылдырылат;

4) Маданият – бул өткөндү, келечекти туюнткан, салтты сактаган баалуулуктардын системасы ж.б. Маданияттын түрлөрү көп: дүйнөлүк маданият, улуттук маданият, грек маданияты, рим маданияты, күн чыгыш маданияты, феодалдардын маданияты, аристократтардын маданияты, жумушчулардын маданияты, антикалык маданият ж.б. Ошону менен бирге маданияттын материалдык жана руханий маданият деген эки чоң формасын бөлүп кароо зарыл.

1.) Материалдык маданият маданияттын өзгөчө бир формасы катары дайыма материалдык өндүрүш, адамдын ишмердиги, турмуш-тиричилик менен тыгыз байланышта болот. Ал өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт: кийим-кечек, тамак-аш, салынган шаарлар, жолдор, курал-жарактар жана башка.

2.) Руханий маданият – материалдык өндүрүштүн жана руханий өндүрүштүн жыйынтыгы, материалдарды жасоого жумшалган, анын негизинде калыптанган билимдердин, устаттыктын жыйынтыгы. Материалдык маданият менен руханий маданият экөө бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирине көз каранды. Руханий маданияттын өзгөчө чоң чөйрөсү – *көркөм маданият*. Буга музыка, жазма маданият, искусство ж.б. кирет [Юдахин, 1965-973.].

Элдик оозеки чыгармачылык оозеки маданиятка, б.а. оозеки көркөм маданиятка кирет. Элдик чыгармалар авторсуз болуп, ооздон-оозго өтүп, варианттуу болушат. Оозеки көркөм чыгармалар искусствонун түрлөрүнүн бирине жатат, алар пайда болгон тарыхый шарттын деңгээлине, талабына ылайык шартталат, түшүндүрүлөт, турмуш чындыгын жалпылаштырылган образдар аркылуу көркөм чагылдырышат. М.Горький: «Элдин оозеки чыгармасын билбей туруп, эмгекчил элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт», - деп айткан [Карасаев, 1983-575.].

Демек, фразеологизмдер көп мезгил аралыгында эл оозунда жашап, бизге чейин жеткен. Фразеологизмдер менен таанышуу аркылуу биз элдин мурунтадан келаткан бай лексикалык казынасын өздөштүрөбүз. Себеби элдик оозеки чыгармачылык да, жазма адабият да чыгарма жаратууда негизги курал катары элдин турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинен кеңири пайдаланышат. Фразеологизмдерде оозеки чыгармачылыкка тиешелүү жалпылаштырылган көркөм образды чагылдыруу касиети бар. Ошентип, биздин оюбузча, бүгүнкү күндөгү фразеологизмдер кечээ эле пайда боло калган жок, алар тарыхый, маданий эстелик катары көп кылымдардан бери муундан-муунга өтүп келе жаткан тилдик кубулуштун үзүрү болуп саналат. Ошондуктан фразеология маселеси жалпы тил илиминде буга чейин бир кыйла терең жана ар тараптуу изилдөөгө алынгандыгын байкоого болот [Эгембердиев, 1977].

1.2. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминде жана орус лингвистикасында изилдениши

Жарык көргөн илимий адабияттарга сереп салып карасак, фразеологизмдердин жалпы теориялык маселелери лингвосемантикалык, лингвостилистикалык, лингвопоэтикалык өзгөчөлүктөрү

көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынгандыгы белгилүү.

Фразеологияга тиешелүү маселелер жалпы дүйнөлүк тил илиминде XX кылымдын башында тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары изилдене баштаганы көпчүлүк илимий адабияттарда белгиленип жүрөт. Жалпы тил илиминде фразеологияга байланыштуу изилдөө ишинин объектисин камтылган эмгек француз окумуштуусу Ш.Баллиге таандык экендигин дээрлик бардык тилчилер белгилеп жүрөт. Ал эмгек 1901-жылы “Французская стилистика” деген аталышта француз тилинде жарык көрүп, 1905-жылы орус тилине которулуп чыккандан кийин гана орус тилчилерине маалым боло баштаган.

Фразеология маселеси советтик тил илиминин өкүлдөрү тарабынан бир кыйла терең жана ар тараптуу изилдөөгө алынганы маалым [Эгембердиев, 2007].

Орус тил илиминде фразеологизмдер тууралуу алгачкы маалыматтарды орус окумуштуусу М.В.Ломоносовдун эмгектеринен жолуктурууга болот. Ошондой болсо да, фразеологизмдерге атайын илимий негизде изилдөөлөр XX кылымдарда жүргүзүлгөн.

1902-1905-жылдары жана 1930-жылдары орус тилчилери И.М.Вильфиус, С.И.Абакумов, В.В.Виноградов тарабынан аталган маселе атайын иликтөөгө алынган. Ырас, фразеологизмдерди изилдөө керектиги жөнүндө ой-пикирлер ага чейин эле айтылып келгени менен фразеология маселесине атайын илимий-изилдөө иштери жүргүзүлбөй келгени анык.

Орус фразеологиясын изилдөө, иликтөө иши ошол мезгилден тартып көптөгөн окумуштуулардын колдоосуна алынган. Кийинчерээк орус элинин чыгаан окумуштуулары В.П.Жуков, Е.Д.Поливанов, Б.А.Ларин, В.Л.Архангельский, И.Ожегов, А.М.Бабкин, Н.М.Шанский, А.И.Молотков, Ю.Р.Гепнер, Л.И.Райзензан, А.А.Реформатский, А.В.Кунин, С.Г.Гаврин, В.Н.Вокуров, М.А.Бабкин, Ю.Р.Гепнер, В.Н.Талия сыяктуу жана башка окумуштуулар фразеология маселелерине ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзүшүп, тил илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошту. Ошентип, XX кылымдын 40-50-жылдары фразеология тил илиминин бир бөлүгү катары таанылып, изилдөө объектилери белгиленип, ага байланыштуу илимий иштер кеңири кулач жайган.

Д.К.Вильфиустун “К вопросу о классификации идиомов” аттуу илимий макаласы 1928-жылы жарык көргөн. Бул макалада мурда белгиленип жүргөн туруктуу сөз тизмектеринин лексикалык бүтүндүккө айланган түрлөрү *идиома* деп аталып, ал үч түргө бөлүштүрүлүп каралат. Бул орус тил илиминде идиомаларга жасалган биринчи классификация болгон [Вильфиус, 1928, 6.].

Е.Д.Поливанов өңдүү орус элинин мыкты окумуштуусу XX кылымдын башында фразеология багытында илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн. Е.Д.Поливанов фразеологияны тил илиминин бир тармагы катары бөлүп көрсөтүү зарыл экенин да айткан [Поливанов, 1931, 119-120.].

Лингвисттерди ошондон кийин фразеологизмдерге кызыктырган дагы бир илимий макала “Устойчивые сочетание слов” деген аталышта С.И.Абакумов тарабынан жарыяланган. Анда жалпы эле туруктуу сөз тизмектери экиге бөлүнүп, автордун бул бөлүштүрүүсүнүн биринчиси, бир нече сөздөн турган ысымдардын туруктуу тизмеги деп аталса, экинчиси, мааниси тутумундагы элементтердин маанисинен келип чыкпаган сөз тизмектери деп аталган [Абакумов, 1936, №1].

Фразеология боюнча эң маанилүү эмгек академик В.В.Виноградовго таандык. Совет доорунда фразеология маселеси боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөн академик В.В.Виноградовдун изилдөөлөрүн бөлүп көрсөтүүгө арзыйт. Анткени бул окумуштуу фразеология маселеси тил илиминде абдан актуалдуу маселелердин катарына кирерин илимий негизде иликтеп көрсөтүп, фразеологизмдердин тилдик табиятын, өзгөчөлүктөрүн аныктаган жана фразеологизмдердин функционалдык-семантикалык жактан классификациясын сунуш кылган [Абдулдаев, 240.].

Академик В.В.Виноградовдун ою боюнча, фразеологизмдер «фразеологиялык ширешме», «фразеологиялык тизмек» жана «фразеологиялык бирдик» деген семантикалык топторго классификацияланышы зарыл [Виноградов, 1946]. Ошол мезгилде академик В.В.Виноградовдун бул классификациясы бүтүн Советтер Союзунда эмгектенген окумуштуулардын кеңири колдоосуна ээ болгон. Анткени В.В.Виноградов фразеологизмдерге таандык негизги тилдик, маанилик белгилерди ачып көрсөтө алган.

Окумуштуу А.А.Реформатский өтмө маанидеги айрым сөздөрдү идиоманын ичине киргизген. “Идиомами могут быть не только лексиколизированные сочетание, но и отдельные слова употребляемые в переносных значениях” деп, адамдарга карата айтылуучу “заяц (коён), лиса (түлкү), медведь (аюу)” деген ушул сыяктуу сөздөрдү келтирген. Ал “заяц” (коён) деген сөздүн белетсиз жүргүнчүгө карата айтыларына кеңири токтолот. Мындай сөздөр көп эле тилдерде, анын ичинде, кыргыз тилинде да автобус, троллейбус, поезд каттамдарында билет албастан бараткан жүргүнчүлөрдү “заяц” деп коёт [Реформатский, 1964, 124.].

Профессор В.П.Жуков – фразеология боюнча бир нече эмгектин автору. Анын алгачкы “К вопросу многозначности фразеологизмов” [Жуков, 1965], “Семантика фразеологических оборотов” деген эмгеги [Жуков, 1978] орус тили адистиги боюнча билим алып жаткан студенттерге окуу курал катары жазылган. Анда ошол мезгилдеги фразеологдор тарабынан кызуу талкууга алынып жаткан тилдеги туруктуу сөз тизмектеринин фразеологиялык жана лексикалык маанилери салыштырылып, алардын ортосундагы айырмачылыктар жана жакындыктар, фразеологизмдердин категориалдык белгилери, алардын сөз менен катышы, маани жактан ширелишкен түрмөктөрдүн ичинен жаңы маани түзүүдө өзөк болуп турган компоненттин орду тууралуу кеңири талдоолор жүргүзүлгөн.

“Русская фразеология” деген эмгек да профессор В.П.Жуковга таандык. Бул эмгектин киришүү бөлүмүндө орус тилиндеги фразеологизмдердин изилдениш тарыхына кыскача токтолуп, андан кийин “Фразеология орус тилинин системасындагы тилдик бирдик катары”, “Фразеологизмдердин негизги белгилери” деген темалар камтылган. Анда адагенде, “фразеология”, “фразеологизм” сыяктуу терминдердин пайда болушун жана алардын маанилерин түшүндүрүүгө орун берилип, ал максатка толук жетүү үчүн ага байланыштуу айтылган окумуштуулардын пикирлери жана автор өзү чыгарган жыйынтыктар келтирилген [Жуков, 1986, 31.].

Фразеологизмдердин курамын “кең мааниде” түшүнүшүп, ага бардык туруктуу айкаштарды кошууга болот деген көз карашты колдогондор профессор Н.М.Шанскийдин фразеология боюнча жазган окуу куралдарынан, окуу китептеринен жана дагы бир топ

илимий эмгектеринен соң көбөйдү. Н.М.Шанский тутумдуу терминдерди, татаал сөздөрдү, табышмактарды, макал-ылакаптарды да фразеологизмдердин тутумуна кошкон учурлар кездешет. Мындай көрүнүштөр камтыган окуу куралдар XX кылымдын 1980-жылдарына чейин көбүрөөк өкүм сүрсө, ал өксүктөрдү толтуруу аракетиндеги окуу китептер 1990-жылдардын ичинде жарык көргөн. Бирок, баары бир, бири-бирине дал келбеген, кээде кайчылаш пикирлердин өкүм сүрүшү, алардын унификацияланбай жатышы, мындай маселелерди чечүүгө арналган изилдөө иштерин улантуу зарылдыгын кайрадан көрсөтүп турат [Шанский, 1969, 12.].

Окумуштуу Л.И.Райзензан фразеологизмдердин типтерине, түрлөрүнө аныктамаларды берип, фразеологизмдердин жасалыш технологиясына (кайталОО жолу менен, компаративдүү, төгүнгө чыгаруу сыяктуу ж.б. жолдор менен жасалышына) конкреттүү факт-материалдардын негизинде жаңыча иликтөөлөрдү жүргүзгөн [Эгембердиев, 2007].

Албетте, фразеологизмдердин тилдик, семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө дайыма эле бир калыпта шыдыр жүргүзүлгөн эмес. Айрым окумуштуулар фразеологизмдерге сыртынан караганда окшош тилдик бирдиктерди чаташтырууга жол берген [Эгембердиев, 2007]. Маселен, орус окумуштуусу В.Д.Кипрянов «По-видимому», «во - первых» деген тилдик бирдиктерди фразеологизмдер катары жаңылыш эсептеген. Ал эми Т.Г.Голошапова «Как будто», «в силу того, что» деген ж.б. тилдик бирдиктерди фразеологизмдердин катарына жаңылык кошкон.

1960-1970-жылдары фразеологизмдердин структура-семантикалык моделдери, фразеологизмдердин конструкциялык негиздери жана алардын функционалдык-семантикалык табияты А.В.Кунин жана С.Г.Гаврин тарабынан бир кыйла көп багытта иликтөөгө алынган. Бул окумуштуулардын эмгектеринде фразеологизмдердин логикалык конструкция катары ички маңызы жана анын тилдик каражаттар аркылуу уюшулушу тилдик моделдештирүү теориясынын негизинде түшүндүрүлгөн [Гаврин, 1976, 58-75; Кунин, 1964, 190-200].

Орус тил илиминде фразеологизмдердин тилдик өзгөчөлүктөрү айрым эмгектерде атайын иликтөөгө алынган. Мындай изил-

дөөлөрдүн катарына В.Н.Вокуровдун «Основы стилистики фразеологических единиц» (на материале советского фельетона) деген эмгегин кошууга болот. Аталган эмгекте фразеологизмдердин поэтикалык, эстетикалык функциялары, фразеологизмдердин образдуулук, эмоционалдуулук, символикалуулук, стилдик өзгөчөлүктөрү, ошондой эле фразеологизмдердин стилистикалык эффективдүүлүгү сыяктуу маселелер совет мезгилинде жазылган фельетондордун материалдарында кылдат иликтөөгө алынган.

XX кылымдын алтымышынчы жылдарында фразеологияга тиешелүү маселелер боюнча тилчи окумуштуулардын кызуу талкуулары жүрүп жаткан учурда профессор А.М.Бабкиндин “Лексикографическая разработка русской фразеология” аттуу эмгеги илимий коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурган [Бабкин, 1964]. М.А.Бабкин фразеологизмдердин этимологиясын, тарыхый жактан түзүлүш өзгөчөлүктөрүн алгачкылардан болуп иликтөөгө алган. “Русская фразеология её развития и источники” аттуу эмгеги орус тилчилеринин ичинде фразеологизмдердин келип чыгышын иликтөөгө алган биринчи изилдөө болуп саналат. Анда тилдеги фразеологиялык кубулуштун кандай жолдор менен пайда болуусун жана анын баюу булактарын, аларга карата жүргүзгөн иликтөө иштерин экиге бөлүп караган. Автор фразеологизмдерди, биринчиден, жазуучулардын чыгармалары аркылуу элге жайылса, экинчиден, башка тилдерден өздөштүрүү жолу менен да белгилүү болушу мүмкүн деген жыйынтыкка келген [Бабкин, 1970, 45.].

Ал эми Ю.Р.Гепнер татаал атоолор менен эле чектелбестен, “Быстрый рост производства”, “предметов народного потребления”, “разрядка международной напряженности”, “усиление роли науки” деген сөз айкаштарынынын туруктуу колдонулуп жаткандыгын далил келтирип, мындай туюнтмаларды фразеологизмдердин курамына кошууну туура көрөт. Анын пикири боюнча, бул сыяктуу бирдиктерди фразеологизмдердин курамына кошпосо, анын объектиси кичирейип, “тарып” кетүүсү мүмкүн. Ошондуктан татаал терминдер, макал-ылактар, учкул сөздөр сыяктуу туруктуу айкаштарды фразеологиянын объектисине кошуп, фразеологизмдерди “кең” жана “тар” мааниде кароону сунуштаган. Фразеологияны “кең”, “тар” мааниде кароонун өзү анын объектисин жана

фразеологизмдердин курамын тактоого ылайык келбестиги ХХ кылымдын 80-жылдарынын кийинки изилдөөлөрдө абдан көп айтылганы да белгилүү [Сапарбаев, 1997 -328.].

Профессор А.И.Молотковдун 1977-жылы “Основы русской фразеологии” деген ат менен жарык көргөн эмгеги фразеологиянын ХХ кылымдагы тарыхында зор жаңылык болгон. Анын ушул эмгегинде фразеологизмдердин курамын тактоо тууралуу чечкиндүү айтылган ойлору, чыгарган жыйынтыктары, алардын өзгөчөлүгүнө карата келтирген далилдери, көптөн бери бул маселе боюнча жүрүп келе жаткан дискуссияларды кыскартууга негиз түзгөн. Бул эмгегинин үчүнчү бөлүгүндө “Фразеологизмдин мааниси өзүнүн мазмуну боюнча сөздүн маанисине дал келип, өзүн курчап турган башка сөздөр саяктуу эле сүйлөм ичинде грамматикалык формаларга ээ” болоруна да кеңири токтолгон [Молотков, 1977, 200.].

А.И.Молотков “Нет фразеологизма языка в “широком” или “узком” смысле слова, есть фразеология в одном смысле: это такой состав фразеологизмов, который количественно включает все единицы языка определяемые качественно как фразеологизмы” дейт [Молотков, 1971, 45.]. Бул ойду көптөгөн орус тилчи окумуштуулар кубатташкан [Эгембердиев, 2007].

Ал эми профессор Б.А.Лариндин ою боюнча, “Фразеология – азырынча лингвистиканын бир бөлүгү катары али толук ачыла элек, өнүгүү стадиясындагы тилдик кубулуш. Ошондуктан “Фразеология” деген термин өзүнүн маңызы жана түзүлүшү боюнча фраза тууралуу илимди билдирип, көбүнчө ушул илимдин материалдарын белгилөө үчүн эки мааниде колдонулат” [Ларин, 1977, 6.].

Жалгыз сөз эч качан фразеологизм боло албастыгын мурдатан эле Б.А.Ларин баш болгон орус тилчилери “Простое слово – одно слово, как бы оно не было идиоматично, не переводимо на другой язык не относится к области фразеологии” деп айтышкан [Ларин, 1971, 200.]. “Жалгыз, жеке алынган сөз идиома боло албайт. Алар бир нече сөздүн айкашынан тобуна (түрмөгүнөн) турат” деген туура пикир айтылган.

С.И. Ожегов түзгөн “Словарь русского языка” деген сөздүктүн акыркы басылышында фразеология термини:

- 1) Раздель языкознания – наука об устойчивых выражениях и конструкциях;
- 2) Совокупность устойчивых выражений конструкций в языка;
- 3) Красивые, насыщенные фразы, скрывающие бедность или лживость содержание деп үч мааниде колдонулары көрсөтүлөт [Ожегов, 1988, 700.].

1.3. Фразеология маселесинин түркологияда изилдениши

Фразеология маселелери түркологияда да бир кыйла иликтөөгө алынган.

Илимий адабияттарда түркологияда фразеологияга арналган алгачкы эмгек Казак ССРинин Илимдер академиясынын академиги, профессор С.К.Кенесбаевге таандык экендиги белгиленип жүрөт. Анын фразеологияга тиешелүү эмгектеринин алгачкысы “Халык мугалими” журналында “Казак тилинин идиомдары мен фразалары” деген темада жарык көргөн. С.Кенесбаев казак тилиндеги фразеологизмдердин түзүлүшү, негизги өзгөчөлүктөрү, белгилери, стилдик маанилери тууралуу конкреттүү факт-материалдардын негизинде анализ жүргүзгөн [Кенесбаев, 1946, №1/2]. Андан кийинки эмгеги “О некоторых особенностях фразеологических единиц в казакском языке” деген эмгеги 1954-жылы өзүнчө китепче болуп орус тилинде жарык көргөн.

Профессор С.К.Кенесбаевдин фразеология боюнча эмгектери кийин бүт чогултулуп, анын өзү түзгөн “Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү” деген эмгегинен орун алган. 88 басма табак көлөмүндө жарык көргөн бул эмгегинде он миңден артык фразеологизмдер камтылып, аларга түшүнүктөрдүн берилиши анын көлөмү жагынан гана чоң экендигин билдирбестен, түркология айдыңындагы мааниси жагынан да зор эмгек экендигин айгинелеп турат [Кенесбаев, 1977, 621.].

К.Дуйсетаева «Семантико-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов (на материале перевода романа-эпопеи М.Ауэзова «Абай жолы» на русском и английском языке)» [Дуйсетаева, 1977], Г.Гусимова «Фразеологизмы в казахском эпосе» [Гусимова, 1991], Ф.Р.Ахметжанова «Фразеологичес-

кие единицы типа «относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке» [Ахметжанова, 1988], С.А.Джапарбекова «Фразеология в двуязычных словарях» [Джапарбекова, 1990] деген эмгектери зор мааниге ээ.

Түркологиядагы фразеология боюнча дагы бир белгилүү эмгек өзбек тилчиси профессор Ш.У.Рахматуллаевге таандык. Ал фразеологиялык түрмөктөрдүн көп маанилүү болоруна туура багытта баа берген. Ошондой эле профессор Ш.У.Рахматуллаев өзбек тилинде алгач ирет түзүлгөн фразеологиялык сөздүктөгү 998 түрмөктүн 156сы көп маанилүүлүккө ээ экендигин, фразеологиядагы полисемия маселеси көңүл бурууга арзый тургандыгын, фразеология маселесине синонимия, вариация, антонимия деген түшүнүктөрдүн катышын, алардын маанилик жактан кандай өзгөчөлүктөргө ээ болорун өзбек тилиндеги көптөгөн мисалдар аркылуу түшүндүрүү зарыл экендигин адилет белгилеген [Рахматуллаев, 1966, 60.]. Окумуштуу Ш.У.Рахматуллаев өзбек тилиндеги фразеологизмдердин грамматикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн, фразеологизмдердин өзбек тилинде жасалыш жолдорун илимий негизде изилдөөгө алган. Ал 1953-жылы «Азыркы өзбек тилиндеги этиштик фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык жасалуу өзгөчөлүктөрү» деген темада кандидаттык диссертация коргогон.

Профессор Ш.У.Рахматуллаев тарабынан түзүлүп, жарык көргөн “Узбек тилинг фразеологик изохли лугати” деген сөздүгү да түрк тилдеринин лексикографиясындагы белгилүү эмгектердин катарына кирет. Жаңыдан жарык көрүп жаткан фразеологиялык сөздүктөргө салыштырмалуу бул сөздүктө миң чамалуу гана фразеологизм камтылган. Ошого карабастан, профессор Ш.У.Рахматуллаевдин сөздүгүндө фразеологизмдер кеңири фактылык материалдар менен далилденип түшүндүрүлгөн. Ушул жагдай аталган фразеологиялык сөздүктүн негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Ошондуктан профессор Ш.У.Рахматуллаевдин сөздүгү түркологияда фразеология маселесин терең изилдөөгө алган эмгек катары илимий-теориялык жактан чоң мааниге ээ [Рахматуллаев, 1978].

Өзбек тил илиминде фразеологияны изилдөөнүн актуалдуулугу илимпоздор тарабынан акыйкат белгиленген. 1959-жылы 15-18-сентябрда Навои атындагы Өзбек мамлекеттик университетинин

тил кафедрасынын демилгеси менен эл аралык конференция уюштурулуп, ал Самаркандда өткөн. Аталган конференция түрк тилдериндеги фразеология маселелерине гана арналган эмес. Анда жалпы эле тил илиминде талкууга, такталууга муктаж болгон фразеологиянын илимий-теориялык маселелери кызуу талкууга алынган. Ушул багытта конференциянын 3-секциясында (орус тилинин фразеологиясы, түрк тилдеринин фразеологиясы, роман-герман жана иран тилдеринин фразеологиясы) 36 илимий баяндама жасалган. Катышуучулар ошол кезде актуалдуу болуп эсептелген фразеологизмдин түзүлүшү тактоо жана чегин аныктоо; фразеологиялык түрмөктүн эркин сөз тизмегинен, татаал сөздөн, туруктуу метафоралык сөз тизмектеринен айырмасын белгилөө; фразеологизмдердин лексика-семантикалык жана грамматикалык түзүлүшүн, семантика-структуралык табиятын таанып билүү сыяктуу дүйнөлүк лингвистикада да олуттуу мааниге ээ болгон илимий-теориялык маселелерге өзгөчө көңүл бурушкан. А.Тихонов: «Конференция помогла наметить основной путь и направление по которым должна вестись работа над фразеологией в ближайшие годы» – деп белгилегендей [Тихонов, 1959, 103.], конференцияда фразеология боюнча илимий иштер системалуу жана үзгүлтүксүз жүргүзүлүүгө тийиш экендиги көрсөтүлгөн. Анын материалдары «Вопросы фразеологии» деп өзүнчө жыйнак болуп чыгып, ага С.Н.Муратовдун «Түрк тилдериндеги туруктуу сөз тизмектери» деген доклады кирген.

1970-жылдары окумуштуу А.Исаев өзбек тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди жана алардын семантикалык түрлөрүн, соматикалык фразеологизмдердин лексикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн жана вариацияларын, мындай фразеологизмдердин сүйлөө практикасында колдонулушун, фразеологизмдердин аткарган кызматын иликтөөгө алган [Исаев, 1977, 23.].

Андан бери түркологияда фразеологияга арналган теориялык жана методикалык багытта көптөгөн эмгектер иштелди жана иштелип жатат. Мисалы: А.Алмамедов «Двухкомпонентные глагольные номинативные фразеологические единицы в современных английских и туркменских языках» [Алмамедов, 1982], К.А.Мамедова «Фразеологическая синонимизация в современном азербайджанском литературном языке» [Мамедова, 1983], З.Т.Сопиев «Фразео-

логическая работа на уроках русского языка в национальной школе с углубленным изучением предмета» [Сопиев, 1988], Э.М.Аллахвердиева «Лексикографическая и структурно-семантическая эквивалентность в художественном переводе (на основе переводов романов А.М.Горького на азербайджанском языке)» [Аллахвердиева, 1987], С.С.Гусейнов «Лексика и фразеология в произведениях Гасумбека Закира» [Гусейнов, 1973], М.В.Видади «Лексика и фразеология» [Видади, 1978], Мамедов Забит Теймур оглы «Лексика и фразеология рассказов Сулеймана Сани Ахундова» [Мамедов, 1983] ж.б. илимий иштерди көрсөтсөк болот.

Башкыр тилинин фразеологизмдерин З.Г.Ураксин изилдеген. Анын жарыкка чыгарган алгачкы эмгеги “Синонимические фразеологизмы башкирского языка” деп аталат. Аталышы билдирип тургандай, бул эмгекте башкыр тилиндеги маанилеш фразеологизмдер абдан кеңири талдоого алынып, маанилеринин жакындыгы боюнча фразеологизмдер бир нече топторго бөлүштүрүлгөн [Ураксин, 1966, 160.].

З.Г.Ураксиндин андан кийинки эмгеги “Фразеология башкирского языка” деген ат менен жарык көргөн. Анын изилдөөсүндө башкыр тилиндеги фразеологизмдердин негизги өзгөчөлүктөрү, компоненттик карым-катышы көрсөтүлгөн жана фразеологизмдердин классификациясы сунушталган [Ураксин, 1975, 26.].

Карачай-балкар тилиндеги фразеологизм кубулушун З.К.Жарашуева 1970-жылдары изилдөөгө алып, фразеологизмдердин урунтуу өзгөчөлүктөрүн, маанилик, грамматикалык табиятын ачып берген. З.К.Жарашуева бул эмгегинде фразеологизмдердин лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча субстантивдүү, этиштик адвербалдык деген түрлөргө бөлүштүрүп, бир кыйла кызык илимий фактыларды атап көрсөткөн. З.К.Жарашуева макалдарды да фразеологизмдердин катарына кошуп изилдеген окумуштуулардын катарына кирет [Жарашуева, 1973].

Түркологияда фразеология маселеси, анын грамматикалык, лексика-семантикалык, стилистикалык өзгөчөлүктөрү 1980-90-жылдары ар тараптан изилдөөгө алынганын байкоого болот [Осмонова, 2007]. Маселен, татар тилиндеги компоративдик фразеологизмдерди (адамдын сапаттарын, кулк-мүнөзүн туюндурган

фразеологизмдерди) татар окумуштуусу Г.К.Гизатова изилдөөгө алган [Гизатова, 1983, 18.].

Ошондой эле кумык тилинин, казак тилинин, азербайжан тилиндеги фразеологизмдер жана аларга мүнөздүү лингвистикалык, семантикалык, синонимиялык жана стилистикалык өзгөчөлүктөр бир кыйла изилдөөгө алынган [Данбаева, 1973; Дуйетаева, 1977, 21; Аламедов, 1982; Мамедова, 1983; Жайсакова, 1980].

1.4. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдер жана алардын лингвистикалык, лингвосемантикалык, структуралык жана коммуникативдик өзгөчөлүктөрү, фразеологизмдердин теориялык жана практикалык маселелери структуралык деңгээлде 1940-жылдан баштап, ар тараптан иликтөөгө алынган.

Академик К.К.Юдахин 1940-жылдары жана 1965-жылы жарык көргөн “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин орус тилине которулуш маселесин, деги эле фразеологизмдердин структуралык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн, колдонулуш бөтөнчөлүктөрүн алгачкылардан болуп лексикографиялык багытта мүнөздөгөн.

1957-жылы К.К.Юдахиндин редакциясында жарык көргөн “Русско-киргизский словарь” деген сөздүктө: “Фразеология: 1. Бир тилдин туруктуу жана мүнөздүү сүйлөмдөрүнүн жыйындысы; 2. *Перен*, кургак сөз, жөө чечендик” деп түшүндүрүлгөн [Юдахин, 1957, 921.].

1970-80-жылдары фразеологизмдердин тилдик өзгөчөлүктөрү кыргыз окумуштуулары: Ж.Шүкүров, Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, Ш.Жапаров жана башкалар тарабынан кылдат иликтөөгө алынган.

Окумуштуу Ж.Осмонованын билдирүүсүнө караганда, фразеологизмдердин лингвоструктуралык табиятын теориялык багытта биринчилерден болуп Ж.Ш.Шүкүров изилдөөгө алган [Осмонова, 2007, 178.]. Маселен, кыргыз тилчи-окумуштуусу Ж.Шүкүровдун «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» (1956)

деген макаласы кыргыз тилинде фразеология багытында жазылган алгачкы эмгек болуп саналат. Бул макалада автор фразеологизмдердин туруктуу сөз тизмектеринин башка түрлөрүнөн (макалылакаптардан, татаал сөздөрдөн) айырмалануучу белгилерин аныктап, фразеологиялык айкалыштардын түзүлүү жолдоруна көбүрөөк токтолуп, «бир макала менен кыргыз тилиндеги фразеология маселесин камтуу мүмкүн эместигин, фразеологиялык айкалыштардын бардык маселелерин толук жана терең чечүү үчүн эн зор изилдөө жүргүзүү керектигин», ушул мезгилге чейин бул сөздөрдү изилдөөгө арналган эмгектер жоктугун, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди топтоо, классификациялоо, өздөштүрүү сыяктуу иштер тилчилер үчүн негизги маселелерден экендигин баса белгилеген [Шүкүров, 1956, №7. 29-36.]. Чындыгында эле окумуштуу Ж.Шүкүров бул эмгегинде фразеологизмдерге аныктама түзүп, алардын жаралуу, түзүлүү өзгөчөлүктөрү тууралуу ынанымдуу теориялык маалыматтарды берген. Ошондой эле аталган эмгекте фразеологизмдерге тиешелүү негизги белгилер көрсөтүлгөн. Аталган макала Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын эмгектеринин VII чыгарылышында жарык көргөн. Ж.Шүкүров кыргыз тилинде маани берүү жанынан өзгөчөлөнгөн, образдуу касиеттерге ээ болгон, мындай фразеологизмдер арбын экендигин көптөгөн мисалдарды келтирүү менен көрсөтүп, аларды изилдөө ишин кечиктирбестен колго алуу зарылдыгына тилчилердин көңүлүн бурган [Осмонова, 2007, 178.].

1970-жылдардан баштап кыргыз тил илиминде фразеология маселеси атайы илимий негизде изилдене баштаган. Бул жагдайды окумуштуу Ж.Осмонованын 1972-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темадагы монографиясы тастыктап турат. Аталган эмгекте Ж.Осмонова фразеологиянын бир тармагы болгон идиомаларга изилдөө иштерин жүргүзүп, идиомалардын өзгөчөлүктөрүн, алардын тилдин башка бирдиктеринен болгон бөтөнчөлүктөрүн белгилеген. Идиомалар ширелишкен бир бүтүн мааниге ээ болорун, алардын түзүлүү, жаралуу жагдайларын, тематикалык топторун, идиомалардын синонимдерин, варианттарын конкреттүү факт-материалдардын негизинде талдоого алган. Ошондой эле бул монографияда идиомалардын грамматикалык өз-

гөчөлүктөрү иликтөөгө алынган. Ж.Осмонованын аталган эмгегинде идиомаларды изилдөөнүн таржымалы, «идиома» деген терминдин маани-маңызы жана аталган маселеге карата окумуштуулардын ар түрдүү көз караштары тууралуу кеңири маалыматтар берилген. Мындан сырткары идиомалардын тилдик негизги белгилери, алардын жаралуу шарттары, этимологиясы, идиомалардын маанилери, маанилик топтору, тематикалык классификациясы, идиомаларга мүнөздүү лексикалык, фонетикалык, грамматикалык, квантитативдик вариациялары жана ал варианттардын өзгөрмөлүү касиети, идиомалардын морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрү кеңири анализге алынган. Жогоруда аталган идиомаларга тиешелүү илимий-теориялык маселелер кыргыз тилиндеги бай факт-материалдардын негизинде ачып түшүндүрүлгөн [Осмонова, 1972, 178.].

Ушул эле окумуштуу тарабынан 2007-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиясы» деген темада илимий монография жарык көргөн. Окумуштуу Ж.Осмонова фразеология багытында кыргыз тил илиминде биринчи жолу докторлук диссертация жактаган. Тактап айтканда, ал 2008-жылы «Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери» деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон [Осмонова, 2008].

Окумуштуу Ж.Осмонованын 2007-жылы жарыкка чыккан эмгегинде фразеологизмдердин орус тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши, фразеологизмдердин башка тилдик бирдиктер менен салыштырмасы, алардын ортосундагы жалпылыктар жана айырмачылыктар, фразеологизмдердин колдонулуш шарттары, өзгөчөлүктөрү, алардын семантикалык топторго бөлүнүшү, фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү, фразеологиялык омонимдер, фразеологиялык синонимдер, фразеологиялык вариациялар, фразеологизмдердин грамматикалык өзгөчөлүктөрү, морфологиялык, синтаксистик табияты жана фразеологизмдердин лексикографияланышы, андагы илимий-теориялык жана практикалык маселелер бай фактылык материалдардын негизинде ынанымдуу баяндалган [Осмонова, 2007]. Албетте, окумуштуу Ж.Осмонованын бул эмгеги жана докторлук диссертациясы кыргыз тил илиминде фразеология багытында жүргүзүлгөн чоң, этаптуу изилдөө болуп саналат.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди теориялык жактан да, методикалык жактан да кеңири иликтөөгө алган окумуштуу – Р.Эгембердиев. Анын «Фразеология - тил илиминин бир бөлүгү» [Эгембердиев, 1974], «Өнөр алды-кызыл тил» [Эгембердиев, 1977] деген макалалары жалпы тил илиминде (анын ичинде кыргыз тилинде) фразеологизмдердин изилденишине, айрым фразеологизмдердин маанисин чечмелөөгө арналган. Ал эми «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» [Эгембердиев 1976] деген макаласында эпосто кеңири кездешкен бул сөздөрдү колдонуудагы стилдик жактан өзгөчөлүктөрү такталган. Аталган маселелеледи терең изилдеп, окумуштуу Р.Эгембердиев 1980-жылы «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган. Ал диссертациясында «Манас» эпосундагы фразеологизмдер, дегеле фразеологизмдердин негизги белгилери, алардын көркөм образ түзүү мүмкүнчүлүктөрү бай факт-материалдардын негизинде илимий жактан изилдөөгө алынган. Аталган изилдөөдө көркөм текстте фразеологизмдерди колдонуунун мотивдери, жагдай-шарттары, салт-жөрөлгөлөрү «Манас» эпосунун фактысында ачып түшүндүрүлгөн.

Окумуштуу Р.Эгембердиев фразеологизмдерди күнүмдүк турмушта, практикада колдонуу маселелерине да көп көңүл бурган. Ушуга байланыштуу ал орто мектептин окуучуларына жана жогорку окуу жайлардын студенттерине арнап окуу китептерин түзгөн [Эгембердиев, 1992, 82.].

Окумуштуу Р.Эгембердиевдин 2007-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер» деген көлөмдүү монографиясы кыргыз тил илиминде фразеология боюнча дагы бир чоң изилдөөнүн үзүрү катары бааланышы зарыл. Анткени аталган эмгекте фразеологизмдердин илимий-теориялык маселелери дүйнөлүк лингвистикада, түркологияда, кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин изилдениш багыттары, фразеологизмдердин лингвистикалык, семантикалык табияты жана аталган маселелерге карата көптөгөн окумуштуулардын кайчы ой-пикирлери, концепциялары, көз караштары баяндалган. Ошондуктан бул эмгекти фразеологизмдер тууралуу жана фразеологизмдерге байланыштуу илимий көз караштар тууралуу кеңири баяндалган илимий монография катары эсептейбиз.

Р.Эгембердиевдин 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы» деген монографиясы да олуттуу илимий эмгектердин катарына кирет. Бул эмгек – Р.Эгембердиевдин 2007-жылы жарык көргөн эмгегинин толуктаган варианты. Мында автор тарабынан фразеологизмдердин лексикографияланыш маселелери илимий маселе катары көтөрүлүп, буга чейин жарык көргөн фразеологиялык сөздүктөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү, фразеологизмдерге карата берилген мүнөздөмөлөр жана иллюстрациялар, фразеологиялык сөздүктөргө тиешелүү илимий-практикалык маселелер иликтөөгө алынган. Ошондой эле бул эмгекте фразеологизмдердин тематикалык сөздүгүн түзүү маселеси окумуштуу Р.Эгембердиев тарабынан сунуш кылынган. Ал фразеологизмдерди 55тен ашык тематикага бөлүп, фразеологиялык, тематикалык сөздүктү түзүүнүн үлгүсүн да көрсөтүп берген. Бул жагынан караганда, окумуштуу Р.Эгембердиев фразеологизмдердин илимий-практикалык маселелерин терең изилдеп бере алды деп эсептесек болот. Окумуштуу Р.Эгембердиев фразеологизмдердин сүйлөө маданиятын жогорулатууга салым кошорун бул эмгегинде баса белгилеп, фразеологизмдерди өздөштүрүп колдонуунун технологияларын, жол-жоболорун, салттарын мисалдардын негизинде көрсөтүп берген. Ошондуктан Р.Эгембердиевдин бул эмгегин фразеология боюнча колдонмо катары баалоого болот [Эгембердиев, 2009, 312.].

2012-жылы окумуштуу Р.Эгембердиев фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы боюнча докторлук диссертациясын жактаган [Эгембердиев, 2012, 44.].

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин илимий-теориялык жана илимий-практикалык маселелери жогоруда аты аталган эки окумуштуу Ж.Осмонова жана Р.Эгембердиев тарабынан бир кыйла терең жана ар тараптуу иликтөөгө алган. Аталган бул эки окумуштуунун эмгектери келечекте фразеология багытында жүргүзүлүүчү илимий изилдөөлөргө илимий-теориялык жактан пайдубал болуп бере алат деп ишеничтүү айтсак болот.

Кыргыз тил илиминде фразеология багытында жогорудагы Р.Эгембердиевдин эмгегинен сырткары Ж.Мукамбаевдин «В.И.Лениндин чыгармаларындагы фразеологиялык байлыктар»

[Мукамбаев, 1981], И.Н.Исабековдун «Сынган кылыч» романындагы фразеологизмдердин орус тилине которулушу» [Исабеков, 2001], «Фразеологизмы и проблемы их перевода» (на материале кыргызского и русского языков [Исабеков, 2005]; Р.Токсоналиеванын «Эсептик маанидеги фразеологизмдер» [Токсоналиева, 1993] деген эмгектери бар.

Кыргыз тил илиминде типологиялык мүнөздө О.А.Кармышаков «Соматические фразеологизмы в кыргызском языке» деген темада 1992-жылы кандидаттык диссертация жактаган. Окумуштуу Ж.К.Секебаева «Компоративные фразеологические единицы как элемент национально-культурной специфики языкового сознания» (на материале русского и кыргызского языков) [Секебаева, 2008, 26.] деген темада кандидаттык диссертация жактап, аталган маселеге ар тараптан илимий-изилдөө иштерин жүргүзгөн. Ошондой эле окумуштуу А.Оморовдун «Ж.Мамытовдун ырларындагы фразеологизмдердин стилистикалык функциясы» [Оморов, 2004] деген макаласы да жарык көргөн.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин диалектилик өзгөчөлүгү Ж.Мукамбаев тарабынан бир кыйла терең иликтөөгө алынган. Анын 1972-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеологиясы» жана 2009-жылы 1361 бет көлөмүндө жарык көргөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» деген эмгегинде абдан көп фразеологизмдер чечмеленип түшүндүрүлгөн. Аталган эмгектерде фразеологизмдердин диалектилик өзгөчөлүктөрү, семантикасы жана этимологиясы да окумуштуу Ж.Мукамбаев тарабынан кылдат иликтөөгө алынган. Ошондой эле бул эмгектерде диалектилик мүнөздөгү фразеологизмдердин өтө бай факт-материалдары топтоштурулуп, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү тиешелүү мисалдар менен шөкөттөлүп берилген. Ошондуктан профессор Ж.Мукамбаевдин жогоруда аталган диалектологиялык сөздүгүн кыргыз тилинин фразеологизмдерин изилдөөдө абдан бай факт-материалдарды иликтеп берген уникалдуу сөздүк деп эсептейбиз.

Профессор Ж.Мукамбаевдин жогорку окуу жайынын студенттерине ылайыктап жазган «Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы» [Мукамбаев, 1998, 168.] деген окуу китеби 1998-жылы

автор каза болгондон кийин жарыяланган. Бул окуу китебинде да фразеологизмге тиешелүү урунттуу илимий-теориялык маселелер жана ой-пикирлер маалымдалып, бир маанилүү жана көп маанилүү фразеологизмдерге карата илимий ой-пикирлер айтылган. Фразеологизмдердин негизги табиятына мүнөздөмөлөр берилген.

Окумуштуу П.Назаров кыргыз тил илиминде биринчи жолу фразеологизмдердин эмоционалдуу-экспрессивдүү жагдайларын илимий-теориялык планда изилдөөгө алган. Ал 1985-жылы «Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. 1998-жылы окумуштуу А.П.Назаров «Фразеологическая стилистика киргизского языка» деген монографиясын жарыкка чыгарган [Назаров 1998, 112.]. Аталган эмгекте окумуштуу А.П.Назаров фразеологизмдердин эмоционалдуу-экспрессивдүү белгилерин фразеологизмдердеги семантикалык факторлорду, өтмө маанилерди, фразеологизмдердеги метафора жана метонимия кубулуштарын, фразеологизмдердеги эмоционалдык жана экспрессивдүүлүк маселеси жана алардын көркөм текстте аткарган кызматы, фразеологизмдердин көркөм сөз каражаты катары көркөмдүүлүктү жаратышы, фразеологизмдердеги гипербола, антитеза, литота, ирония, перифраза, эвфололизм, символизм белгилери жана алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, ошондой эле бул белгилерден көркөмдүктү, экспрессивдүүлүктү жаратуудагы ролу конкреттүү факт-материалдын негизинде талдоого алынган. Салыштыруу аркылуу уюшулган фразеологизмдерди 4 топко бөлүп, кеңири анализдеген. Ошондой эле фразеологизмдердин фоноструктуралык табияты, тактап айтканда, аллитерация, рифманын фразеологизмдерди мукам, ыргактуу кылууга көмөк көрсөтөрү көркөм тексттердин негизинде түшүндүрүлгөн. Мындан сырткары бул эмгекте фразеологизмдердин семантикалык жана структуралык өзгөрүүлөргө учурашы, тактап айтканда, фразеологизмдерди түзүп турган сөздөрдүн көбөйүшү жана азайышы, бул жагдай ойду тактоо, толуктоо, деталдаштыруу, конкреттештирүү, экспрессиялоо сыяктуу коммуникативдик максаттар менен коштолору конкреттүү мисалдар менен анализделген. Окумуштуу А.П.Назаровдун бул эмгегинде фразеологизмдердеги синонимия маселеси, фразеологизмдердин стилистикалык функциялары, алар-

дын көркөм текстте эмоционалдык, экспрессивдик боёкторго ээ болушу сыяктуу маселелер алгачкы ирет кеңири изилдөөгө алынган.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери, тилдик башка каражаттар менен болгон алардын карым-катышы, фразеологизмдердин грамматикалык түзүлүшү жана алардын стилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтарды окумуштуу А.Сапарбаевдин 1997-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» деген эмгегинен кезиктирүүгө болот [Сапарбаев, 1997, 328.]. Аталган эмгекте фразеологизмдердин структура-семантикалык жана стилистикалык табияты илимий негизде ынанымдуу түшүндүрүлгөн.

Окумуштуу Э.Абдулдаев тарабынан жазылган «Азыркы кыргыз тили» деген эмгекте лексикология жана фразеологиянын материалдары тилдин фонетикасынан кийин орун алган. Бул окуу китеби - 1998-жылы «Кыргызстан» басмаканасы тарабынан 2000 нускада басылып, азыркы учурда ЖОЖдун студенттери тарабынан кеңири колдонулган окуу китептеринин бири. Ал ЖОЖдун кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери үчүн арналып жазылган. Анда «Фразеологизмдер жөнүндө жалпы түшүнүк», «Фразеологиялык бирдиктердин негизги типтери» деп аталган фразеологияга байланыштуу эки тема камтылган.

Бул китепте туруктуу сөз айкаштары делбестен, «фразеологизмдер» деген термин колдонулуп, алар кеминде эки, же андан көп сөздөрдүн өз ара айкалышкан курамынан туруп, көркөмдүк касиети таасирдүү, жеке сөздөргө караганда ой-пикирди таамай, курч жана образдуу кылып туюндуруучу баа жеткис көркөм каражат катары колдонуулары белгиленген. Мисалы: *кой оозунан чөп албаган, кара кылды как жарган, камырдан кыл суургандай, кара суудан каймак алуу, өз көмөчүнө күл тартуу* ж.б. фразеологизмдер келтирилет. Фразеологизмдердин негизги типтери катары орус окумуштуусу В.В.Виноградов тарабынан сунушталган үч типти кыргыз тили үчүн да мүнөздүү деп көрсөтөт: фразеологиялык ширешме (фразеологические сращения), фразеологиялык бирдик (фразеологические единства), фразеологиялык айкалыш (фразеологические сочетания) [Абдулдаев, 240.].

Окумуштуу Э.Абдулдаев фразеологияга байланыштуу теориялык материалдарды ошол мезгилге ылайык так жана кеңири бер-

ген. Ал жеке эле кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөргө гана таянбастан, жалпы тил илиминдеги жетишкендиктерге, иштелип чыккан фразеологиялык сөздүктүн бай материалдарына да таянган. Ошондуктан фразеология тууралуу маалыматтар студенттин кабыл алуусу үчүн жеңил жана ыңгайлуу формада, ырааттуу, системалуу түрдө туюндурулган. Бирок бул китеп да, биздин оюбузча, тил илиминде талаш-тартыштарды туудурган фразеологизмдерди типтерге классификациялоо сыяктуу маселелерди камтыбай кете алган эмес. Э.Абдулдаев, К.Сейдакматовдор тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» да кыргыз эли үчүн жогоруда аталгандай кызматты аткара турган эмгектердин катарына кирет [Э.Абдулдаев, К.Сейдакматов, 1980, 324.]. Жогорудагы сөздүктөрдөн айырмаланып, бул эмгек атайын мектеп окуучулары үчүн жазылып, 1980-жылы окумуштуу Э.Абдулдаев тарабынан «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» түзүлгөн [Абдулдаев, 1980, 120.]. Бул сөздүк 1980-жылы жарык көргөн фразеологиялык сөздүктүн базасында түзүлгөнү ачык байкалат. Анда 4 миңге жакын фразеологизм камтылган. 1990-жылы 7000 нускада басылып чыккан. Бирок тилекке каршы, мектептерде бул сөздүк азыр жетишсиз. Көпчүлүк мугалимдер фразеологияны окутууда бул сөздүктү активдүү колдонушат.

Кыргыз лексикографиясында фразеологизмдерди чогултуу, иликтөө иши 20-кылымдын ортосунан баштап колго алына баштаган.

«Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» 1980-жылы «Илим» басмаканасынан 2000 нускада жарык көргөн. Сөздүк Э.Абдулдаев, А.Биялиев, А.Курманалиева, Т.Назаралиев, Ж.Осмонова, К.Сейдакматовдор тарабынан түзүлүп, 4000ден ашык фразеологизмди тутумуна камтыйт. Окумуштуу Ш.Жапаров: «Иштин максаты – элдик байлыкты элге тартуулоо, же болбосо, элден алып, элдин өзүнө берүү. Демек, атам замандан бери элде оозеки түрдө жашап келген кенчти топтоп, кагаз бетине түшүрүп, системага салып, сөздүк түрүндө кайра казына ээсине – элге сунуш кылуу. Өз кезегинде мындай аракет элдин маданиятын жогорулатууга көмөк берет», - деп адилет белгилеген. [Жапаров, 57, 10.]. Бул сөздүк жарык көргөндөн эле жалпы коомчулук тарабынан жылуу ка-

был алынган. Азыр аталган сөздүк сейрек кездешкен китептердин катарына кирип, андагы мүчүлүштүктөрдү түзөтүү зарылдыгын жана айрым толуктоолор, тактоолор киргизүү муктаждыгын эске алышкан окумуштуулар Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаровдор бул сөздүктүн 2-басылышын иштеп чыгышкан.

Сөздүк КРнын азаттыгынын 10 жылдыгына карата белек катары Кыргыз-түрк «Манас» университети тарабынан каржыланып, 2001-жылы 1000 нускада басылып чыккан. Сөздүктө эми 7980 фразеологизм камтылган. Авторлор: «Экинчи жолу басылып жаткан бул сөздүктө кыргыз тилинин фразеологиялык айкалыштарынын түрлөрү, варианттары мүмкүн болушунча толук камтылган. Алардын түшүндүрмөлөрү адабий чыгармалардан, мезгилдүү басма сөздөрдөн, саясий, илимий ж.б. адабияттардан, оозеки тилден алынган мисалдар менен бекемделген. Толукталып жаңыдан даярдалган бул сөздүк мектеп мугалимдерине, университеттердин студенттерине, окутуучуларына, аспиранттарга, окумуштууларга, басма сөз өкүлдөрүнө, мамлекеттик кызматчыларга, жалпы эле окурмандардын калың катмарына сөз байлыгын кеңейтиш үчүн көмөкчү боло алат» – деп белгилешкен [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров, 2001, 518.]. Биздин оюбузча, аталган сөздүк кыргыз фразеологиясынын азыркы кездеги абалын изилдөөдө биз үчүн абдан бай фактылык материалдарды камтыган баалуу сөздүк болуп эсептелет.

Фразеологияны окутуудагы баалуу сөздүктөрдүн бири – Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» деген сөздүгү. Көп жылдык изденүүнүн натыйжасында жаралган бул сөздүк тууралуу автор: «Бабаларыбыз бизге мурас кылып калтырган тил байлыгын чогултуу, анын түйүнүн чечүү менен өмүр бою алпурушуп келдим. Биринчи кезекте «Манастан» башка эл чыгармачылыгы, унутулуп бараткан макалдарды, жалпылап айтканда, накыл сөздөрдү жыйноого, анын маанисин чечмелөөгө көп аракет кылдым. Билимдердин жетишинче чечмелөөгө, ар бир накыл сөздүн капкагын ачып, илгерки маанисин тактоого чоң аракет жасадым» – деп жазат [Карасаев, 1982, 46.]. Бул сөздүктө айрым фразеологизмдердин тилде жаралышына кандай шарттар өбөлгө болгондугу тууралуу кызыктуу окуялар маалымдалып, кыргыз элинин тарыхы, каада-салты, диний ишенимдери жөнүндө да кабар берилет. Бул сөздүктүн 1-китеби 1982-жылы, 2-

китеби 1987-жылы «Накыл сөздөр» (Тил казынасынан баян) деген ат менен жарык көргөн. 2 китеп кошулуп, толуктоолор менен «Сорос» фонду тарабынан 1995-жылы 2-жолу басылып чыккан.

2000-жылы жарык көргөн кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөнүүчүлөргө жардам бере турган, фразеологизмдерди үйрөтүүнүн практикалык жагын көздөгөн Г.Жамшитованын «Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүгү» өз ичине 1,5 миң фразеологизмди камтыйт. Г.Жамшитова кыргыз тилиндеги кыймыл-аракетти туюндурган этиштик фразеологизмдердин 102 маанилик типтерин ажыратып (мисалы: тынчсызданууну, кыялданууну, урушууну, кайгырууну туюнткан фразеологизмдер), сөздүктүн 1-бөлүгүндө орусча котормолорун, б.а. синоним сөздөрүн, ал эми 2-бөлүгүндө орус тилиндеги этиш сөздөргө кыргыз тилинен туура келген фразеологизмдерди көрсөтүү менен кыргыз тилинин фразеологиясы боюнча алгачкы котормо сөздүгүн жараткан [Жамшитова, 2000, 380.]. Э.Ш.Абакированын “Киргизско-русский словарь” деген сөздүгүндө да кыргыз тилинин фразеологизмдери камтылган. Аталган сөздүк фразеологизмдерди котормо багытында иликтөөгө салым кошо алган сөздүк катары эсептелет.

Кыргыз фразеологизмдерин тектеш эмес тилдердин фразеологизмдерине салыштырып изилдөө маселеси да бүгүнкү күндө күн тартибинде турат. Аталган багытта окумуштуу К.У.Кыдыев «Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова» деген темада 2000-жылы кандидаттык диссертациясын жактаган. Бул изилдөөдө Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдер жазуучунун кыргызча жана орусча жарыяланган чыгармаларынын материалында салыштырылып изилдөөгө алынган. Негизинен, адамдын жүрүш-турушун, психологиялык ал-абалын, эмоциясын туюндурган фразеологизмдердин үч тобуна семантикалык, структуралык жактан анализ жүргүзүлгөн. Кыргыз жана орус тилдериндеги фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгү жана кайталангыстыгы өңдөнгөн проблемалар конкреттүү факт-материалдардын негизинде талдоого алынган [Кыдыев, 2000, 24.].

Окумуштуу Б.М.Жаманаклова «Англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдер» деген темада 2011-жылы кандидаттык дис-

сертациясын коргогон. Бул изилдөөдө Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы этиштик фразеологизмдердин англис тилине которулуш өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынган [Жаманакоева, 2011].

Г.К.Бакирова «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү» деген темада 2012-жылы кандидаттык диссертация коргон. Бул иште фразеологизмдердин түзүлүшү боюнча изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Фразеологизмдер тилдик башка бирдиктерге окшош болгону менен, лексикалык-семантикалык жана лексика-грамматикалык маанилери, сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдети жана коммуникативдик-функционалдык кызматы боюнча алардын ичинен өзгөчө орунда тургандыгы, көп кырдуу касиеттерге ээ болгон тилдик бирдиктер болуп саналары конкреттүү факт-материалдардын негизинде иликтөөгө алынган.

Фразеологизмдер кимдир бирөөнүн өзгөчөлөнгөн касиетине, кайсы бир кырдаалга байланыштуу макал-ылакаптардай эле материалдык курулушу даяр тилдик формада болору, даяр тилдик каражат катары колдонулары, фразеологизмдер ошол учурга ылайык пайдаланылып, биздин сүйлөөбүзгө эмоционалдык-экспрессивдик өң-түс, боёк берип, сүйлөөнүн образдуулугун, жеткиликтүүлүгүн арттыруу үчүн колдонулары, мына ушул сыяктуу касиеттери менен фразеологизмдерди элдик оозеки чыгармалардын катарына кошууга болору Г.К.Бакирова тарабынан адиет белгиленген.

Г.К.Бакированын аталган изилдөөсүндө фразеологизмдер көркөм чыгармалардын каражаты катары да колдонулары, чыгарманын көркөмдүгүн арттырары, буга чейин белгилүү болгондой, фразеологизмдер көркөм сөз каражаттынын бир түрү болуп саналары, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттери фразеологиялык маанини жаратууда семантикалык биримдикти түзөрү да белгиленген. Ошондой эле Г.К.Бакирова фразеологизмдердин уюшулушуна жана калыптанышына негиз болгон фоностилистикалык кубулуштарга тилдик фактылардын негизинде талдоо жүргүзүп, фразеологизмдердин структуралык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөр анын синтаксистик кызматына таасирин тийгизерин анализдеген. Фразеологизмдердин аткара турган коммуникативдик-функционалдык милдеттерин тактоого да аракет жасаган [Бакирова, 2012].

2013-жылы Н.Ы.Осмонова тарабынан “К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романындагы фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты” деген темада кандидаттык диссертация корголгон. Бул изилдөөдө “Көчмөндөр кагылышы” романындагы фразеологизмдердин автор тарабынан абдан ыктуу пайдаланылганы түрдүү фактылар менен далилденген. Бул болсо алардын табиятынын татаалдыгы, аткарган функциясынын көп кырдуулугу менен шартталат. Көркөм чыгарма жаратууда ар бир сүрөткердин тилдик бирдиктерди иштетүү, түрдүү ыкмаларды колдонуу, жаңычыл жол менен тилдик ачылыштарды жаратуу, стилистикалык фигураларды пайдалана билүү, сүйлөм куруу, окурманга ойду таасын, таамай, образдуу баяндап берүү стили, мүмкүнчүлүгү ар башка. Мунун бир далили катары Н.Ы.Осмонова чебер жазуучу К.Осмоналиевдин чыгармачылык тажрыйбасын көрсөтөт. Автордун индивидуалдуу ыкмалдары, чыгармачылык чеберчилиги өзүнчө илимий иликтөөгө муктаж экендиги, анткени автордук-индивидуалдык фразеологизмдердин семантикасын, жалпы эле табиятын окуп-үйрөнүү, аларды өздөштүрүү сүйлөө маданиятынын жогорулашына өз салымын кошору Н.Ы.Осмонова тарабынан илимий негизде белгиленген. Аталган иликтөөдө К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романындагы фразеологизмдердин семантикалык топтору кыргыз тил илимине алгачкылардан болуп ар тараптуу иликтөөгө алынган. Ошондой эле Н.Ы.Осмонованын бул изилдөөсүндө фразеологизмдердин поэтикалуулугу, стилистикалык табияты, эмоционалдуу-экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрү лингвистикалык максатта конкреттүү көркөм тексттин фактысында иликтөөгө алынып, автордук фразеологизмдердин индивидуалдуу мүнөзгө ээ экендиги ынандуу аныкталган [Осмонова, 2013].

Профессор Т.Ашырбаев кыргыз тилинин турмуш-тиричиликте сүйлөшүү (оозеки же сүйлөшүү) стилинде, көркөм (фольклордо жана профессионалдык адабияттарда) стилинде жана публицистикалык стилдин айрым подстилдеринде (фельетон, көркөм очерк, памфлет, ж.б.) фразеологизмдер абдан өнүмдүү колдонуларын туура белгилеген [Ашырбаев, 2000, 114.].

Биздин оюбузча, бүгүнкү күндө фразеологизмдерди стилистикалык багытта изилдөө дагы деле солгун жүрүүдө. Албетте, кыр-

гыз тил илиминде жалпы эле кыргыз тилинин стилистикасы боюнча илимий изилдөө иштери XX кылымдын экинчи жарымынан кийин аздыр-көптүр колго алынып, XX кылымдын аягында, XXI кылымдын башында стилистика багытында кыргыз окумуштуулары (Б.Ш.Усубалиев, Т.Аширбаев, С.Ж.Мусаев, С.Өмүралиева, Т.С.Маразыков, А.Назаров ж.б.) өтө жигердүү изилдөө иштерин жүргүзүштү. Тактап айтканда, тилдин стилистикасы боюнча профессор Т.Аширбаев, көркөм тексттин стилистикасы жаатында профессор Б.Ш.Усубалиев, С.Ж.Мусаев, С.Өмүралиева, Т.С.Маразыков [Усубалиев, 1994, 200; Мусаев, 2000, 322; Өмүралиева, 2005, 155; Маразыков, 2005, 166.] бир нече илимий макалаларды, монографияларды жазышып, докторлук диссертацияларды коргошту. Аталган изилдөөлөр структуралык стилистиканын жана коммуникативдик стилистиканын айрым гана маселелерин өз ичине камтып турарын белгилеп кетүү зарыл.

Ушул өңүттөн караганда, фразеологизмдерди стилистикалык багытта иликтөө, алардын конкреттүү көркөм тексттин тулкусунда аткарган көркөм-эстетикалык кызматын аныктоо, ушуга байланыштуу фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясына анализ жүргүзүү сыяктуу олуттуу илимий-теориялык изилдөө иштери кыргыз тил илиминде буга чейин бирин-экин гана изилдөөлөрдө учкай сөз болгону да анык. Биздин бул монографиялык изилдөөдө дал ушул маселелерге иликтөөлөрдү жүргүзүүгө аракеттер жасалды. Демек, көркөм тексттин тутумунда колдонулган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын иликтей турган маселелер арбын. Маселен, сөз сыяктуу эле фразеологизмдер да көркөм текстте бир мааниде, көп мааниде, синонимиялык, антонимиялык жана эвфемисттик маанилерде, кубулма, түр өзгөртмө касиеттерде колдонулат. Мындан сырткары фразеологизмдердин бейтарап мааниде жана стилистикалык жактан боёктуу, экспрессивдүү, эмоционалдуу мааниде колдонулган түрлөрү бар. Ошондой эле фразеологизмдерди ар түрдүү вариантта көркөм текстте колдонуу, колдоно алуу мүмкүнчүлүгү, чеберчилиги көркөм адабияттын өкүлдөрү, жазуучуларда, акындарда ар башка. Ошондуктан ар бир жазуучунун, акындын көркөм текстте фразеологизмдерди колдонуу ыкмаларын, андагы стилистикалык мотивацияларды, пайдаланылган

фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын, бул процессте катышкан көптөгөн факторлорду илимий негизде комплекстүү түрдө иликтеп, ачып берүү кыргыз тилинин байышына, анын маани туюндуруу мүмкүнчүлүгүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт деп эсептейбиз.

Кыргыз элинин «Манас» үчилтиги баш болгон элдик оозеки чыгармаларында жана кыргыз профессионал адабиятынын ири өкүлдөрү Т.Сыдыкбеков, К.Жантөшев, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, К.Осмоналиевдер сыяктуу ж.б. жазуучулардын чыгармаларында кыргыз адабий тили абдан сарамжалдуу, максаттуу колдонулган. Аталган жазуучулар айтайын деген оюн, баяндаган окуясын, түзгөн образдарын окурманга адаттан тышкары жеткире алгандыгы менен айырмаланып турушат. Бул сүрөткерлер чыгармаларында тил бирдиктеринин ичинен фразеологизмдерди контексттин табиятына жараша жана автордук интенцияга байланыштуу өзгөчө манерада колдоно алышкан. Бир чети, мына ушул жагдайлар да талантуу жазуучубуз Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын жазууга түрткү болду.

2-БАП. «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДА Т.КАСЫМБЕКОВ ОБРАЗ ТҮЗҮҮҮҮҮЧҮН КОЛДОНГОН ОҢ САПАТТАРДЫ ТҮЮНДУРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ

2.1. Адамдагы мүнөз жана сапат түшүнүктөрү, алардын фразеологизмдер аркылуу туюнтулуш бөтөнчөлүктөрү

Психологиялык жана философиялык аспектиден алганда, адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз – адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Мүнөз адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт.

Адамдардын психологиясы жөнүндөгү эмгектерде [Леватов, 1969, 95.] мүнөздүн индивидуалдуулугу менен бирге бардык адамзатка тиешелүү болгон жалпылыгы да бар экендиги аныкталып, жалпыга тиешелүү мүнөздүн белгилери катары моралдык жактан принциптүүлүк, ак ниеттик, максатка умтулуучулук, тескерисинче, принципсиздик, кара ниеттик, шалаакылык; эмгекке болгон мамиледеги эмгекчилдик, иштин көзүн таба билгендик, тескерисинче, жалкоолук, иштин көзүн таба билбегендик; коомдун мүчөлөрүнө жасаган карым-катышындагы ачык-айрымдык, боорукердик, тескерисинче, түнттүк, таш боордук сапаттарды эсептешет. Ал эми индивидуалдык мүнөздөрдү физиологиялык, психологиялык, темпераменттик касиеттердин өзгөчөлүктөрү менен (меланхолик, сангвиник, флегматик, холерик) байланыштырат [Норакидзе, 1966, 124.].

Сапат түшүнүгү – бардык нерселерге (жандуу да, жансыз да) таандык категория, ал эми мүнөз – жалаң гана адам баласына тиешелүү кубулуш, бирок сапат менен мүнөз – бирин-бири шарттап турган кубулуштар, башкача айтканда, адамдын түрдүү сапаттары аркылуу мүнөз аныкталат.

Адамдагы мына ушул биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана философиялык категорияларды (мүнөз жана сапатты) адамдын аң-сезимине чагылдырууда бардык тил бирдиктери катышат жана алар лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык, сти-

листикалык табиятына ылайык, стилистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдүү боёктуулугуна жараша сапат жана мүнөздү ар түрдүү деңгээлде ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, сүйлөөдө дефектиси (кемчилдиги) бар адамдын (сакоо, кекеч ж.б. сапаттардын) айрым тыбыштарды айта албашын, дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлүгүн (алибеттүүлүгү, кичинекейлиги, бир мүчөсүнүн кемдиги, же тескерисинче, бир мүчөсүнүн артыкбаштыгы), акыл-эсинин бөтөнчөлүгүн да анын сапатын көрсөтүүчү көрсөткүч катары баалоого болот. Тилдик каражаттардын ичинен лексикалык бирдиктер башка тил бирдиктерине салыштырмалуу адамдын сапат жана мүнөзүн туюнтуу касиети абдан күчтүү өнүккөндүгү менен айырмаланат. Анткени лексемалар нерсени, белгини, санды, кыймыл-аракетти атагандыгы жана алардын лексика-семантикасынын түрдүү (түз, өтмө, синонимиялык, антонимиялык, омонимиялык, метафоралануу ж.б.) маанилерде келиши сөздөрдүн мындай касиетке ээ болушун шарттап турат. Мисалы, *жылдыздуу асман, жылдыздуу бала* деген сөз айкаштарында бир эле «жылдыз» сөзүнүн түз жана өтмө мааниде колдонулушу менен ар түрдүү түшүнүктөр келип чыкты. Өтмө мааниде туюндурулган тил бирдиктеринин айкашы (*жылдыздуу бала*) аркылуу баланын сырткы көрүнүшү – жагымдуулугу, жакшынакайлыгы сыпатталса, түз маанидеги сөз менен болгон конструкцияда (*жылдыздуу асман*) түнкү асмандын белгиси жайынча гана баяндалды. Ал эми *ачык кол (берешен), көк бет (айтканынан кайтпаган), мурдун балта кеспеген (кенебеген), көй кашка (баатыр), таш боор (ырайымсыз), битин сыгып канын жалаган (зыкым), куурай башын сындырбаган (жалкоо), атка жеңил тайга чак (элпек), иш дегенде ичкен ашын жерге койгон (эмгекчил), төбөсү менен жер казуу (мээнеткеч), оту менен кирип, күлү менен чыгуу (бирөөнүн кол алдында көз каранды болуп иштеген)* сыяктуу фразеологизмдер көркөм текстте өзгөчө стилистикалык функцияны аркалап, адамдын ар түрдүү мүнөзүн, сапаттарын ары көркөм, ары образдуу чагылдырып, окурманга таасир эте алат. Албетте, бул сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кыргыз адабий тилинде көп учурайт жана алар функционалдык стилдердин айрым түрлөрүндө максатка ылайык кеңири колдонулат. Семантикасы боюнча лексикалык бирдиктерге окшоп, фразеологизмдердин да антонимиялык, сино-

нимиялык маанилери болот. Мындан сырткары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге караганда адамдын кулк-мүнөзүн жана сапаттарын аң-сезимге образдуу, так, көркөм чагылдыра алгандыгы менен да айырмаланат. Ырас, адамдын мүнөзүн, сапатын туюнткан фразеологизмдер туюндурган маанилери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча башка фразеологизмдердей эле турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында (очерк, фельетон ж.б.) өнүмдүү колдонулат (ал эми илимий стилде, иш стилинде фразеологизмдер аз жана бейтарап мааниде гана колдонулат):

1. *Карачы, көзүнөн от жанып турат* (турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде).

2. *Ит жандуу окшойм, ушундай азаптуу күндө чыкпай аткан жандын бектигин айт* (К. Осмоналиев) (Көркөм стилден).

3. *Мал багуу жагынан даңазасы тапш жарган Т.Акматов баш болуп, жаш чабаныбыз Куттубектин артыкчылыгы – жаңылыктарды кабыл алуусунда.* («Советтик Кыргызстан» газетасынан). (Публицистикалык стиль). Демек, бул мисалдардан ачык көрүнүп тургандай, фразеологиялык айкалыштар адамдагы сапаттар аркылуу анын мүнөзүн аныктоодо, аларды жеткиликтүү, элестүү, көркөм жана таасирдүү туюндуроода тилдик каражаттардын эң ыңгайлуусу болуп саналат.

Адамдын эмгекке карата мамилесине, башка адамдарга карым-катнаш түзө билүү жөндөмүнө, илим-билимине, турмуштук тажрыйбасына, моралдык, психикалык жактан өнүгүүсүнө жараша анда ар түрдүү сапаттар, белгилүү бир мүнөз калыптанат. Жогорудагы жагдайлар адамдын оң жана терс кыял-жоруктарын, мүнөзүн шарттап турат. Ал эми фразеологизмдер адамга таандык оң жана терс кыял-жоруктарды, мүнөздөрдү, сапаттарды төмөндөгүдөй ар түрдүүчө чагылдырат:

Оң сапаттарды туюнткан фразеологизмдер:

Акыл-эстүүлүккө байланыштуу: Жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, көзү ачык, ак көрпө жайыл, кашың серпиле электе ичиңди аңтара билген, дүнүйөнүн түбүн билген, жыландын кепшегенин билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген, сакадай боюу сары алтын, куйма кулак ж.б.;

Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу: Ала жипти аттабаган, бетинде кызылы бар, астынан кыя өтпөгөн, сүттөн ак, түсү ийги ж.б.;

Эмгекчилдикке, мээнеткечтикке байланыштуу: Жанын таштап жиберген, кара жанын карч урган, бел чечпеген, жаны жай албаган, камырдан кыл сууругандай, эт бетинен кетүү, жанын үрөгөн ж.б.;

Чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу: Камчыга саптык, бычакка саптык, көзү тирүү, тарамыштай тырышкан, тегирменден бүкүлү чыккан, ит жандуу, колдон суурулган, жемин жедирбеген, биттин ичегесине кан куйган, эти тирүү, жүнү тирүү ж.б.;

Жоомарттык, марттык, боорукердик сапаттарга байланыштуу: Жайыл дасторкон, ак көңүл, жүрөгүндө кара жок, жылаңач баатыр, көңүлүндө кири жок, ичинде кири жок, ичи-койну ачык, колу ачык, кең көкүрөк, жайык төш, ичине кир сактабаган, чил боор, ак көрпө жайыл ж.б.

Жоош-момун сапаттарга байланыштуу: Чөптөн башкага зыяны жок, кой оозунан чөп албаган, кудай момун, тили жок ж.б.;

Токтоо, туруктуу, сабырдуулукка байланыштуу: Бирөөгө колун ачпаган, оозу бек, оозунан жел чыкпаган, салкын кандуу, кабагым-кашым дебеген, жабылуу кара инген, мүнөзү оор ж.б.;

Калыстыкка, адилеттикке, чынчылдыкка байланыштуу: Кара кылды как жарган, бетке чабар, жөн билги, кара тапты как жарган, көзүнө карабоо, көй кашка, сүттөн ак, тил билги ж.б.;

Өткүрлүккө, эр жүрөктүккө, өжөрдүккө байланыштуу: Көк жал, жүрөгүндө оту бар, жүрөгү тоо, жолборс жүрөк, тап жүрөк, жонунда жалы бар, жүрөгү экөө, тап билек, жүрөгүндө жалы бар, төшү түктүү, жан кечти ж.б.;

Сылыктыкка, элпектикке байланыштуу: Ийиктей имерилген, камчы салдырбаган, таманы жерге тийбеген, кол ийиктей, көңүл оорутпаган, атка жеңил, тайга чак ж.б.;

Сезимталдыкка, сактыкка, зиректикке байланыштуу: Бөрүнүн көзүн жеген, куш уйку, чырым этип уйку албаган, чычканга кебек алдырбаган ж.б.;

Сөзмөрлүккө, чечендикке, шайырдыкка байланыштуу: Жез таңдай, боорду эзген, бал тилдүү, кара жаак, топ жарган, оозуна шайтан түкүргөн, жөө чечен, жер чечегин безеген ж.б.;

Чеберчиликке, өнөрдүүлүккө байланыштуу: Колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок, бармагынан бал тамган, бармагы менен зер чапкан ж.б.

Терс сапаттарды билдирүүчү фразеологизмдер:

Аңкоолукка, кем акылдуулукка байланыштуу: Көк мээ, мурдунан жетелетип алган, кирди чыкты эси бар, ала көөдөн, акма кулак, аңды-дөңдү карабаган, суу куйду, мээси бөксө, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн, каңгы баш, бир кайнамы ичинде, «а» десе, «б» деген, эшектин мээсин жеген, төө десе, бээ деген ж.б.;

Адепсиздикке, арам ойлуулукка байланыштуу: Оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан, суук тумшук, ээн баш, бети бозорбогон, бети кара, оозуна келгенди оттогон, жүзү кара, дини кара, пейли бузук, ичине кара таруу айланбаган ж.б.;

Жалкоолукка, жалакайлыкка, арамзалыкка байланыштуу: Аш кеби, ак кол, иттен көлөкө талашкан, эшек такалоо, аяк бошотоор, арам тамак, ак кол, ак каптал, жатып ичер, жан бакты, алма быш, оозума түш, ашка жүк, башка жүк, жаны аялуу, куурай башын сындырбаган, тирүүнүн өлүгү, май жукпас ж.б.;

Бошоңдукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Бүлөсө (кайраса) май кеспеген, жер карама, жиңкини куруган, жүрөгүндө оту жок, мурдун тарта албаган, сөөгү бош, жүүнү бош, чалма этек, бычакка сап болбогон, камчы сапка ылайык эмес ж.б.;

Зыкымдыкка, сараңдыкка байланыштуу: Битин сыгып, канын жалаган, кесип алсаң, кан чыкпаган, ичи тар, сыгып алса, кан чыкпаган, ач көз, катуу баш, итине бок бербеген, кыл жылдырбаган, оозун куу чөп менен аарчыган, түк бүткөн сайын калтыраган, беш колун оозуна салган, өзү тойсо да, көзү тойбогон ж.б.;

Митайымдыкка, куулукка байланыштуу: Эки жүздүү, куу каптал, түлкүнүн куйругу, жез кемпир, алчы-таасын жеген, изин таптырбаган, куйругу жок, куйругун карматпаган, суудан кургак чыккан, чаң жукпас, ак койдон аңкоо, боз койдон жоош, биринин тебетейин бирине кийгизген ж.б.;

Кайдыгерликке, кыйыктыкка, жеңил мүнөздүүлүккө байланыштуу: Тоң моюн, кезигеси кесилген, жылкы мүнөз, тил азар, кер аяк, кеп жебеген, көк мелтей, көк чычканы бар, кабырга-сын бит жебес, чымын чаккандай көрбөө, мурдун балта кеспейт, бети калың, ат үстүнөн мамиле кылган, көк бет ж.б.;

Оройлукка, залимдикке, зөөкүрлүккө байланыштуу: Ит кыял, көзүнөн заары чыккан, каны ичине тарткан, баш кесер, мурду менен бир тийүү, каны кайнаган, териси тар, бөрк ал десе, баш алган ж.б.;

Коркоктукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Суу жүрөк, кулагынан үрккөн, көлөкөсүнөн корккон, жаны жок, куйругун кыпчыган, коён жүрөк, арбагы учуу ж.б.;

Кошоматчылыкка, чагымчылыкка, алдамчылыкка, туруксуздукка байланыштуу: Көзүнүн агы менен кошо айлануу, куюшканга кыпчылуу, күн карама, союлун чабышуу, таманын жалоо, чачпагын көтөрүү, этегине намаз окуу, кошоматка кой сойгон, камчысын чапкан, колтугуна кирүү, калпын казанын көтөргөн, ичи-койнуна кирүү, узун кулак, котур ташы койнунда, жан кечти, көзүн боёо, атын саткан, ыйманга камчы чабуу, колтугуна суу бүркүү, эки иттин куйругун түйүштүргөн, жанын жеген, ыманы жок, күлү додо болбогон, жел таман ж.б. (Эскертүү: алды сызылган фразеологизмдер контекстке ылайык көп мааниге ээ болгон учурлар аз эмес. Мисалы, ичи-койнуна кирүү фразеологизми кайсы бир контекстке ылайык сылыктыкты, адамгерчиликти билдирсе, экинчи бир контекстте кошоматчылыкты же шылуундукту билдирет).

Фразеологизмдердин ичинен адамдын мүнөз жана сапаттарын көрсөткөн фразеологиялык айкалыштарды лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча тематикалык топторго бөлүштүрүү, ал «фразеологизмдердин компоненттеринин ар биринин семантикасына, структурасына анализ жүргүзүү анын маанисинин терең ачылышына шарт түзөт» [Горе, 1988, 33.]. Алсак, токтоо, сабырдуу сапатты туюндурган «салкын кандуу» деген фразеологизм «салкын» жана «кандуу» деген эки компоненттен турат да, өтмө мааниде адамдын токтоо, сабырдуу мүнөзүн туюндурат. Мисалы, *Нурка-сым алибеттүү, салкын кандуу жигит* (Т.Сыдыкбеков). Сүйлөм-

дөгү фразеологиялык айкалыш Нуркасымдын өзгөчө сапатын, токтоолугун, оор-басырык мүнөзүн образдуу чагылдырды.

Адамдагы токтоолук, сабырдуулук же тескерисинче, жеңилдик, жеңил ойлуулук сапаттар анын канынын айлануусуна кайсы бир деңгээлде көз карандыдай сезилет. Физиканын мыйзамына таянып, башкача айтканда, «температура канчалык көтөрүлгөн сайын атомдордун майда (нейтрон, протон, электрон) бөлүкчөлөрү тез кыймылга өтөт» [Эгембердиев, 2009, 78.]. Бул оюбузду тагыраак түшүндүрүү үчүн дагы бир мисалга кайрылалы. ***Каны кайнаган** Бекназар кылычын кынынан сууруп алып, Тултемирди көздөй басып: - Ата-ганаң-дын! Хандын тагасы эмес агасы болсо да, өлтүргүм келсе, өзүм өлтүрөт болчумун Домбуну, - деп кылычын эки ишилтеп, Тултемирдин далбактаган эки өңүрүн түшүрө чаап жиберди [Т.К.,382.].* Мисалга алынган эки сүйлөмдүн тутумундагы квази-антонимдик маанидеги фразеологизмдердин карама-каршы мааниге ээ болушуна *кайнаган* жана *салкын* (муздак) компоненттери себеп болду. Экинчиден, адамдагы *токтоолук* жана *жеңилдик* сапаттар адамдын кыймыл-аракетинен, сүйлөгөн сөзүнөн көрүнөт. Мындай багытта алып караганда, өтө сабырдуу, бардык ишти жети өлчөп, бир кескен Бекназар ошо кырдаалга ылайык Кулкишинин абалын көрүп туруп, чечкиндүү аракетке келди. Ал эми ушул жагдайды жазуучу *каны кайнаган* деген фразеологиялык айкалышы менен *ачуулануу, туталануу* сыяктуу кошумча мааниде, стилдик боёкту күчөтүп, образдуу туюндурду. Демек, адам мүнөзүн сыпаттоодо, анын оң же терс сапаттарын кылдат туюндтурууда фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин мааниси, структурасы чоң мааниге ээ болот. Тактап айтканда, көпчүлүк учурда фразеологизмдин курамындагы таяныч сөздүн мааниси ал туруктуу сөз айкалыштын маанисинин күчтүү чыгышында негизги ролду ойнойт. Маселен, жогорудагы «*салкын кандуу*» деген фразеологизмде «*салкын*» деген сөз негизги, таяныч сөз болуп саналат. Бул фразеологизмдин образдуу, көркөм жана таасирдүү болушуна дал ошол «*салкын*» деген таяныч сөздүн кошкон үлүшү чоң.

Фразеологизмдер ушул сыяктуу тилдик, стилдик табиятына байланыштуу турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында каармандын оң

жана терс сапаттарын таасирдүү, элестүү берүү максатында арбын колдонулат. Натыйжада, айтылуучу ой, сүрөттөлгөн объект, баяндалган окуя, кубулуш, көрүнүш окурмандын эстетикалык табитин канааттандырып, эмоциясына күчтүү таасир этип, жазуучунун алдына койгон максаты ийгиликтүү ишке ашат. Ошондуктан чоң сүрөткерлер чыгармачылыгында фразеологизмдердин мындай мүмкүнчүлүктөрүн абдан натыйжалуу колдоно алышат.

Төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарабыз:

(1) Ар кайсы көркөм чыгармада сүрөттөлгөн каармандардын мүнөз, сапат, касиеттери бирдей болбогондуктан, алардын образын бири-биринен кескин айырмалоо, же бири-бирине жакындатып сүрөттөө максатында тилдик (вербалдык) жана тилдик эмес (вербалдык эмес) факторлордун коштоосунда, фонунда, аталган факторлордун гармониясында фразеологизмдер колдонулат.

(2) Тилдик фактор катары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге салыштырмалуу көркөм стилдеги текстте сүрөттөлүүчү турмуш чындыгындагы эмоционалдуу жана экспрессивдүү информацияны туюндурууга өтө ыңгайлуу келет.

(3) Фразеологизмдердин айрымдары полисемиялуу касиетке ээ болгондуктан, бир эле фразеологизм аркылуу контексттеги жагдайга жараша ар кандай мүнөзгө ээ болгон каармандардын образдарын ачып берүүгө болот. Ошондуктан таланттуу сүрөткерлер чыгармачылыгында аларды абдан кылдат колдонуп, өнүмдүү иштей алышат.

2.2. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында оң сапатты билдирген фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы

2.2.1. Романдагы акыл-эстүүлүлүккө байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин семантика-функционалдык структурасы

Ар кайсы тилдеги бардык фразеологизмдер сөз сыяктуу эле өзүнө тиешелүү болгон конкреттүү лексикалык мааниге, бир, көп, түз, өтмө мааниге, стилистикалык жактан бейтараптык, стилистикалык боектуу маанилерге жана конкреттүү грамматикалык кате-

горияга ээ [Сапарбаев, 1996, 53.]. Ошондой эле фразеологизмдердин ушул тилдик категориялары анын семантикасын түзөт. Фразеологизмдин туюндурган мааниси аны түзүп турган компоненттердин семантика-функционалдык структурасына, фразеологизм колдонулган сүйлөм менен тексттин мазмунуна көз каранды болот. Маселен, төмөндөгү сүйлөмдө колдонулган фразеологизмдин компоненттеринин семантикасын сүйлөмдүн маанисине жана фразеологизм өзү туюндурган мааниге ылайык талдап көрөлү. Мисалы: *Атам жарыктык - кашың серпиле электе, ичиңди аңтара билген өтө сергек киши.* Сүйлөмдө катышкан фразеологизм *кашың серпиле электе билген* жана *ичиңди аңтара билген* деген эки фразеологизмден турат жана алар бири-бирине синонимдеш (бирок абсолюттуу эмес). Жогорудагы мисалдагы фразеологизмдер *полисемиялуу* фразеологизмдер болгондуктан, алардын адамга таандык оң же терс сапаттарды билдириши контекстте гана аныкталат. Анткени *«кашың серпиле электе, ичиңди аңтара билген»* деген фразеологизм *«акыл-эстүү»*, *«сыр билги»*, *«көптү билген»* деген маанини да жана *«митайым»*, *«куу»*, *«алчи таасын жеген айлакер»* деген түшүнүктү да туюнтат. Адамдын кандай абалда экендигин (кайгылуубу, кубанычтуубу, ачуулуубу, же жайынча эле абалдабы) анын жүзүнөн, көз карашынан, кыймыл-аракетинен, кебетекешпиринен байкоого болот. Акыл-эстүү, жөн билги адамдар адамдын абалын жогорудагы көрүнүштөрдөн байкап, ошого ылайык мамиле кылышат. *«Каш серпиле электе»* деген фразеологизми адамдын жүзүндөгү өзгөрүү аракеттерине карата маанини өз ичине камтыса, ал эми *«ичиңди аңтара билген»* деген туруктуу сөз айкашы «оюндагыны, ичиндегини каш-кабагыңа карап билип койгон» деген маанини туюндурат. Жогоруда сөз болгон фразеологизмдер ар башка контекстте ар башка (оң да, терс да) мааниде колдонулат. Анткени акыл-эс, сезгичтик, билим, тажрыйба кандай ишке багытталса, ал иш жакшы, жаман экенине карабастан аткарылат. Ошол аткарылган иштин мазмуну аркылуу адамдын сапаты аныкталат.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы негизги каармандын бири – Абил бий. Ал терс каарман экендиги анын адамдарга кылган астейдил, айлакер, сак мамилесинен, жасаган иштеринен, өз кызыкчылыгы үчүн башкалардын тагдыры менен

ойногон жүрүштөрүнөн байкалат. Жазуучу Абил бийдин образын ачууда, анын адамдык сапат-мүнөзүн көркөм сүрөттөөдө адамдын оң сапаттарын туюндурган фразеологизмдерди да көп колдонгон. Биздин оюбузча, Т.Касымбеков фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүн контексттеги мааниге карата ыктуу, чебер пайдалануу аркылуу «Сынган кылыч» романындагы каармандардын терс сапаттарын ойдогудай ачып берүүгө жетишкен. Мисалы:

- *Тилиң ширин, Абил, - деди Шер датка акырын кыр-кыр жөтөлүп. Абил бий **тилинен бал таамп**, ушундайча чечмелеп сүйлөдү. Муну этибарга албай коюу, **этек кагып туруп кетүү** тайкылык болорун, кээ болоруна муютту. Шер датка жүйөгө **жол тосор** шылтоо таба албай: «Ошондой эле болсо го. Сен айткандай эле **май көл, сүт көл** болсо го, Абил – деп башы калтылдап отуруп калды.*

– *Көрөбүз бул иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен **кан төгүшүп** ажырым болушубуздан бөлөк арга болбойт, көрөсүң, Абил» [Т.К. 413.].*

Контексттен көрүнүп тургандай, Абилдин сөзү жүйөлүү, канчалык акылман, мындай чалкеш иштерди чечүүдө башы бышкан, тажрыйбалуу адамдар отурганына карабастан, ошолордун баарын баш ийдирди, болжогон биротоло чечип койгон маселенин нугун башка жакка буруп жиберди. Демек, Шер датка Абилге карата айткан *ширин тил*, автор баяндагандай, *тилинен бал тамуу* – жөн эле сөз эмес, жашты да, карыны да, акылдууну да, акылсызды да баш ийдирген акылдуу, көрөгөч сөз. Андай сөз жетик, акылман, тажрыйбалуу адамдан гана чыгат. Бирок конкреттүү бул көркөм текстте «*ширин тил*» «*тилинен бал тамуу*» деген фразеологизмдер адамдын терс сапатын ачуунун эстетикалык да, логикалык да каражаты катары кылдат колдонулду.

Адам баласын башка жаныбарлардан айырмалап турган сапаттарынын бири – анын тили жана ой жүгүртүүсү. Ошол сапаты аркылуу адамдын сүйлөө жөндөмү, сүйлөө ишмердигинин сапаты, сүйлөө маданиятынын деңгээли аныкталат. Тилдик бирдиктердин ичинен фразеологизмдер адамдын сүйлөөсүнө байланыштуу маанилерди өзгөчө, көркөм, элестүү, образдуу сыпаттоого өтө жөндөмдүү экендиги «Сынган кылыч» романынан алынган төмөндөгү

мисалдардан даана байкалат:

- *О, хазрати, ар заманда ордо тартиби ар башка боло берген - деп, Казый жем таштап, Нүзүпкө көз кыйыгын сала отуруп, жумшак сөз баштады* [Т.К. 93.]. Бул жерде Казыйдын «жем таштаган жумшак сөзү» оңойлук менен эч кимге ишенбеген, жумшарбаган, баш ийбеген Нүзүптү багындырды, Казый көп терс сапаттарына карабастан, чечендиктин күчү менен Нүзүптү ынандырып, өзүнө өтө көп саясий упай топтоп, Нүзүпкө бир аз болсо да, жакындап алууга жетишти. Мында «жем таштап» деген фразеологизм сөздү айтууда миң ойлонуп, бир чечкен кылдаттыкты, ошол учурдагы шарт-кырдаалды терең иликтеп. ар тарабын эске алып, адамдардын ой жүгүртүү багытын туура боолголоп, ошого жараша аракет кылгандыкты билдирди. Ал эми «жумшак сөз» деген туюнтма адамдардын оюн бир багытка буруп кылдат башталган ишти ийкемдүү, ынанымдуу жүзөгө ашырууну баяндады. Демек, адамдардын сүйлөөсүнө байланыштуу фразеологизмдер жогорку сыяктуу көп кырдуу стилдик-коннотациялык маанилерди туюндуруп, көркөм текстте каармандардын образын, моралдык-психологиялык ал-абалын, акыл парасатын өзгөчө, көркөм, элестүү сыпаттоого көмөк көрсөтөт.

Тил күчүн, сөз күчүн баалагандар, ага ишенгендер, аны эбине келтире колдоно алгандар саясий жана маданий багытта, мамлекет иштеринде тилди эң күчтүү курал катары колдонушкан, каалаган максаттарын тил күчү менен ишке ашырган. Мисалы, өзүнүн кудайы катары эсептеген, анын жакшылыгын эч качан унутпоого чын дилден сөз берип, ансыз өз хандыгын элестете албаган Шерали хандын Нүзүп аталыкты өлтүрүү жөнүндө жарлыгын дал ошол *ширин тилдин, жумшак тилдин* жыйынтыгы катары кароого болот. Демек, тилдин (кептин) күчү ар кандай дипломатиялык иштерди бүтүрүүдө кылыч кесе албаган, ок көзөп өтө албаган түйүндүү маселелерди чечүүдө негизги ролду ойногондугу (албетте, аны кыябына келтире айта алса) жогорудагы мисалдан даана байкалып турат.

Жогорудагы *полисемикалык* фразеологизмдер көпчүлүк учурда адамдын оң сапатын, башкача айтканда, акыл-эстүүлүгүн, жөн билгилигин билдирет. Мисалы, «*тили ширин*» деген фразеологизми төмөндөгү жагдайларда жагымдуу, чечен сүйлөгөндөрдү

жана жаңыдан тили чыгып келе жаткан балдарды сыпаттоо учурларында адамдын оң сапаттарын билдирет.

1. *Уккан сайын уккуң келет, ал жигит жөнөкөй нерсени да кооз, көркөм кылып көрсөтө алат **ширин тили** менен. (Оозеки кептен).*

2. *Жаңы тили чыгып, **тили ширин** учуру мунун, керелден кечке менин эрмегим ушул (Ч.Айтматов).*

Бул сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер адамдын оң сапаттарын көрсөткөндүгүн ачык байкоого болот.

Акыл-эске байланышкан фразеологизмдер көпчүлүк учурда сүйлөө жөндөмүн, сөз тандоо жана туюнтуу өзгөчөлүгүн көрсөткөн фразеологиялык айкалыштар аркылуу берилип, ал аркылуу адамдын акыл-эсинин сапаты ачылат. Мындай темадагы фразеологизмдердин коннотациясы, стилдик-функционалдык табияты адамдардын мүнөзүндөгү көп кырдуу өзгөчөлүктөрдү ачып түшүндүрүүгө багытталган. Ошондуктан Т.Касымбеков Абил бийдин, Кокон хандыгынын ордосундагы «кутумдардын» аракеттерин, адамдык сапаттарын, ички жан дүйнөсүн окурмандарга элестүү, жеткиликтүү, көркөм жана эстетикалуу сүрөттөөдө фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын көркөм тексттин контекстине жараша таамай жана кылдат колдоно алган.

Акыл-эстүүлүктү чагылдыруу максатында колдонулган фразеологизмдер башка антропокваликативдик фразеологизмдер сыяктуу эле стилдердин бардык түрлөрүндө түрдүү мазмундук топторго бөлүнүү менен колдонулат. Адамдын акыл-эстүүлүгү, көрөгөчтүгү, билимдүүлүгү анын сүйлөгөн сөзүнөн, иш аракеттеринен, башкаларга жасаган мамилесинен, адамдар менен болгон карым-катышынан, жүрүм-турумунан, дүйнөгө болгон көз карашынан көрүнөт, байкалат. «Сынган кылыч» романында автор тарабынан көркөм-эстетикалык максатта колдонулган акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан төмөндөгүдөй түрдүү тематикалык топторго бөлүштүрүп кароого болот:

1. **Сүйлөө ишмердиги аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер:** *Тили ширин, тилинен бал тамган, жумшак сөздүү ж.б.*

2. Иш-аракети аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *Ак көрпө жайыл, жайыл дасторкон ж.б.*

3. Көптү билгендик, адамдар менен карым-катыш, тажрыйба, билимдүүлүк аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *Жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, сакадай бою сары алтын, куйма кулак, жабылуу кара инген ж.б.*

4. Көз карашты, жүрүм-турумду чагылдыруу аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *Көзү ачык, кашың серпиле электе ичиңди аңтара билген, дүнүйөнүн түбүн билген, жыландын кепшегенин билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген ж.б.*

Жогорудагы семантикалык, тематикалык топтоштуруудан көрүнүп тургандай, адамдын оң сапатын билдирген фразеологизмдердин семантикасы ар түрдүү, көп багыттуу. Албетте, сүйлөө ишмердиги, иш аракеттери, башкаларга жасаган мамилеси, карым-катышы, көз карашы, жүрүм-туруму аркылуу адамдардын акыл-эстүүлүгүн туюндурган фразеологизмдердин көркөм текстте каармандардын жан дүйнөсүн образдуу, эстетикалуу чагылдырууда мааниси чоң. Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында ушул сыяктуу фразеологизмдерди семантикалык, стилдик багытта абдан эффективдүү колдоно алган. Маселен, *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми аялзатына тиешелүү болуп айтылат. Бул фразеологизм аял затынын бардык жагынан «жетиктигин, акыл-эсинин молдугун, билермандыгын» жана «март, берешендигин» [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров, 2001, 34.] билдирет. *Аялынын ак көрпө жайылдыгынан* адам болуп жүргөнүн билет бекен ошол келесооң?! Сүйлөмдөн көрүнүп тургандай, аталган фразеологизм Нүзүптүн Шерали хандын аялына карата берген оң баасы катары колдонулган. Бул фразеологизмдин семантикасы аркылуу Шералинин хан гана эмес, адам катары элге аралашып жүргөнү, көпчүлүк учурда, анын аялынын иш-аракетинин (кеп-кеңешинин, хандын айланасындагы адамдарга көрсөткөн сыйкорлугунун ж.б.) натыйжасы экендиги көркөм жана улуттук колоритте кылдат туюндурулду. Анткени адамдын оң сапатын туюндурган *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми ушул конкреттүү көркөм текстте жогоруда белгиленгендей аялзатынын мыкты сапаттарга ээ болушун эле туюндурбастан, бул фразеоло-

гизм менен аталган аялзатына болгон «жактыруу», «сыйлоо», «урматтоо», «ыраазы болуу», «ичи жылуу», «ага кошулуу», «аны колдоо», «ага ишенүү» сыяктуу оң мамилени жана оң бааны да кошо туюндурат. Булар сөз болуп жаткан фразеологизмдин коннотациясы болуп саналат. Ошондой эле бул фразеологизмде кыргыз улутуна гана мүнөздүү дүйнө тааным, дүйнө туюу өзгөчөлүктөрү бар. Аны биз фразеологизмдин денотаттык структурасын түзгөн «көрпө» сөзүнөн даана байкаса болот. Көрпө – байыркы мезгилден эле кыргыз турмушунда кеңири колдонулган, жерге салып, жылуу-жумшак олтуруу үчүн койдун терисинен жасалган буюм. Жайлоодо болсун, же кыш-күрөөдө болсун, салкын жазда же күздө болсун, көрпөгө олтурган адам анын жылуулугунан, жумшактыгынан жана жанга жагымдуулугунан ырахат ала алат. Көрпөгө отургузуп, дасторкон жайып даам сыздыруу, жакшы сөз менен жылуу-жумшак мамиле кылып адамды сыйлоо кыргыздык дүйнө таанымда абдан чоң мааниге ээ. Мурдагы мезгилдерде адамды сыйлоо жөрөлгөсүндө көрпө да бир компонент болуп саналган. Мына ушул жагдайлар *ак көрпө жайыл* фразеологизминин улуттук колоритин, этномаданий өзгөчөлүгүн түзөт. Демек, кыргыз тилинде жазылган көркөм текстте колдонулган фразеологизмдердин стилдик коннотациясы улуттук колоритте, этномаданий өзгөчөлүктө туюндурулат.

Мамиле, карым-катыш аркылуу акыл-эстүүлүктү көрсөтүүчү фразеологизмдерге *жөн билги*, *сыр билги*, *көкүрөгү тунук*, *жабылуу кара инген ж.б.* фразеологизмдер кирери жогоруда белгиленди. *Жөн билги // сыр билги* деген фразеологизмдери белгилүү деңгээлде бири-бирине маанилеш (синонимдеш). Алар адамдын билимдүүлүгүн, ар кандай иштин көзүн таба билгендигин, башкаларга кылган татыктуу, сыйкор мамилесин, кимдир бирөөлөргө туура багытта жасаган карым-катышынын, ишинин белгисин, сапатын билдирет.

Сыр билги *Нүзүп анын көзүнөн байкады.* Мында *сыр билги* фразеологизми Нүзүп аталыктын көрөгөчтүгүн, адамдын жан дүйнөсүндө болуп жаткан көрүнүштөрдү айттырбай биле койгон сезимталдыгын, алдын ала баарын тескеп, иликтеп туруучу баамчылдыгын, катардагы адамдар таназар албаганды сезип, андан жыйынтык чыгара алган акылмандыгын туюндурду. «Сынган кылыч» романында көркөм-эстетикалык максатта колдонулган *сыр билги* деген

фразеологизминин мындай көп кырдуу стилдик коннотациясы Нүзүп аталыктын кайталангыс образын, адамдык, инсандык көп кырдуу сапаттарын кылдат ачып туюндурууга чоң үлүшүн кошо алды.

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдердин ичинен *көкүрөгү тунук* деген фразеологизми «көзү баарына жеткен» түшүнүгүн туюнтат да, жалпы жонунан, акыл-эстүү, көптү билген, ар кандай татаал маселени акыл калчап чече алган адамга карата айтылат, анын сапатын аныктайт.

Жарыктык, Нүзүп абабыз көкүрөгү тунук, көңүлүндөгүнү шар айткан киши эмес беле, ордонун иши оңолсун деп жүрбөдү беле?! Анын түбүнө да түбүң түшкөн ордо, анын кутумдарлары жетпедиби?! Же аны сиз түшүнбөй турасызбы?! «Сынган кылыч» романында Нүзүптүн мүнөзү, жасаган иштери, турмушка, коомго карата ой-дүйнөсү башкаларга окшобогон, акыл-эси жагынан алдына адам салбаган каарман катары сүрөттөлөт. Жогорудагы сөздү автор Мусулманкул ордого батпай, элетке качып келип, «эмчектештери» менен кездешип отурган жерде Абил бийге айттырат. Абил бийдин сөзү аркылуу Нүзүптүн ким экендигин, эмнеге жөндөмдүүлүгүн, акыл-эсинин деңгээлин автор элестүү да, жеткиликтүү да көрсөтүүгө жетише алган. Мындай коммуникативдик, прагматикалык максатты ишке ашырууда *көкүрөгү тунук* деген фразеологизми негизги семантикалык жүктү көтөрө алды.

Жыйынтыктап айтканда, акыл-эстүүлүктү билдирген фразеологизмдер “Сынган кылыч” романында башкы каармандар болгон Нүзүп аталык, Абил бий, Курманжан датка сыяктуу тарыхый адамдардын мүнөздөрүн ачууда, образын ар тараптан сүрөттөөдө көркөм-эстетикалык максатта кеңири колдонулган. Аталган каармандардын ар биринин өзүнө мүнөздүү иш-аракеттерине ылайык келе турган маанидеги фразеологизмдер автор тарабынан кылдат тандалып алынган. Натыйжада, романда кодонулган акыл-эстүүлүктү билдирген фразеологизмдер каармандардын иш-аракеттерине жараша алардын мүнөзүн ар тараптуу, көркөм сүрөттөө максатын көздөйт. Мисалы, *көкүрөгү тунук* деген фразеологизми Нүзүпкө, Курманжан даткага карата колдонулса, *аяр көкүрөк* деген фразеологизми Абилге тиешелүү пайдаланылган. Чындыгында, биз мисал келтирип иликтөөгө алынып жаткан бул фразеологиялык бирдиктер, жалпы

жонунан, акыл-эстүүлүктү туюнтуучу семантикада болгону менен, *аяр көкүрөк* деген фразеологизми бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. Бул фразеологизмде “митайымдык”, “куулук”, “саксынуу”, “өтө аярлык менен өз кызыкчылыгын, өз максатын орундатуу”, “өзүмчүлдүк”, “баамчылдык” деген сыяктуу маанилер жана “ишенбөө”, “колдобоо”, “жактырбоо”, “чочулоо”, сыяктуу коннотациялык маанилер, терс баа, терс мамиле туюндурулган. Абил бий аркылуу куулук, кыянатчылык да акыл-эстүүнүн гана колунан келерин автор так, таамай, көркөм бере алган.

2.2.2. Романдагы өткүрлүккө, эр жүрөктүүлүккө, өжөрдүккө байланыштуу фразеологизмдердин семантикалык структурасы жана стилистикалык кызматы

Адам баласына тиешелүү сапаттардын, мүнөздөрдүн ичинен баатырдык, эр жүрөктүүлүк маанисин өзүнө камтыган фразеологизмдер кыргыз тилинин лексикалык корунда арбын. Алар элдик оозеки чыгармаларда, профессионал көркөм адабиятта, турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде көп колдонулат. Бул тематикалык топтогу фразеологиялык айкалыштардын компоненттери баатырдыкты, эр жүрөктүүлүктү, өткүрлүктү чагылдырууга ылайык келген адамдын дене түзүлүшү же органдарынын түрдүү өзгөрүүлөрү аркылуу туюнтулган. Мындай фразеологизмдердин денотаттык структурасы *жүз, көз, кан, түс, от* жана *жүрөк* маанисиндеги сөздөрдөн куралат. Мисалы, *тик көз, атып тиктөө, көзүндө оту бар, жүрөгүндө оту бар, жүрөгүндө жалы бар, көзүнөн заар төгүлгөн, жүзүнөн каары төгүлгөн, таш билек, төшү түктүү, жонунда жалы бар, арстан жүрөк, жолборс жүрөк, көзү тирүү, эти тирүү, жүнү тирүү, көзүнөн от жанган, оозунан от чыккан, көк жал, көй кашка* ж.б. Т.Касымбеков чебер жазуучу катары адамдын мүнөзүн, анын сапатын (эр жүрөк же коркок экенин) адамдын көзүнөн байкоого болорун кылдат сезет. Ошондуктан бир компоненти көз же анын кыймыл-аракетине байланышкан сөздөр катышкан коркоктуку, же баатырдыкты, эр жүрөктүүлүктү билдирген фразеологизмдерди чыгармасында ийгиликтүү колдоно алган. Оюбузду далилдөө үчүн төмөндөгү мисалдарды салыштырып көрөлү:

1. Анын аяр көкүрөгү бул тик көз тоолук бийликке өтө тур-

ган жолду оттун үстүнө да, суунун үстүнө да салып кетүүгө дапдаяр экенин эч жазбай сизди [Т.К.,92.].

2. Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрү менен Абусатар Калпаны **атып тиктеп**, жука эрди титиреп: - Жашырынбы! Куйтуңдайсың **түлкүнүн куйругу!** - деди өзүн токтото албай [Т.К.,100.].

3. Шерали кысынып, басынып **арбагы учуп** отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн **мокок көз**, маңыроо жүз [Т.К.,90.].

4. Шералинин оң колтугунда Нүзүп, сол колтугунда Мусулманкул. Баягы Шерали, баягы **мокок көз**, баягы маңыроо жүз [Т.К.,70.].

5. Секидеги туткун көгала башын бийик көтөрүп, чыйралып, мизбакпай ордо кишилерин **атып тиктеп** турду [Т.К.,171.].

6. Кыпчагынын үнү кубат бердиби, Мусулманкулдун **көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып**, дагы көгала башын келберсип көтөрүп, сыймыктанып ууртунан жылмыйып тиктеди элди [Т.К.,174.].

7. Календер таң калгандай ырсайып тиктеп токтой калды, бирок бу сапар **көзү тирилип кетти** [Т.К.,179.].

8. – Эми, тилмеч, - деди Курманжан тилмечке саргылт **көзү октоло**, сөөмөйүн кезеп, - менин коёр шартым бу, толук айт ортомчу төрөгө! [Т.К.,214.].

9. Бир убакта өйдө карады Курманжан, саргылт жашыл **көзү октолуп**, акырын бир сыйра тиктеп алды баарын [Т.К.,245.].

10. Бекназар кымызды бир шимирип жутуп, негедир тамшанып токтоп, ошол замат башын көтөрүп, Абилди **октолуп тиктей берди** [Т.К.,69.].

Жогоруда алынган он сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизмдердин бардыгынын лексика-семантикалык структурасында көз же анын кыймыл-аракетине байланышкан атоо сөздөрү бар. Сыпатталган адамдардын сапат, мүнөздөрү бири-бирине жакыны да, бири-бирине карама-каршысы да белгилүү. Алардын көпчүлүгү тарыхый каармандар – Нүзүп, Мусулманкул, Шерали, Курманжан жана Бекназар. Булардын ар бирине жана аларды сыпаттаган фразеологизмдерге өз-өзүнчө токтололу.

1. *Тик көз* деген фразеологизмине кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө «тикирейип эч кимден тартынбаган, уялбаган, тайманбаган, кашка» [Абдуллаев, 1990, 274.] деген түшүндүрмө берилет. Конкреттүү бул көркөм текстте *тик көз* деген фразеологизми көздөгөн максатынан кайтпаган, беттегенин бербеген өжөр, акылы да, кайрат-кубаты да жетик, көкжал тоолуктардын арасынан чыккан Нүзүптүн образын ачууда колдонулду. Тарыхый романдын мазмунуна назар салсак, Нүзүптүн адамдык сапатынын жогорулугун, кайратынын, акыл-эси бийиктигин, ушуга ылайык анын тайманбастыгын эки учурда байкоого болот. Биринчиси – акыл-эс менен кашкөйлүктүн негизинде көпчүлүк алдында Карабек мырзаны сындырышы, экинчиси – аны өлтүрүү жөнүндө жарлык келгенде, өлүмгө тике карап бериши. Ошентип, *тик көз* деген фразеологизминде «максатынан кайтпаган көктүк», «беттегенин бербеген өжөрлүк», «акылы да, кайрат-кубаты да жетик көк жалдык», «тайманбастык», «эч нерседен коркпогон баатырдык» сыяктуу стилдик, коннотациялык маанилер камтылгандыктан, ал Нүзүп аталыктын жана жалпы эле тоолук кыргыздардын көркөм образын айкын чагылдырып бере алды.

Тик көз деген фразеологиялык айкалышы *көзү тике* түрүндө да кездешет. Бирок мындай орун алмашуудан аталган фразеологизмдердин маанилик оттенкасы өзгөрүлүп, стилдик боёкторунда бир кыйла айырмалар жаралат. Маселен, *тик көз* деген фразеологизмине караганда, *көзү тике* фразеологизминин стилдик боёктору башкача болуп калары да төмөнкү мисалдан ачык көрүнөт. ***Көзү тике*** экен, *киши жарытпайт го бу келин* [Т.К.,66.]. Мисалдан көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдө *көзү тике* деген фразеологизми аялдын ийменбес, уялбас, ыймансыз, тоготпос, текебер, терс сапатын көрсөткөнү, эмоционалдык-экспрессивдик жактан бул фразеологизм терс стилдик боёкко ээ экендиги даана байкалып турат. Демек, фразеологизмдердин компоненттеринин орун алмашышы да, айрым учурда анын семантикасындагы стилистикалык оттенокдорду (кошумча маанилерди) өзгөртүп жиберүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алат.

2. *Атып тиктеп, көзү октолуп, октолуп тиктеди* деген фразеологизмдер кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрүндө

жок. Аларда «*көзүндө огу болсо атып жиберчүдөй*» деген фразеологизмге «абдан ачуусу келип, жек көрө каарданып, каарын төгүп, бирди көрсөтүүчүдөй, жеп ийчүүдөй» деген маанилерге ээ экендиги белгиленет [Абдуллаев, 1990, 274.].

Жогоруда келтирилген мисалдардагы *атып тиктеп*, *көзү октолуп*, *октолуп тиктеп* деген фразеологиялык айкалыштар адам мүнөзүн, сапатын көрсөтүүчү автордук, индивидуалдык фразеологизмдердин катарын түзөт. Аталган фразеологизмдердин мааниси, жалпы жонунан, *көзүндө огу болсо, атып жиберчүүдөй* деген фразеологизмге окшошуп кетет. Бирок бул фразеологизмдердин стилдик оттенектору, контекстте аткарган көркөм-эстетикалык кызматы, көтөргөн жүгү кайсы бир деңгээлде бири-биринен айырмалуу. Маселен, «*Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрү менен Абусатар Калпаны атып тиктеп*» деген сүйлөмдө *атып тиктеп* деген фразеологизм *ачуулануу*, *нааразылык*, *жек көрүү*, *сестентүү*, *коркутуу-үркүтүү* сыяктуу стилдик боёкторго ээ. Демек, автордук фразеологизмдер адамдын ички дүйнөсүндө болуп жаткан ар кандай кырдаалдарды көркөм сүрөттөөгө көмөк көрсөтөт.

Албетте, жазуучу Т.Касымбеков эмнеликтен *Нүзүп*, *Мусулманкул*, *Курманжан*, *Бекназарды* сүрөттөөдө колдонгон бул (автордук индивидуалдык) фразеологизмдердин компоненттеринин ордун которуп, же ал компоненттерди башка сөздөр менен алмаштырды, эмнеликтен индивидуалдык фразеологизмдердин грамматикалык структурасына да өзгөртүүлөрдү киргизди деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Бул суроого жооп берүү үчүн адегенде *көзүндө огу болсо, атып жиберчүдөй* деген жогорудагы фразеологизмдердин доминанты менен контексттеги *атып тиктеп*, *көзү октолуп*, *көзү октолуп тиктеди* деген жазуучунун индивидуалдык варианттарынын стилдик маанисине жана ошол маанинин өзгөрүшүнө алып келген грамматикалык структуралардын өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурсак, бир кыйла кызык фактыларга туш болобуз. Мисалы: *Көзүндө огу болсо, атып жиберчүдөй* деген фразеологизминин маанисинде, биринчиден, *ачуулануу*, *нааразылык*, *жек көрүү*, *ызырынуу*, *аргасыздык* маанилери кошо туюндурулган. Ошондой эле *атып жиберчүдөй* деген туюнтмада арсарлык маани да бар болгондуктан, ал *эгер көзүндө огу болсо гана, атып жибер-*

мек маанисин пайда кылды. Аталган фразеологизмде арсарлык маани үстөмдүк кылып тургандай сезилет. Ал эми ушул эле фразеологизмдердин Т.Касымбеков колдонгон контексттеги варианттарындагы мааниде арсар маани кездешпейт. Анда аталган кыймыл-аракеттин ишке ашканы, ишке ашуусу анык экендиги чак жана жак категориялары аркылуу туюнтулду. Ошондой эле көркөм текстте фразеологизмдердин предикат болуп келиши менен (*Бекназар Абилди атып тиктей берди*) образдуулук абстракциядан конкреттүүлүккө өттү. Салыштырыңыз: *Бекназар көзүндө огу болсо, атып жиберчүдөй тиктеди. Бекназар Абилди октолуп тиктей берди*. Биринчи сүйлөмдө фразеологизм кыймыл-аракеттин сыпатын көрсөтүп арсарлык маанини билдирип атса, экинчи сүйлөмдөгү фразеологизм сүйлөмгө баяндооч болуп келүү менен аракеттин өзүн көрсөтүп, жак жана чак ошол фразеологизм аркылуу туюндурулуп, адамды сыпаттоо анын аракети аркылуу берилди. Ошондуктан окурманга Бекназардын сыпатталышы образдуу, элестүү болду. Мындай көрүнүш жогорудагы *атып тиктеп, көзү октолуп, октолуп тиктеди* деген фразеологиялык айкалыштардын баарына тиешелүү. Мындай болгон учурда фразеологизмдердин образдуулугу андан да тереңдеп, алардын (каармандардын) мүнөз, сапаттарын ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү арта тургандыгын жогорудагы мисалдар айкын көрсөтүп турат.

3. *Көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып, көзү тирилип* деген фразеологизмдери да кайрат, күч, эр жүрөктүүлүктү сыпаттап турган АСФ (адамды сыпаттоочу фразеологизмдер) түрүнө түздөнтүз кирет. Бул фразеологиялык айкалыштардын доминанты – *көзүндө оту бар* [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров, 2001, 300; Абдулдаев, Сейдакматов, 1990, 260.]. Жогорудагы фразеологиялык айкалыштар – бул фразеологизмдин синонимдеш түгөйлөрү. Тагыраак айтканда, жогорудагы фразеологизмдер – бул фразеологизмдин лексика-грамматикалык варианттары. *Көзүнөн жылтылдып от чыгып* деген фразеологиялык айкалышынын компоненттеринин ичинен *жылтылдап* сөзү – элес тууранды сөзүнөн морфологиялык жол менен уюшулган этиш сөз. Тилдик табияты боюнча тууранды сөздөр көркөм текстте образдарды ачууда элестүүлүктү туюндуруучу, ошондой эле көркөм маалыматты күчөтүүчү (экспрессия-

лоочу) касиетке ээ. Фразеологизмдер да түпкүлүгүндө элестүү көркөм каражаттарга кире тургандыгы бардык окумуштуулар тарабынан кеңири белгиленип жүрөт [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров, 2001, 300; Абдулдаев, Сейдакматов, 1990, 260.].

Демек, контекстте автор тарабынан лексика-грамматикалык жактан өзгөртүлүп колдонулган фразеологизмдердин варианттары Мусулманкулдун көктүгүн, чыдамкайлыгын, көк жалдыгын өтө ишенимдүү жана ынанымдуу туюндура алган. Маселен, *Кыпчагынын үнү кубат бердиби, Мусулманкулдун көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып*, дагы көгала башын келберсип көтөрүп, сыймыктанып ууртунан жылмайып тиктеди элди деген сүйлөмдө колдонулган *көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып* деген фразеологизми өлүм алдындагы адамдын ажалдан үрөйү учуп, коркуп-үркүүсүн, жашоодон үмүтүн үзүп шалдырап, жалдырап калуусун эмес, тескерисинче, эч ким анын рухун күч менен, кыйноо-кыстоо менен, коркутуу-үркүтүү менен майтара албастыгын, тоолуктарга мүнөздүү беттегенинен кайра кайтпаган эркектик көк жал сапаттарын ичинен аңтарып туюндурду. Мында болушунча кыйнап, колдорун, буттарын сындырса да, кайратынан жанбай *көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып*, башын бийик көтөрүп, ууртунан жылмайып, сыймыктанып элди тиктеп турган чыныгы мырзанын образы көз алдыга элестелет. Демек, Т.Касымбеков колдонгон автордук-индивидуалдык фразеологизмдер көркөм текстте каармандарды ичинен аңтарып туюндуруу, аларды ичинен психологиялык жактан кылдат сүрөттөө максатын көздөйт да, алар каармандарды сыпаттоочу жана аларды ар тараптан мүнөздөөчү фразеологизмдердин стилистикалык маанилерин кеңейтет.

Аталган романда Мусулманкулга карата *көзү тирүү* деген фразеологизми колдонулган. Эсептөөлөрүбүз көрсөткөндөй, бул фразеологиялык айкаш көбүнесе жаштарды, жаштардын ичинен да эркек балдарды сыпаттоодо көп колдонулары аныкталды. Мисалы, *көзү тирүү* деген фразеологизми катышкан 33 сүйлөмдүн 26 сүйлөмүндөгү *көзү тирүү* деген фразеологизмдери өспүрүм жана жигит курагындагыларга карата *чыйрак*, *бышык* маанисинде колдонулган.

Ал эми биз жогоруда келтирген мисалда *көзү тирүү* деген фразеологизми жашы бир канчага барып калган календердин жаг-

дайга ылайык, өзгөчө кырдаалдагы көрүнүшү, бөтөнчө кайраты, көк жал сапаты сүрөттөлдү. Башкача айтканда, календердин кайратынан жанбай *көзүнүн тирилип кетишине* бейкүнөө пенделердин канынын төгүлүшү, адилетсиздик себеп болду. *Көзү тируу* деген фразеологизминде тагдырында өлүү кырдаалы түзүлсө да, жалтактап коркуп калбоо, өз ишениминен кетенчиктеп артка чегинбөө, болуп жаткан адилетсиздикке тике карап, ага такат берүү сыяктуу бир нече кошумча маанилер бар. Бул маанилер аталган фразеологизмдин коннотациялык маанилери болуп саналат.

Фактылык материалдарга сереп салсак, соматикалык фразеологизмдердин ичинен *көз* сөзү компонент болуп келген туруктуу сөз айкаштары адамдын ар кандай сапаттарын образдуу жана көркөм туюндурат. Маселен, адамдын мүнөз-сапаттарын анын жүзүнөн, айрыкча көзүнөн көрүүгө болот. Көздөн өткүрлүктү, кашкөйлүктү байкоого болсо, ал эми *көз, от* жана тууранды сөздөрдөн жасалган *жылтылдап, жаркылдап* сыяктуу этиштер айкаша келип уюшулган фразеологизмдер адамдагы өткүрлүктү, кашкөйлүктү күчөтүп, бөтөнчө контрасттуу маанини билдирет. Ошол эле *көз* сөзүнө башка бир *мокок, өлмөсөк, тойбос* сыяктуу лексикалык бирдиктер атрибутивдик катышта айкашып түзүлгөн фразеологизмдер адамга тиешелүү терс сапаттарды, дааналап айтканда, коркоктукуту, жалтактыкты, бошондукту, сараңдыкты ж.б. билдирип калат. Мисалы, адамды сыпаттоочу *мокок көз* фразеологизми романда Шералинин мүнөзүн ачууда эки жолу колдонулат. Анын чечкинсиздиги, жалтактыгы, адам катары жетилбеген жармачтыгы, көп нерсени таанып билбеген түркөйлүгү, кыскасын айтканда, ханга ылайык сапат-мүнөздөргө ээ эместиги *мокок көз* деген фразеологизми аркылуу абдан элестүү берилет.

Ошентип, адамга тиешелүү оң сапаттарды билдирген эр жүрөктүүлүк, баатырдык, кайраттуулук, тайманбастык касиеттерди образдуу, элестүү туюндуруу үчүн фразеологизмдердин компоненттериндеги лексикалык бирдиктердин семантикасы да өзгөчө мааниге ээ болот. Чындыгында эле, жогоруда көрсөтүлгөн адамдагы сапат-касиеттер көпчүлүк учурда адамдын дене түзүлүшүнөн, көрүнүшүнөн, көз карашынан, кыймыл-аракетинен, кебете-кешпиринен билинет. Көркөм текстте фразеологизмдердин тутумун тү-

зүп турган айрым сөздөр доминанттык абалга ээ болуп, жалпы айкаштык мааниге өзүнүн таасирин тийгизген учурлар да арбын. Тактап айтканда, фразеологиялык айкалыштардын тутуму өтмө мааниге ээ лексикалык бирдиктерден тургандыгына карабай, кээде анын тутумундагы сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилери фразеологизмдин өтмө, курч маанисине таасир этет.

Жыйынтыктап айтканда, биринчиден, фразеологизмдерде эмоционалдуу да, экспрессивдүү да касиеттер табиятынан эле болот. Экинчиден, «Сынган кылыч» романынын автору Т.Касымбеков фразеологизмдердеги ал касиеттерди андан да күчөтүү максатында эр жүрөктүүлүктү, кайраттуулукту, көктүктү, тескерисинче, коркоктукуту, мококту, жалтактыкты туюндурган фразеологизмдердин компоненттеринин ордун которуп, айрым компоненттерди башка сөздөр менен алмаштырып, айрым бир учурларда фразеологизмдердин грамматикалык түзүлүшүн өзгөртүп, ошонун негизинде фразеологизмдердин эмоционалдык-экспрессивдик маанисин, көркөм тексттеги стилдик боёкторун андан да курчуткан. Мындай көркөм, стилдик ыкманын натыйжасында каармандардын мүнөзүн, бир жагынан, татаалдаштырса, экинчи жагынан, образды кайталангыс, индивидуалдык деңгээлге алып чыккан.

2.2.3. «Сынган кылыч» романында компоненттери от, жүрөк, жолборс сөздөрүнөн уюшулган эр жүрөктүүлүктү, кайраттуулукту же башка маанилерди туюндуруучу фразеологизмдердин стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Фразеологизмдер көркөм сөз каражаты катары жана тилдик, функционалдык өзгөчөлүгү боюнча, көркөм текстте көп колдонулат. Ошондой активдүү колдонулган, эр жүрөктүүлүктү, кайраттуулукту, баатырдыкты туюндурган фразеологизмдердин бир тобуна компонентинде *от, жүрөк, жал, тоо, жолборс, таиш* сөздөрү катышкан фразеологизмдерди кошууга болот. Аталган бул тематикадагы сөздөрдүн экөөсү бир эле фразеологизмдин тутумунда кездешкен учурлар да аз эмес. Аларга: *жүрөгүндө оту бар, көзүндө оту бар, жүрөгүндө жалы бар, тоо жүрөк, жолборс жүрөк, жүрөгү тоо, жүрөгү экөө, жүрөгү таиш, жүрөгү түшүү, жүрөгү эл-жирөө, жүрөгү солк этиөө, жүрөгүн майтаруу, жүрөгү кара,*

жүрөгү жок, жүрөгү муз, жүрөгү жылуу, жүрөгүндө кара жок сыяктуу фразеологизмдер кирет. Бул фразеологизмдер көркөм тексттерде образ түзүү максатында кеңири колдонулат. Лексикалык тутуму боюнча мындай структурадагы адамды сыпаттоочу фразеологизмдер адам мүнөзүндөгү төмөндөгүдөй сапаттарды сыпаттайт (бул жерде адамга тиешелүү оң сапаттарды туюндуруучу фразеологизмдер тууралуу сөз кылабыз, терс сапаттарды сыпаттоочу (компоненттери ушул сөздөрдөн болгон, мисалы, *таш жүрөк, муз жүрөк, суу жүрөк* ж.б.) фразеологизмдер тууралуу кийинчерээк сөз болот.

Лексикалык курамы жогорудагы сөздөрдөн уюшулган фразеологизмдер *эр жүрөктүүлүктү, тайманбастыкты, чечкиндүүлүктү, өтүмдүүлүктү, коркуу дегенди билбегендикти, ашкан баатырдыкты* билдирет:

- Ошентеби? *Жүрөгүндө жалы бар окшойт!* – деди, Шер датка.

«*Жо, көзүндө оту бар экен мунун*», – деди Шер датка [Т.К.,420.].

Сөз Искак жөнүндө болуп жатат. Чындыгында, Искак өтүмдүү, өткүр, айтканынан кайтпаган мүнөзү болбосо, Болоттун ордуна хан болуп берем деп чыкмак эмес. Шер датканын сөзүндөгү фразеологизмдерди (*жүрөгүндө жалы бар, көзүндө оту бар*) Искактын өмүрүнүн акырына чейинки кылык-жоруктарын, мүнөз-сапаттарын, кылган ишин аныктаган тил бирдиктери катары кароого толук мүмкүнчүлүк берет. *Көзүндө оту бар* жана *жүрөгүндө оту бар* деген фразеологизмдери бири-бири менен толук синонимдик мааниге ээ эмес. Алар стилистикалык боёктуулугу, маанилик оттенкалары (көркөм текстте туюндурган кошумча маанилери) жагынан төмөндөгүдөй айырмачылыктарга ээ: *көзүндө оту бар* деген фразеологиялык айкалышынын семантикасында *коркпостук, жалтанбастык, тартынбастык* маанилери менен бирге *билгичтик, эстүүлүк, айла-амалдуулук, адам катары бардык жактан жетилгендик* маанилери кошо берилген. Ал эми *жүрөгүндө жалы бар* фразеологизминин семантикасында *карандай күчтүн ээси, коркпостук, тайманбастык, беттегенинен кайтпастык, эрктүүлүк, коркунучтардан, ажалдан сестенбестик* маанилери үстөмдүк кылат. Мына ошонун

натыйжасында, бул лексикалык бирдиктер компонент болуп түзүлгөн фразеологизмдер көркөм текстте адамдардын мүнөзүн сыпаттоо үчүн колдонулган учурда алардын стилистикалык функциясы, көтөргөн көркөм-эстетикалык жүгү, аз да болсо, бири-биринен айырмаланат, кайсы бир деңгээлде булар колдонулуш чөйрөсү боюнча чектелет. Башкача айтканда, *жүрөгүндө жалы бар* деген фразеологизми аркылуу адамдын карандай күчтүн ээси экендиги же баатырдык сапаты баса белгиленип туюнтулат.

Кыргыз элинин түшүнүгү боюнча, от – куттун, жылуулуктун, жашоонун, активдүүлүктүн, тайманбастыктын, күч-кубаттын белгиси. Ошондой эле «от түшүнүгү бардык элдерде символикалык мүнөзгө ээ, башкача айтканда, байыркы элдерден баштап (от үчүн болгон Прометейдин тагдырын эске алыңыз), ушул күнгө чейин от жашоонун булагы катары, кыймыл-аракеттин энергиясы, улуу нерсе катары эсептелип, отко сыйынуу дагы деле улантылып келе жатат» [Оморов, 2002, 67.]. Демек, *от* сөзү компонент болуп түзүлгөн фразеологизмдердин семантикасында энергиялуулук, кубаттуулук түшүнүгү бар деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Окумуштуу М.С.Горенин: «Антропоквалификативдик фразеологизмдердин айрымдары башка тил бирдиктерине салыштырмалуу тигил же бул адамды өзгөчөлөп, инсан (личность) катары мүнөздөө касиетине бөтөнчө ээ, ал турсун бир эле фразеологиялык айкалыштын семантикасы адамдын күч-кубатын (физические свойства), акыл-эсин, жүрүм-турумун, бүтүндөй адамдык касиетин аныктап коюу мүмкүнчүлүгүндө болот», – деген пикирине кошулбай коюуга болбойт [Горе, 1988, 21.].

Исхактын кылган иштеринде (өзү айткандай, элдин туусу болуу үчүн кылган иштеринде), башкаларга жасаган мамилесинде (өз жолдошторуна, душмандарына жасаган мамилесинде) *көзүндө оту, жүрөгүндө жалы бардыгы* сезилип, анын индивидуалдуулугу автор кылдат колдонгон дал ушул фразеологизмдер аркылуу ачылып көрсөтүлүп турат. Башкача айтканда, жогоруда белгиленгендей, *көзүндө оту бардыгы* хан сарайынын менмин дегендеринин бири Абдырахман менен жолугушуусундагы эпизод айгинелейт. Анда Нармамбет, Абил сыяктуу эл арасында акыл-эси, сөздөрүнүн жүйөлүү экендиги менен кадыр-баркы бар адамдардын чочулоосун

дал ошол көзүндө *оту бардыгы* менен жокко чыгарат. Демек, Исхакта кашкөйлүк менен бирге акыл-эс, жөн билгилик сапаттар бар экени ушул эпизод аркылуу аныкталып атат.

Кыргыз адабий тилинин корунда фразеологиялык айкалыштардын ичинен компоненттери *жүрөк* сөзү менен түзүлгөн фразеологизмдер элдик оозеки чыгармаларда, турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде арбын колдонулат. Алар кайрат-күчтү, коркпостукту туюндурушат. Мисалы, *Суу жүрөктөрүн жаныңарга албагыла, өңчөй жүрөгүндө оту барларды тандагыла*. Бул сүйлөмдө колдонулган компоненттеринде *жүрөк* сөзү катышкан фразеологизмдер адамдагы кайрат-күчтүн сапатын аныктоого катышты. Тактап айтканда, татаал сүйлөмдүн тутумун түзгөн эки жөнөкөй сүйлөмдө антонимдик маанидеги эки фразеологизм катышып, алар адамдардагы бири-бирине карама-каршы болгон эки түрдүү сапатты туюндурду. Адам мүнөзүн, сапатын карама-каршы коюп аныктоого, биринчиден, бул фразеологизмдердин тутумунда катышкан компоненттердин (лексикалык бирдиктердин) семантикасы мүмкүнчүлүк берди, экинчиден, татаал сүйлөмдүн курамындагы синтаксистик түгөйлөрдүн маанилик катыштары шарт түздү. Конкреттүү ушул контекстте колдонулган *суу* жана *от* түшүнүктөрү – бири-бирине карама-каршы кубулуштар. *От* жылуулук энергиясын, күч-кубатты билдирсе, *суу* ага карама-каршы муздак энергияны, терс энергияны билдирди.

Адамдагы күч-кубатты, баатырдыкты, тайманбастыкты туюнтуу үчүн бир эле фразеологизмдин курамында *жүрөк* жана *жолборс* сөздөрү катышуу аркылуу фразеологиялык айкаштар уюшулат. Мындай туюнтмалар да көбүнчө элдик оозеки чыгармаларда көп учурайт, турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде кенири колдонулат:

Эзелтен эл-жер үчүн жанын оозуна тиштеп, башын канжыгага байланып келген, жолборс жүрөк балбандарыбыз (А.Жакыпбеков). Бул синтаксистик конструкцияда *жолборс жүрөктүү* фразеологизминен сырткары *жанын оозуна тиштөө*, *башын канжыгага байлануу* деген фразеологизмдер катышып, фольклордук каармандардын карандай күчкө ээ экендигин эле көрсөтпөстөн, алардын патриоттук духун, өжөрлүгүн туюнтууга көмөк берди. Чындыгында, *жанын оозуна тиштеп* фразеологизми *баатыр*, *эр жүрөк* маанисине караганда, *чыдамкай*, *өжөр*, *намыс-*

көй, аргасыздан баатыр болуп кетүү сапаттарын көбүрөөк чагылдыра тургандыгы төмөндөгү мисалдан даана байкалат:

Бирде кызыл кийимчендер үстөмдүк кылат, бирде кара кийимчендер үстөмдүк кылат, сүрүп, мойсоп. Эки тарап тең жанын оозуна тиштеп, улам кашкөйлөнүп, бири - бирине өчөгүшүп, аёону да, аянууну да билбей уруш кылышты. Контексттен көрүнүп тургандай, бул урушка катышкандардын баары эле каруусунда күчү бар, жүрөгүндө жалы бар өңчөй баатырлар эмес, алардын бир тарабы (кара кийимчендер) – хандын, аскер башынын каарынан корккондор, экинчи тарабы (кызыл кийимчендер, кыпчактар) – эл журтунун, бала-чакасынын эртеңки күнүнүн камын жегендер, бийлик алдында өздөрүн кор кармагысы келбегендер. Тактап айтканда, бул урушка катышкандардын баары эле баатыр, эр жүрөк эмес, аларды эр жүрөктүүлүккө түрткөн, ага мажбурлаган – алардын (кыпчактардын) патриоттук духу. Демек, «Сынган кылыч» романында колдонулган фразеологизмдер жеке адамдын кулк-мүнөзүн көркөм сүрөттөөдө да жана жалпы элдин, көпчүлүктүн рухун, моралдык-психологиялык ал-абалын, табият-өзгөчөлүктөрүн көркөм туюндурууда да колдонулат.

Мындай фразеологизмдер кыргыз элинин фольклордук чыгармаларынын ичинен баатырдык эпостордо (*жолборс маңдай, таш жүрөк, жооруну катуу пил билек* («Манас»), укмуштуу, кереметтүү жөө жомокторунда (*көзүнөн от жанган, оозунан заар чачкан, адам десе, адамга окшобогон, айбан десе, айбанга окшобогон бир жандыкка туш болот* («Кыргыз эл жомогу»)) адамдагы *баатырдык, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, коркпостук, опол тоодой күчтүн ээси* экендигин туюндурган тил бирдиктери катары арбын кездешет да, алар гипербоалык мүнөзгө да ээ.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында мындай лексикалык структурадагы фразеологизмдер гипербоалык мүнөздө эмес, күчтүү эмоционалдык-экспрессивдик мааниде колдонулган. Мисалы: *Нүзүптүн тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан түтөп, арына келип каңырыгы түтөдү* [Т.К.,84.].

Албетте, талдоого алынып жаткан *көзүнөн кан түтөп* фразеологизми профессионалдык адабий жөрөлгөдө жазылган романда эпосторго мүнөздүү гиперболизация ыкмасында эмес, профессио-

налдык жазма адабиятка тиешелүү көрүнүштө Нүзүптүн ошол учурдагы ал-ахвалын жана анын ошо коомдогу таасирдүү, кубаттуу саясий абалын тымызын туюндуруу максатында жазуучу тарабынан чебер колдонулган. Бул эпизоддо Нүзүп бийликтин бийик бутагында **көзүнөн кан түтөп** күчкө салып, өзүнүн каршылаштарын, күч кайда оосо, ошол жакка бет алган ордонун эки жүздүү атка минерлерин тизгиндеп тургандыгы көркөм жана экспрессивдүү баяндалган. **Көзүнөн кан түтөп** деген фразеологизмдин маанисинде *эч нерседен кайра тартпаган эрдик, каармандык, беттегенин бербеген өжөрлүк, өзүнүн коомдук абалына, күч-кубатына ишенгендик, бетке чабар курчтук, кандай да болсо, максатына жетүүгө бет алган өткүрлүк, башкаларды өзүнүн оюна, өзүнүн эркине кың дедирбей баш ийдирип башкарууга аракет кылуу* сыяктуу кошумча маанилер бар. Ошондуктан мындай кыял-жорукту Нүзүп сыяктуу чыныгы бийлиги бар, күчтүү адамдар гана көрсөтө алат. Мындан көрүнүп тургандай, Т.Касымбеков каармандардын ички дүйнөсүн аңтарып, аларды көп багытта ачып бере алган фразеологизмдердин ыңгайы келгенде эбине келтире, өз орду менен ыктуу пайдалана алат. Дал ошондой каармандардын ички дүйнөсүн аңтарып, аларды көп багытта ачып бере алган фразеологизмдердин катарына *жүрөгүндө жалы бар, көзүнөн от жанган, көзүнөн заар төгүлгөн* деген сыяктуу фразеологизмдер кирет. Аталган фразеологизмдер көркөм алкакта колдонулганда өзгөчө таасир этүүчүлүк күчкө ээ болуп, адамдарга эстетикалык ырахат тартуулайт.

Жыйынтыктап айтканда, баатырдык, кайраттуулук, кашкөйлүк сапаттарды көркөм, эстетикалуу туюнтууда тутумунда *от, жүрөк, жал, тоо, жолборс, таш* сөздөрү компонент болуп түзүлгөн фразеологизмдер «Сынган кылыч» романында Т.Касымбеков тарабынан тарыхый каармандардын образын көркөм, тарыхый деңгээлдеги образдардын катарында ачып берүү максатында таасирдүү, стилдик-коннотациялык көп түрдүү мааниде колдонулган. Мындай көркөм, стилдик максатты ишке ашыруу үчүн автор зарыл учурда аталган фразеологизмдердин структурасына, семантикасына өзгөчө көңүл буруп, фразеологизмдердин түзүлүшүнө өзгөчөлүктөрдү киргизүү, аларды формалык жактан да, маанилик жактан да ар түрдүүлөө ыкмаларын пайдаланган.

2.2.4. Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу фразеологизмдердин «Сынган кылыч» романындагы стилистикалык функциясы

Адамзаттагы бардык башка сапаттардын ичинен «абийирдүүлүк, ыймандуулук касиеттер жүрүм-турумдагы, турмуштагы этикеттик нормаларды аныктоочу критерийге жакын турат» [Оморов, 2002; Макаренко, 1961, 143.].

Анткени адамдагы абийирдүүлүк менен ыймандуулук сапаттар ар бир адамдын коомдун бардык мүчөлөрүнө, үй-бүлөсүнө, иштеген ишине жасаган мамилесинен көрүнөт.

Абийир сөзү иран тилинен өздөштүрүлгөн [Карасаев, 1978, 16.]. Ал (ир. *Абре* – эч кимге көрсөтүүгө мүмкүн болбогон уяттуу жер) уяттуу, сылык-сыпаа, айрым учурда моралдык жактан туруктуу деген түшүнүктү берет. Ал эми ыйман (ар. *иман* – ишеним, Кудайга ишенүү, Кудай бирөө гана деп эсептөө) араб тилинен өздөштүрүлүп, *абийир* сөзүнүн анча-мынча кошумча оттенкалары боюнча айырмаланган синоними катары кыргыз адабий тилинин лексикалык корунан орун алган [Карасаев, 1978, 26.].

Мындай маанидеги (бул сөздөрдүн синоними катары келген) фразеологизмдерге *ала жипти аттабаган, ак жүрүү, кара санабоо, аяк асты кылбоо, бетинде кызылы бар, астынан кыя өтпөгөн, сүттөн ак, түсү ийги ж.б.* кирет. Маселен, *ала жипти аттабоо, ак жүрүү, кара санабоо, аяк асты кылбоо* деген фразеологиялык айкалышынын семантикасында этнолингвистикалык маселелер кошо камтылган. Бул фразеологизмде кыргыз элинин каада-салты, үрп-адаты менен коштолгон этнолингвистикалык табияты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү туюндурулган. Кыргыз элинин нукура улуттук өзгөчөлүгү боюнча, өзгөчө аялзаты, жаштар улуулардын алдында алардан озунуп дасторконго кол узатпайт. Аялзаты эркек адамдын алдына түшүп баспайт. Үйгө кирип келаткан коноктун алдын тосуп туруп албайт. Үй-бүлөлүк мамилелерге өзгөчө маани берип, күйөөсүнүн алдында өзүн таза, аруу тутат. Кимге болбосун, бейчеки сүйлөбөөгө, артык баш кыймыл-аракет жасабоого аракет кылат. Албетте, ушул сыяктуу эч жерге жазылбаган, бирок сөзсүз аткарууга зарыл мыйзам ченемдер мурдатан эле жашап келген жана азыркы учурда да улуттук бул адаттар сакталып келе жатат.

Ала жипти аттабоо деген фразеологизми көпчүлүк учурда үй-бүлөлүк мамилелерге, аялзатына, тактап айтканда, аялы менен күйөөсүнүн ортосундагы мамиленин тазалыгына, аруулугуна байланыштуу маанини туюндурат. Мисалы: *Бул ала жипти аттабаган аялзаадага ичинен ыраазы болду*. Контексттин семантикасынан көрүнүп тургандай, *ала жипти аттабоо* деген фразеологизми түздөнтүз аялы менен күйөөсүнүн ортосундагы мамиле тууралуу, тактап айтканда, жубайлардын мамилесинин туруктуу, таза экендигин билдирген маанини туюндурду. Кыргыз элинде үй-бүлө Ата Мекен сыяктуу баарынан ыйык жана бийик. Жазуучу Т.Касымбеков мына ушул элдик этномаданий жөрөлгөлөрдүн фонунда кыргыз аялзатына мүнөздүү оң да жана терс да көрүнүштөрдү романда көркөм сүрөттөөдө фразеологизмдерди иргеп пайдаланган. Ырас, «Сынган кылыч» романынан башка айрым бир чыгармаларда *ала жипти аттабоо* деген фразеологизми контекстте *момун, эч кимге залалы жок, эч кимге кара санабаган* деген мааниде да колдонулуп жүрөт. Мисалы:

1. *Катылгандын катыгын бергени менен Чоң-Койчу жаштайынан эле эч кимге залакасы жок, ала жипти аттабай, иреге-лештери менен ынтымак жашап келген* (К.Жантөшев).

2. *Момундун атына жараша заты жаралгандай, бала күнүнөн ала жипти аттабай ушул жашка келди* (Ч.Айтматов). Бул сүйлөмдөрдүн маанисинен көрүнүп тургандай, *ала жипти аттабоо* деген фразеологиялык айкашы эч кандай күнөө кылбай, кудай алдында да, пенде заттын алдында да ак, таза жашоону принцип туткан, ошол мүнөзү эне сүтү менен канына сиңген адамдар жана алардын бүтүндөй жан дүйнөсүн элестүү чагылдыруучу тилдик каражат катары контекстте колдонулду. Мында аталган фразеологизм деги эле адамзатынын тазалыгы, аруулугуна байланыштуу колдонулду. Кандай болгон күндө да, бул фразеологизмде *тазалык, аруулук* маанилери үстөмдүк абалда турганы ачык байкалат.

Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу «Сынган кылыч» романында *ала жипти аттабоо* деген фразеологизмине синонимдик мааниде *ак жүрүү, кара санабоо* деген фразеологизмдери колдонулган. Мисалы: *Эки дүйнө ак жүргүлө, бириңе-бириң кара санаба, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңар адал болсун* [Т.К. 395.].

– *Ке, балам, эми сен бир үйдүн ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, аяк асты кылбай күтүп ал* [Т.К. 395.].

Бул мисалда абийирдүүлүк, ыймандуулук, уяттуулук, тазалык маанисин туюнткан *ак жүрүү, кара санабоо* деген фразеологизмдеринин бир компоненти түс түшүнүгүн атап көрсөткөн сөздөрдөн түзүлдү. Аталган бул фразеологизмдердин биринчисинин (*ак жүрүү*) туюндурган мааниси *абийирдүү, ыймандуу, уяттуу* маанисине караганда, *таза, аруу, күнөөсү жок* түшүнүгү менен дал келет. Ал эми *кара санабоо* деген фразеологизми *абийирдүү, ыймандуу, уяттуу* маанисин туюндурууга ыктап турганы байкалат.

Аяк асты кылбоо деген фразеологизми да – кайсы бир деңгээлде ушул контекстте *ала жипти аттабоо* деген фразеологизмине контексттик синоним. Анткени үй-бүлөнү *аяк асты кылбай* жогору баалап, ыйык тутуп, ага ызаат мамиле кылуу да *ала жипти аттабоо* түшүнүгүнө ылайык келет. Көркөм текстте бул фразеологизмдер, биринчиден, адамдын моралдык жактан тазалыгын туюндурса, экинчиден, жазылбаган мыйзам түрүндө коом тарабынан расмий кабыл алынып, көндүм адаттарга айланган улуттук жашоо-турмуш жөрөлгөлөрүнүн алдында, коом алдында күнөөсүздүк маанисин билдирет.

Ошентип, жогоруда сөз болгон бири-бирине синонимдеш фразеологизмдер романда адамдын ички аруу, таза жан дүйнөсүн ачып берүүдө көркөм-эстетикалык кызмат аткарды. Ошондой эле бул фразеологизмдер ошо коомдун, доордун этномаданий салт-жөрөлгөлөрүн баяндоо, жашоо-турмушка байланыштуу элдик өзгөчө дүйнө таанымды, улуттук колоритти көрсөтүү кызматын да өтөдү. Демек, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган фразеологизмдер, бир жагынан, адамдын ички жан дүйнөсүн ачып берүүдө көркөм-эстетикалык кызмат аткарса, экинчи жактан, фразеологизмдер автор тарабынан стилдик максатта колдонулуп, ошо коомдун, доордун этномаданий салт-жөрөлгөлөрүн баяндоо, жашоо-турмушка байланыштуу элдик өзгөчө дүйнө таанымды, улуттук колоритти, улуттук этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү кызматын өтөйт.

Кыргыз элинде түстөрдүн өзгөчөлүктөрүнө чоң маани берилет. Ошондуктан «дүйнөдөгү көптөгөн элдердин психологиясында түс-

төрдүн ичинен *ак* түс аруулукту, тазалыкты билдирген сыяктуу эле кыргыздарда да аны аруулуктун, тазалыктын белгиси катары каралгандыктан, иттин, эшектин өң-түсүн *ак* деп атоого ыраа көрбөй, «*куу ит,*» «*боз эшек*» делинет» [Оморов, 2002, 53.]. Экинчи жагынан, *ак* түшүнүгү ыйыктык түшүнүгү катары өтмө мааниге ээ болуп колдонулгандыктан, «уул-кызына нааразы болгон энелер нааразылыгын «агыма койдум», «сүтүмө койдум», «ак сүтүмдү актабадың» деп билдирген учурлар кездешет» [Оморов, 2002, 55.].

Мындан көрүнүп тургандай, *ак* сөзүнүн маанисинде өтмө маанилүүлүк ал фразеологиялык айкаштын компоненти боло элек учурда эле бар болот. Ал эми *ак* сөзү фразеологиялык айкалыштын тутумуна киргенден кийин анын өтмө маанилүүлүгү андан да күчөп, андан да тереңдеп, көркөм текстте сүрөттөлүп жаткан адамдын мүнөз, сапаттарын так, даана көрсөтүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзүлдү. Мына ушул жагдайлар көркөм текстте колдонулган фразеологизмдердин элдин өзгөчө дүйнө таанымын, улуттук колоритин, улуттук этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү кызматы болуп саналат.

Бетинде кызылы бар деген фразеологизминде да компоненти-нин таяныч сөзү – түс түшүнүгүн билдирген лексикалык бирдик. Мында да *кызыл* сөзүнүн фразеологиялык айкалыштын курамына түшкөнгө чейин эле кайсы бир деңгээлде өтмө мааниси бардыгы «*кырманьың кызылга толсун*» деген тилектен, «*уялып кетти*» дегендин ордуна колдонулган «*кызарып кетти*» деген сыяктуу фразалардан көрүнүп турат. Ал эми *бетинде кызылы бар* туруктуу айкалышы – түздөн-түз *уяттуу* деген түшүнүктү билдирген моносемиялуу фразеологизм.

1. *Кудайдан корксо, бетиңде кызылы болсо, өз тууганыбыз Домбу үчүн кун дооламак беле Насридин бек?! [Т.К., 412.]*

Бул сүйлөмдө *бетинде кызылы болсо* деген фразеологиялык айкалышы терс мааниде колдонулуп, Кокон хандыгында хандыктын бир мүчөсү болгон Насридин бектин уятсыздыгын, абийирсиздигин окурмандарга терең, элестүү жеткирүүгө жардам берди. Мында *бар* сөзү, *болсо* сөзү болуп, грамматикалык жактан түр өзгөртүп, терс маанини туюндурду. Ошондой эле бул фразеологизмдин стилдик боёктору да кескин өзгөрүүгө учурады. Маселен,

мында *жактырбоо, жек көрүү, нааразылык, ачуулануу, туталануу, кооптонуу, тынчсыздануу* сыяктуу стилдик боёктор бар. Ошентип, Т.Касымбеков каармандардын образын ачып берүүдө фразеологизмдерди грамматикалык жактан өзгөртүп, аларга ар түрдүү маанини, ошого жараша ар кыл стилдик боёкторду чөгөрүп, көркөм сөз каражаты катары фразеологизмдердин маанисин, коммуникативдик функцияларын ар түрдүүчө чебер колдонгон.

Астынан кыя өтпөө туруктуу сөз айкашынын маанисинде кыргыздын салты, менталитетинин өзгөчөлөктөрүн камтыган. Ошондуктан ал тил каражаты катары элдин этнолингвистикалык өзгөчөлөктөрүн кошо туюндуруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ экендигинде талаш жок. Ушул маселеге байланыштуу кыргыз элинин менталитетинде балдардын, кыздардын, аялзатынын улуулардан ийменүүсү, жаш келиндердин улууларга кылган таазими (жүгүнүшү) – эзелтен келаткан жана азыр да жашап жаткан салт. Бул фразеологизм да формасы жагынан болсун, мазмуну жагынан болсун, кыргыз элинин этикасынын нормаларын өзүнө сиңирип, кыргыз элинин улуттук колоритин түздөн-түз чагылдырган:

Келин болуп келгенден бери бул айылдын улуу-кичүүсүнүн алдынан кыя өтпөгөн Айзаада акырын жөтөлүп алып сөзүн баштады. [Т.К., 234.].

Бул сүйлөмдөгү *алдынан кыя өтпөө* туруктуу сөз айкашынын мааниси *улуу-кичүүгө ыйбаа кылуу, ызаат кылуу* түшүнүгүн берүү менен бирге, өз салтын ыйык туткан Айзааданы мүнөздөөгө катышып, көркөм тексттин мазмундуулугун, көркөмдүгүн арттырды жана андагы улуттук колоритти, улуттук салтты ачып көрсөтүүгө жардам берди.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында аялдардын образы аз эмес, бирок ошолордун ичинен лиро-трагикалык образ катары Айзааданын образын өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Анткени анын образынан кыргыз аялзатына тиешелүү улуттук колоритти, тактап айтканда, XIX кылымдагы кыргыз аялына мүнөздүү күйөөсүнө, кайын журтуна сый-урмат менен ызаат көрсөтүүнү, ийкемдүүлүктү, илбериңки адамдык сапаттарды, көтөрүмдүүлүктү, сабырдуулукту, салтты ыйык туткан мүнөз-сапаттарды ачык байкайбыз. Чындыгында эле, *алдынан кыя өтпөө* деген фразеоло-

гизмде *адамга ызаат көрсөтүү, ийкемдүүлүк, илбериңки адамдык сапат, көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук, салтты ыйык тутуу, чыдамдуулук жана маданияттуулук* сыяктуу стилдик боёктор бар экени анык. Ошондуктан мындай тилдик каражаттардан улуттук колорит абдан күчтүү сезилип турат.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында аялдардын образын ачып берүү үчүн колдонулган фразеологизмдер кыргыздын нукура улуттук колоритине сугарылгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот.

Ошентип, ыймандуулук, абийирдүүлүк, уяттуулук сапаттарды көрсөткөн фразеологиялык айкаштарда өздөрүнө синоним болгон лексикалык бирдиктерге (сөздөргө) салыштырмалуу бул түшүнүктөрдү аң-сезимге элестүү, философиялуу чагылдыруу, таасир этүү касиети күчтүү болгондуктан, көркөм текстте көркөм-эстетикалык максатта өтө кылдат колдонулат да, стилистикалык жактан сүрөттөлүп жаткан адамды элестүү, көркөм, образдуу, жеткиликтүү, көп багыттуу сүрөттөө милдетин аткарат. Мындай фразеологизмдер көркөм текстте каармандардын оң же терс сапатын таамай көрсөтүүнүн негизги тилдик каражаты болуп саналат.

2.2.5. Эмгекчилдикке, мээнеткечтикке байланыштуу фразеологизмдердин стилдик өзгөчөлүктөрү

Адамдагы мүнөз менен касиеттердин ичинен эмгекчилдик, мээнеткечтик сапаттар башкаларга өзгөчө таасир калтыруучу касиеттерден болуп саналат. Анткени адам эмгектин негизинде ар тараптан өнүгө алат.

Кыргыз адабий тилинин фразеологиялык корунда стилистикалык түрдүү функцияларды аткарган, эмгекчилдик, мээнеткечтик маанилерин билдирген *иш дегенде жанын таптап жиберген, иш дегенде ичкен ашын жерге койгон, кара жанын карч урган, жаны жай албаган, жанын үрөгөн, төбөсү менен жер казган, жанынын барынча, бел чечпеген, оту менен кирип, күлү менен чыгуу* д.у.с фразеологиялык айкалыштар абдан арбын жолугат жана алар турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин расмий эмес жанрларында адамдын эмгекчилдик, мээнеткечтик сапаттарын элестүү, образдуу чагылдыруу үчүн түрдүү стилдик максаттарда пайдаланылат.

Адамдын эмгекчил касиетин сыпаттоочу фразеологизмдер көркөм текстте турмушту көркөм туюндуруу мотивдеринин негизинде кыймыл-аракеттин түрдүү айырмачылыктарын, анын өнүгүшүнүн ар кыл өзгөчөлүктөрүнүн, маанилик нюанстарын көрсөткөндүктөрү менен обочо көркөмдүк кызмат аткарат. Ушул сапаттары менен алар башка лексикалык бирдиктерден айырмаланып турат. «Сынган кылыч» романындагы мындай антропоквалитивдик фразеологизмдер Т.Касымбеков тарабынан абдан сарамжалдуу иштетилген жана аларды төмөндөгүдөй бир канча маанилик топко ажыратууга болот.

- 1. Кыймыл-аракеттин өтө күчөтүлүшү аркылуу көрсөтүүчү;**
- 2. Кыймыл-аракеттин алмаштырылышы аркылуу көрсөтүүчү;**
- 3. Кыймыл-аракеттин дайыма үзгүлтүксүз болуп турушу аркылуу көрсөтүүчү;**
- 4. Кыймыл-аракетти сыпаттоо аркылуу көрсөтүүчү.**

Булардын арасында эмгекчилдик, мээнеткечтик темасында өз ишине абдан берилип иштөө, ишке бардык күчү менен катуу киришүү, бүт мүмкүнчүлүгүн жумшап аракет кылуу, эмгекке болгон мамиленин нормадан артыкча өтө жогору экендигин билдирген, чыныгы эмгекчилдикти, ак жүрөктүктү туюндурган *бел чечпөө* деген сыяктуу фразеологизмдер бар. Ошондой эле кандайдыр бир күчтүн таасир этүүсү, кимдир бирөөнүн мажбурлоосу менен, корккондуктан тыным албай, аргасыздан эмгектенгендикти, кандай иш болсо да, ылгабай иштегендикти көрсөткөн *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* деген өңдүү фразеологизмдер да бар.

Мисалы: Не шыбыш угуп калышкан, не бул үйгө киргизилген адамзаада кадиксиз кыз ээрчитип чыгып кетип жүргөнүнөн уламбы, кыздар капестеги тоту куштардай тыбырашып, шыбырашып, көрүнө калганда бүжүрөп катар тизилишип, ар бири ыйбаа кыла «мени», «мени алып кетиңиз», «отуңуз менен кирип, күлүңуз менен чыгайын» дешип, таазим кылып калышпайбы?!

– Сиз экенсиз Алим-хандын чын авлади! Сиз экенсиз элдин эгеси. Жан соога! Кызмат көрсөтөйүн. Отуңуз менен кирип, күлүңуз менен чыгайын [Т.К., 530.]

Ырас, жогорудагы сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанисинде эмгекчилдикти, мээнеткечтикти билдирген маани бар. Бирок мындай эмгекчилдиктин бир нече өзгөчөлүктөрү да бар. Мында эрксизден болгон мээнеткечтик жөнүндө сөз болууда. Тактап айтканда, кайсы бир күчтүн таасир этүүсүнөн, кимдир бирөөнүн мажбурлоосу менен, корккондуктан тыным албай, аргасыздан эмгектенүүгө, кандай иш болсо да, ылгабай иштөөгө макул болгон адамдын эрксиз ал-абалын, ошол турмуштук кырдаалда анын туңгуюкка кептелген оор ахвалын *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* деген фразеологизм абдан таасын да, көркөм да туюндуруп бере алды. Анын үстүнө автор колдонгон *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* деген фразеологизм ушул контекстте *жалынып-жалбаруу, өтүнүү, күнү түшүп сурануу, максатына жетүү үчүн ийкемдүү, илбериңки мамиле кылуу, өзүн сынайы, сырдаана адам катары көрсөтүү* сыяктуу стилдик боёкторго ээ. Биздин оюбузча, бул фразеологизмде адамдын эмгекчилдик сапатын туюндурууга караганда анын кул сыяктуу эрксиз, аргасыз абалын, өлбөстүн күнүн көрүүгө жан үрөгөн аракетин билдирүү маанилик жактан басымдуурак кылгандай сыяктанат. *Оту менен кирип, күлү менен чыгуу* деген фразеологизм – ошол өткөн доордогу коомдук-социалдык, экономикалык мамилелердин туундусу, жемиши, өткөн доорлордун социалдык-экономикалык, коомдук өнүгүү деңгээлинин бир көрүнүшү, адамдарга жасалган мамилелердин бир элеси, картинасы. Чындыгында эле, *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* фразеологизминде кайсы бир деңгээлде социалдык теңсиздик өкүм сүргөн мурунку коомдук турмуштун элеси көз алдыга тартылат. Ошондуктан ушул сыяктуу фразеологизмдер көркөм чыгармаларда колдонулганда полифункционалдуу касиеттерге ээ болот. Анткени *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* деген сыяктуу фразеологизмдер көркөм текстте жеке адамдын ички жан дүйнөсүндөгү көрүнүштөрдү, кубулуштарды эле көркөм сүрөттөбөстөн, ошо адам жашаган доордун жана коомдун көркөм элесин, көркөм картинасын, доордун рухун, социалдык күрөө тамырын да туюндурат. Мына ушул себептерге байланыштуу XIX кылымдагы Кокон хандыгынын өзгөчөлүктөрүн, бүтүндөй табият-маңызын көркөм сүрөттөө максатында Т.Касымбеков тарабынан колдонулган фразеологизмдер олуттуу көркөм деталдар да болуп саналат.

Дагы тереңирээк иликтесек, 1-сүйлөмдөгү (*отуңуз менен кирип, күлүңүз менен чыгайын*) фразеологиялык айкашы таптакыр аргасы кеткен «ордо кыздарынын» аргасыздан бардык ишти аткарууга даяр экендигин, алар «ээрчитип» кеткенден кийин оор жумуштарды, ал турсун адам акылына сыйбаган тапшырмаларды аткарууга да даяр экендигин көркөм туюндурду. Мында ордо кыздарынын өтө оор абалы, мындай теңсиздиктен, азап-тозоктон, кандай да болсо, кутулууга ынтызарлык менен жасаган аракетин, алардын эркиндикке, өз алдынча турмуш курууга умтулуусу, ичиндеги аруу кыялдары, үмүт-тилеги аталган фразеологизм аркылуу ары образдуу, ары таасирдүү туюндурулду. Кокон хандыгы учурунда эч нерсеге укуксуз, эртеден кечке баш көтөрбөй эмгектенишкен кул, күндөрдүн турмушу, тагдыры аталган фразеологизм менен абдан эмоционалдуу чагылдырылган. Бул жагынан караганда, сөз болуп жаткан фразеологизм өзүндө тарыхый белги-касиеттерди кошо туюндурганы менен өзгөчөлөнөт. Ошондуктан бул фразеологизмдин мааниси XIX кылымдын тарыхый-социалдык кырдаалына төп келет.

Ал эми кийинки 2-сүйлөмдөгү ушул эле структурадагы (*отуңуз менен кирип, күлүңүз менен чыгайын деген*) фразеологизм конкреттүү ушул контекстте эмгекчилдикке караганда, коркоктукуту, жалганчылыкты, кууланып, айла-амал кылууну, эптеп жанын сактап калууга жан далбас урууну туюнткандыгы аталган фразеологизмдин контексттик мааниси да жана ошого жараша алып жүргөн стилдик боёктору да билдирип турат. Алим-хандын дагы бир баласы Султанмурад-бек Исхакка колго түшкөндө ушинтип жалынып-жалбарат. Мында адамдык ар-намыска караганда кара жандын кайгысы үстөмдүк кылып кеткен Султанмурад-бектин пас, туруксуз, коркок образы кыйытылып берилди.

Сыртынан караганда, окшош, бирдей сыяктуу көрүнгөн эки мисалдагы бул бир эле фразеологизмдин контекстте эки түрдүү стилдик коннотацияга учурашы, бир эле фразеологизмдин эки башка фоноструктурага ээ болуп, ошого жараша ал фразеологизмдердин эки бөлөк фоностилистикалык боёкторду туюндурушу фразеологизмдердин көркөм тексттеги семантикалык кубулма табиятын жана алардын көркөм-поэтикалык чоң мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп турат деп эсептейбиз.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган *бел чечпөө жана жаны жай албоо* деген фразеологизмдердин экөө тең полисемиялуу фразеологизмдердин катарына кирет. Тактап айтканда, эмгек, мээнет үчүн *бел чечпөө* менен бир нерсеге кене-бестик же чечкинсиздик кылып *бел чечпөө* сапаттары бири-биринен асман менен жердей айырмаланат. Ушул сыяктуу эле адамдагы *жаны жай албай* жумуш кылган касиет (адат) менен сыркоолоп, кыйналып же кайсы бир окуяга карата тарткан азаптуу мезгилдерде да, кайраттуулукту көрсөтүп *жаны жай албоо* мааниси боюнча бири биринен кескин айырмаланат. Бул сыяктуу эки башка учурда тең *бел чечпөө, жаны жай албоо* деген фразеологиялык айкаштары көркөм текстте колдонула берет. Мисалы:

1. *Кулкиши үчүн ушундайда бел чечпесе, Бекназарды туугандары сыйламак беле!?*

2. *Көп жылдан бери бел чечпей кылган мээнети кайтты [Т.К.,354.].*

Биринчи сүйлөмдө *бел чечпеген* фразеологизми Бекназардын чечкиндүүлүгүн, кайраттуулугун көрсөттү да, бул фразеологизм Бекназардын, бир жагынан, Кулкишини колдоосун, ага көмөк көрсөтүүсүн, туугандык мыйзамды, жакындыкты сактоосун, ошо доор үчүн абдан маанилүү болгон салттык мыйзамдарды бекем туту-нуусун туюндурса, экинчи жагынан, өз аброюна кам көрүп, түзүлгөн оор кырдаалга карабай, өзүнүн көз карашын билдирген жигиттик мыкты сапатын, чечкиндүүлүгүн, кайраттуулугун, туруктуулугун туюндурду. Ошондуктан бул *бел чечпесе* деген фразеологизми *кам көрүү, колдоо, кошулуу, өз позициясын коргоо, чечкиндүүлүк, өткүр-лүк, беттегенинен кайра кайтпоо* сыяктуу стилдик боёкторго ээ.

Ал эми экинчи сүйлөмдөгү ушул эле фразеологизм адамдын эмгекчилдик, мээнеткечтик сапатын билдирди. Мында *чын ыклас-тан маңдай тер төгүп эмгектенүү, мээнеткечтик, күжүрмөндүк, көздөгөн максатына жете алган эрктүүлүк, өз ишине берилген-дик, тынымсыз аракет, алдыга умтулуу, кажыбас кайрат* өңдүү стилдик боёктор бар.

Ушундай эле көрүнүштү *жаны жай албоо* деген фразеологизми көркөм текстте колдонулган учурда да байкоого болот. Мисалы:

1. *Кечээги окуядан кийин Абил бийдин аяр көкүрөгү «куп гана данбагарлар тарапта болуптур» деп купуя шыбыраганы менен, ичи уйгу-туйгу, жаны жай албайт.*

2. *Бул дыйкан жанын жай алдырууну ойлоп да койбой аракетин улантты [Т.К.,315.].*

Мисалдын 1-сүйлөмүндөгү **жаны жай албайт** деген фразеологизми Абил бийдин күтүүсүздөн түзүлгөн туңгуюк абалга карата тынчсыздануусун, ичинен тынып кыйналуусун, уйгу-туйгу түшкөн ички психологиялык абалын көркөм чагылдырды. Ошондуктан бул фразеологизмде *туңгуюкка кептелүү, тынчсыздануу, айла-амалы түгөнүп туруу, сарсанаа болуу, учурдагы шартка карата аргасыздык, алсыздык, түпөйүл ойлорго батуу, өз керт башынын кызыкчылыгын коргоп калууга жан үрөп аракеттенүү, тынымсыз жол издөө, түпкү максатына жетүү үчүн алдыртан тымызын кам көрүү* сыяктуу кошоктошкон, татаал стилдик боёктор бар.

2-сүйлөмүндөгү **жанын жай алдырууну** деген фразеологизми дыйкандын чыныгы, тубаса мээнеткечтик сапатын образдуу да, жеткиликтүү да ачып берүүгө жетишти. Мында жөнөкөй, карапайым дыйкандын *эч кандай куулук-шумдугу жок ак дил аракети, анын жаратмандык мыкты сапаттары, жан адамга тоскоолдугун тийгизбей ак эмгек менен жан багып, күн көрүүгө далалаты, тыным албаган күжүрмөндүгү* жогорку 1-сүйлөмдөгү мисалга салыштырмалуу таптакыр башкача стилдик боёкто, башкача семантикалык оттенекто туюндурулду.

Демек, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган бир эле фразеологизм контекстте эки башка мааниде, эки түрдүү стилдик боёкто түр өзгөртүп, ар башка көркөм образ түзүү кызматын өтөйт. Бул аталган автордун чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш деп эсептейбиз.

Жогоруда сөз болгон фразеологиялык бирдиктердин семантикасы тууралуу «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө» [Абдулдаев, Исаев, Орузбаева, 1980] – биринин (*жаны жай албаган* фразеологизминин) кепте эки мааниге ээ экендиги, ал эми экинчисинин (*бел чечпеген* фразеологиялык айкалышынын) бир эле маанисин чечмелейт. Чындыгында, талдоого алынган фразеологизмдер көркөм тексттеги семантика-стилистикалык жагдайга

ылайык бир нече стилистикалык коннотацияга (мааниге), боёктуулукка ээ болуп, контексттин табиятына жараша бир эле фразеологизм лексика-семантикалык жактан бири-биринен даана айырмаланган учурлар да кездешет. Бул жагдай жогорудагы мисалдардан ачык байкалып турат.

Ошентип, «Сынган кылыч» романында эмгекчилдик маанини туюндурган айрым фразеологизмдердин семантика-стилистикалык жагдайына талдоо жүргүзгөнүбүздө кээ бир фразеологизмдер (*бел чечпөө, жаны жай албоо*) контекстке ылайык бир канча мааниге ээ болору, ошого байланыштуу алар романда стилистикалык түрдүү коннотацияда көркөм-стилистикалык максатта автор тарабынан чебер колдонулганы, ошондой эле айрым бир фразеологизмдер (*оту менен кирип, күлү менен чыгуу*) тарыхый-социалдык мүнөзгө ээ экендиги маалым болду.

Бул фактылардан ачык көрүнүп тургандай, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында мааниси жагынан сүрөттөлүп жаткан коомдун тарыхый-социалдык кырдаалына төп келген фразеологизмдер көркөм-эстетикалык максатта абдан кылдат колдонулган.

Жыйынтыктап айтканда, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында фразеологизмдер көркөм-эстетикалык, стилдик максатта полифункционалдуу негизде колдонулган. Бул жагдай, биринчиден, автор тарабынан көркөм сөз каражаты катары фразеологизмдердин тилдик, стилдик бай мүмкүнчүлүктөрүн терең жана ар тараптан пайдаланууга жол ачса, экинчиден, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин дүйнөнү көркөм, элестүү, эстетикалуу чагылдыра алган маани туюндуруу касиеттери менен каармандарды ошодоордун рухуна, этнопсихологиялык, этномаданий өзгөчөлүктөрүнө, улуттук, менталитеттик колоритине ылайык көркөм сүрөттөөгө өбөлгөлөрдү түзөт.

2.2.6. Жоомарт, март, боорукердик, ач көздүк, сарандык сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Журтубузга абдан белгилүү болгон «Сынган кылыч» тарыхый романында бири-бирин кайталабаган өзүнчө эле каармандардын уникалдуу галереясы бар. Мына ошолордун арасында өз ара бири-

бирине карама-каршы келген, тактап айтканда, кашкөй, эр жүрөк, жоомарт, боорукер, тескерисинче, коркок, суу жүрөк, же ач көз, таш боор образдар арбын кездешет. Т.Касымбеков каармандардын иш-аракеттерин, коом менен болгон мамилесин, алардын оң же терс сапаттарын ишенимдүү ачып берүү үчүн каармандардын ички жан дүйнөсүн, кулк-мүнөзүн, адам катары моралдык, психологиялык, менталдык бүтүндөй табиятын чагылдыра алган фразеологизмдерди романда кеңири пайдаланган.

Берешендик, марттык, боорукердик сапаттар – адамдарды башка жаныбарлардан айырмалоочу негизги касиеттердин бири. Мындай сапаттагы адамдар башкалардан жүрүм-туруму, адамдарга жасаган мамилелери боюнча айырмаланат жана элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болот. Албетте, марттык, боорукердик сапаттарды сыпаттаган, буга чейин тилибизде калыптанып, колдонулуп келген *жайыл дасторкон, ак көңүл, жүрөгүндө кара жок, жылаңач баатыр, көңүлүндө кири жок, ичинде кири жок, ичи-койну ачык, колу ачык, кең көкүрөк, жайык төш, ичине кир сактабаган, чил боор, ак көрпө жайыл* деген ж.б. ушул сыяктуу фразеологиялык бирдиктер бар.

Марттыкка байланыштуу *жайыл дасторкон* жана *ак көрпө жайыл* деген фразеологизмдеринин маанисинде меймандостук маани үстөмдүк абалда камтылып, көбүнесе аялзатынын сапатын көрсөтүү үчүн колдонулуп, алардын конокторуна, келген-кеткендерге болгон мамилесин билдирет. Бул фразеологизм кыргыз элине мүнөздүү, өзгөчө нарктуу кыргыз аялдарына тиешелүү улуттук колоритти туюндурган фразеологизм болуп саналат десек жаңылышпайбыз. Мисалы:

1. *Байбичесинин жайыл дасторкондугу – көндүм адат.*
2. *Айзааданын ак көрпө жайылдыгы, урук-тууганга жылуу мамилеси ичти жылытып турду.*
3. *Чык татырбас бул аялдын мынчалык ак көрпө жайыл болушунан шектенип кетти.*

Мисалга келтирилген сүйлөмдөрдө колдонулган *жайыл дасторкон* жана *ак көрпө жайыл* деген фразеологизмдери дээрлик бардык учурда аялзатынын берешен, адамга дайыма кең пейилдик менен, марттык менен мамиле жасаган мүнөз-касиеттерин, аялга тиешелүү кыргыз элинде салтка айланган оң сапаттарды көркөм,

элестүү ачып көрсөтүү үчүн өнүмдүү колдонулат. Ырас, Т.Касымбеков жашы улгайып калган аялдын адамдарга дайыма жылуу мамиле кылып, тосуп жүргөнүн, анын кең пейил, жүрөгү марттыгын, колунан келсе, бирөөнү дайыма сыйлоого умтулуп турган оң сапаттарын улуттук кыртышта, улуттук дүйнө тааным чегинде көркөм, эстетикалуу туюндуруу үчүн *жайыл дасторкон* деген фразеологизмин өз маанисинде орундуу колдонгон.

Ал эми 2-3-сүйлөмдөгү *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми автор тарабынан эки түрдүү мааниде, эки башка стилдик-коннотациялык жагдайда колдонулган да, сыртынан караганда, оң маанини туюндурган бул фразеологизм эки башка типтеги аялдын көркөм образын түзүүгө катышты. Маселен, 2-сүйлөмдөгү *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми аялзатына мүнөздүү *акылдуу, ийкемдүү, сылык, жанга жагымдуу, ачык көңүл, жайыл дасторкон, иштерман, ак көңүл, илбериңки, назик, берешен, көрөгөч* сапаттарды боюна сиңирген нарктуу келин Айзааданын жан дүйнөсүн көз алдыбызга элестетти. Мында фразеологизм аркылуу Айзааданын мүнөзүндөгү *жылуу-жумшактыкка, адамды өзүнө тартып турган жагымдуулук, назиктик, жылдыздуулук, марттык* сапаттарга логикалык басым жасалды. Бул маани аталган фразеологизмдин стилдик боёкторун да түзүп турат.

Ал эми 3-сүйлөмдөгү *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми дайыма эле берешен болбогон, тескерисинче, айланасындагы адамдарга зыкымдыгы менен маалым болгон, бирок кайсыл бир себептерден улам азыркы учурда марттыгын көрсөтүп, агылып-төгүлгөн аялдын оомал-төкмөл жан дүйнөсүн көркөм туюндурду. Мында *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми терс мүнөздөгү аялдын дагы бир белгисиз касиетин – *куулугун, митайымдыгын, айла-амал менен адамдарга таасир этип, өз максатына жетүүгө аракет кылган жоругун* ашкерелөөчү тилдик каражатка айланып, эки жүздүү, алешем, ичи тар аялдын тири укмуш сапаттарын бизге өтө элестүү, көркөм жана көп тараптуу чагылдыра алды. Мында аталган фразеологизм аркылуу митайым аялдын мүнөзүндөгү *жасакерлик, эки жүздүүлүк, арам ойлуулук, ичи тардык, өзүмчүлдүк, башкаларга берешен, март болуп көрүнүүгө аракет кылган көз боёмоочулук, жалганчылык, жосунсуз жоруктарды жасап жүр-*

гөн бузукулук сапаттарына логикалык басым жасалып, бул аялдын образы көп багыттан ачылып көрсөтүлдү. Автор көркөм текстте бул фразеологизмге сиңирген өзгөчө маанилерге ылайык *ак көрпө жайыл* деген фразеологизми маанилик жактан жогоркудай карама-каршы, оң жана терс стилдик боёкко ээ болду.

Жогоруда көрүнүп тургандай, бир эле фразеологизм автор тарабынан эки түрдүү мааниде, эки башка стилдик-коннотацияда колдонулуп, бири-бирине эч бир окшошпогон, эки башка жан дүйнөдөгү, типтеги аялды көп кырынан көркөм туюндурду. Мындагы бир гана окшоштук аталган фразеологизм үй-бүлө күткөн аялдарды мүнөздөө багытында колдонулду.

Ушул жагдайларга карабай, жогоруда иликтөөгө алынган *жайыл дасторкон* жана *ак көрпө жайыл* деген фразеологизмдери антропоквалификативдик туруктуу сөз айкаштарынын ичинен, биринчиден, түздөн-түз аялзатынын марттык, берешендик, меймандостук сапаттарын, касиеттерин көркөм туюндурганы менен айырмаланса, экинчиден, басымдуу көпчүлүк учурда бул фразеологизмдер адамдагы марттыкты билдиргендиги менен обочолонот.

Кыргыз адабий тилинин фразеологиялык корунда *колу ачык, ичи-койну ачык* түзүлүшүндөгү туруктуу сөз айкаштарынын стилистикалык жактан колдонулушу жана туюндурган мааниси көркөм тексттеги тилдик жана тилдик эмес факторлорго ылайык бир кылка эмес. Тагыраак айтканда, *колу ачык* деген фразеологиялык айкашынын семантикасында адамдагы марттык, берешендик, айкөлдүк белги-касиеттер басымдуулук кылса, ал эми *ичи-койну ачык* туруктуу сөз айкашында ушул эле маанилер менен кошо адамдагы ачык-айрымдык, сыр жашырбагандык, ак көңүлдүк маанилер туюндурулуп жүрөт. Аталган фразеологизмдер «Сынган кылыч» романында бир нече өзгөчөлүктө колдонулган. Мисалы:

1. *Абил бийдин колу ачык боло калганына Мадыл ишенкиребей турганын байкаган бий, калбаат тиктеп:*

- *Алып кет, Мадылым, Сары акем экөөңдүн үй-бүлөңө кышкы катык болуп берсин деп берип атам, кайран мүнүшкөр акебиз оокаттан кыйналып жүргөнүн билбейт дейсиңби? Узатып кой, баатыр, - деп, Карачалга сырдуу карап койдү.*

2. Барды жок дей албаган, *ичи-койну ачык* үй-бүлөдө өскөндүктөнбү, барына топук кылып, жогуна кайгырбай, тапканын ортого коюп, ошонусуна топук кылат.

Алынган мисалдардан көрүнүп тургандай, *колу ачык* деген фразеологизми дээрлик бардык учурда эле марттык сапатты туюндурбастан, контексттин табиятына жараша бул оң маанидеги фразеологизм терс мааниде колдонулуп калышы мүмкүн. Маселен 1-сүйлөмдөгү *колу ачык* деген фразеологизми дал ушундай семантикалык өзгөрүүгө учурап, автор тарабынан Абил бийдин образын терең сүрөттөө максатында колдонулду. Контексттеги мааниге караганда, бул фразеологизм өзүнүн маанисинен обочо, ага атайын карама-каршы мааниде айтылган. Мындай контрасттык семантикалык салыштыруу аркылуу автор Абил бийдин куулук-шумдукка, айла-амалга, кыянаттыкка жык толгон, ийкемдүү, аяр ички дүйнөсүн көркөм сүрөттөгөн.

Ичи-койну ачык туруктуу сөз айкашы да полисемиялуу касиетке ээ. Анткени айрым учурларда *ичи-койну ачык* деген фразеологизми *сыр жашырбаган, эч нерсе жашырбаган, оюндагысынын бүт баарын айта берген, көп сүйлөгөн* деген маанини да туюндурат. Ал эми 2-сүйлөмдө ушул эле фразеологизм *берешен, март, эч кимге зыяны жок, ачык-айрым жашаган үй-бүлө* маанисинде, же *колу ачык* деген фразеологизминин синоними катары колдонулду.

Ак көңүл жана жүрөгүн ачуу деген фразеологизми да адамдагы жоомарт, берешен, боорукердик сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдердин катарына кирет. Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында аталган фразеологизмдерди каармандарга психологиялык анализ жүргүзүү учурунда көркөм-эстетикалык максатта колдонгон. Ушу сыяктуу психологиялык анализ көркөм текстте полифункционалдуу касиетке ээ болгондугу менен баалуу. Маселен, мындай анализ көркөм текстте баяндалып жаткан доордун ыргатын, андагы коомдук-социалдык өнүгүүнүн деңгээлин, ошого жараша адамдардын көздөгөн максаттарын, жан дүйнө ал-ахвалын, материалдык жана рухий жалпы кызыкчылыктарын, баалуулуктарын ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө да ээ. Бул жагынан караганда, фразеологизмдер көркөм сөз каражаты катары көркөм тексттеги психологизмди, адамды ар тараптан сүрөттөп ачып берүү процес-

син ар түрдүүлөөгө, каармандардын образын көркөм жана эстетикалуу туюндурууга чоң салым кошот. Айтылган ойлорду фактылык материалдар менен далилдөө, тастыктоо максатында мисалдарга кайрылалы:

1. Булар эки бир туугандын балдары, илгертен аталаштардын ичинде бийлик тизгини кыйынына берилген эмеспи, Канай бийден соң солтону башкаруу Эшботонун аяр уулу Жангарачка өткөн, кийин бала кезинен эле торпок жарыштырып “канайлап” ураан чакырып, жетилген курагында күлүк тапматып чаап, жигит курап барымтачылардын алдын тайманбай торогон баатыр, бир жагынан жөн билги Байтикке укурук моюн, узун акыл **ак көңүлүнөн** алакан жайып бата берип, ай тамгалуу көп солтонун бийлигин өзү тапшырып койгон [Т.К., 190.].

2. Салт билги солто кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, те Кокондун өзүнө угулсун, ичи жаакшы тууганга сүйүнүч, ичи арам душманга күйүнүч болсун кылып, ырымдап, тиги эле өкүмдарлардын өзүнө кылынчу урмат белгиси ак боз бээ чалдырып, колунда эмне бар болсо, ошонун баарын төгүп, жайнатып, ага кошумча астейдил жадырап кубанып, **жүрөгүн ачып**, өлчөмсүз ыклас менен тосту [Т.К., 187.].

1-сүйлөмдөгү **ак көңүлүнөн** деген фразеологизми адамдын берешен, айкөл, жоомарт, кең пейил сапатын эле туюндурбастан, бул фразеологизм XIX кылымдагы кыргыз коомчулугундагы саясий процесстин бир үзүмүн, бийлик бөлүштүрүүнүн бир көрүнүшүн, ошол доордун жана коомдун урунттуу өзгөчөлүгүн түзгөн хандык башкаруунун баш аламан, туруксуз саясатын да кыйытып туюндуруп турат. XIX кылымда гана **ак көңүлдүүлүк** менен кимдир бирөөгө бийлик кылууга уруксат берилип кетиши мүмкүн. Бул көркөм деталь Кокон хандыгынын ордосунда орун алган бийлик талашып тирешүү, бөлүнүп-жарылуу процессин айкын көрсөтүп турат. Бул жагынан караганда, **ак көңүлүнөн** деген фразеологизми каймана мааниде доордун ыргагын туюндурган саясий колоритке ээ.

Ал эми 2-сүйлөмдөгү **жүрөгүн ачып** деген фразеологизминде **мээримдүүлүк, чын ыкластык, боорукерлик, кайрымдуулук, ичи жылып жактыруу, чын көңүлүнөн эргүү, жадырап жайнап ак**

пейлин көрсөтүү, ийигүү, жакшы көрүү, ыраазы болуу, таза көңүлдөн элеп-желеп болуп толкундоо, кубануу, эч аянбай жоомарттыгын, сыйын көрсөтүү, жөн билгилик, салт билгилик кылуу сыяктуу стилдик боёктор бар. Конкреттүү ушул көркөм текстте бул фразеологизм да, кайсы бир деңгээлде, полифункционалдуу табиятка ээ экени байкалат. Атап айтсак, *жүрөгүн ачып* фразеологизминдеги жогоруда көрсөтүлгөн стилдик боёктор, бир жагынан, адамдын жоомарт, берешен, ак көңүл, боруукер ички сапаттарын көркөм туюндурса, экинчи жагынан, кыргыз элине мүнөздүү мейман сыйлоо, конок кадырлоо салтын, конокту таза көңүлдөн ыраазы болуу менен чын ыкластан сыйлоо өңдүү биздин улуттук ыйык жөрөлгөбүздү көркөм, каймана туюндурду.

Жыйынтыктап айтканда, «Сынган кылыч» романында адамдагы жоомарттык, боорукердик, ач көздүк, сараңдык сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдер жогоруда көрсөтүлгөндөй семантика-стистикалык өзгөчөлүктөрдө колдонулган. Мындай маанидеги фразеологизмдер, негизинен, полифункционалдуу касиетке ээ болуп, контексттин табиятына ылайык бир же көп мааниде пайдаланылып, көбүнесе адамдагы оң жана терс сапаттарды көп кырынан сүрөттөөгө катышкан. Ошондуктан каармандардын жоомарттык, боорукердик, ач көздүк, сараңдык сапаттарын көркөм текстте туюндурууда жогоруда аталган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы аларга синонимиялаш лексемаларга салыштырмалуу нормадан ашыкча бай, көркөм, ар түрдүү жана көп кырдуу болуп саналат.

2.2.7. Романдагы чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу фразеологизмдердин маанилик, стилистикалык бөтөнчөлүктөрү

Жалпы түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыз эли жоокерчилик турмушту башынан кечирип келгени карт тарыхтан, оозеки жана жазма көркөм дөөлөттөрдөн белгилүү. Анын үстүнө элдин көчмөн турмушта жашап, географиясы, климаты түрдүү конуштарга туш болушу кыргыздарды чыдамкай, эр жүрөк мүнөз-сапаттарга (менталитетке десек да жаңылбайбыз) ээ кылышы толук ыктымал. Эр жүрөктүүлүк, баатырдык сапаттар менен бирге чыдамкайлык, чый-

рактых, бышыктык сапат-касиеттер кыргыз тилинин бирдиктеринде, фразеологизмдерде, дидактикалык чыгармалар болгон макалылакаптарда абдан образдуу, таасын чагылдырылганы мына ушуга байланыштуу болсо керек. Андан калса, мындай сапаттар көпчүлүк учурда фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин семантикасынан да даана байкалат. Атап айтканда, *камчыга саптык, аттын кулагы менен тең ойноо, бычакка саптык*, деген фразеологизмдердин тутумундагы лексикалык бирдиктердин көпчүлүгү кыргыздардын мурунку турмушуна тиешелүү нерселерди атаган сөздөрдөн (ат, атка тиешелүү жабдыктардын аттарынан) уюшулган.

Элеттин боз башынын эрөөл майданында аттын кулагы менен тең ойноп, ары-бери ат ойнотуп турушу Ташкеллени титиретип, төбөсүнөн бирөө басып тургансып, бул кордукка чыдай албай, Насириддин бектин алдына чуркап жетип бүгүлүп жыгылып: – Улуксаат кылың, алаяр, – деп жиберди.

Тургандардын үрөйү учту. Аскербашы гана өлүм издеген сыяктуу, өжөрлөнүп ат ойнотуп, шаңданып көзгө түшө берди [Т.К. 18.].

Сүйлөмдөгү *аттын кулагы менен менен тең ойноп* деген фразеологизм ат минген адамдын чыйрак, тың сапаты менен бирге анын ат үстүндө жүрүүгө абдан машыккандыгын, шамдагай, шайдоот, эркин жигиттик мүнөзүн кошо туюндурган. Мында аталган фразеологизм *жигиттик күч-кубатын, шамдагай, чапчаң, өткүр жоокердик өнөрүн каршылаштарга көрсөтүп, сес көрсөтүү, айла-амал боюнча да, ыкчамдык боюнча да үстөмдүгүн сездирүү* сыяктуу стилдик боёкторго ээ болуп, бул контекстте семантика-стилистикалык жактан өзгөчө функцияда колдонулду.

Чындыгында эле, жыйырманчы кылымга чейин көчмөн турмушту, жоокерчилик заманды башынан өткөрүп келген кыргыз эли үчүн ат маанилүү, ал эми аны менен болгон мамиле андан да маанилүү болуп эсептелген. Мына ошондуктан бул фразеологизмди этнолингвистикалык тилдик бирдик катары эсептөө эч кандай күмөн туудурбайт. Экинчиден, улуттук колоритти билдирген (ошол маанини алып жүргөн) фразеологизм катары кароо абдан туура деп эсептейбиз. Маселен, орус улуту үчүн *көк көз (голубая глаза)* синтаксемасы оң маанини туюндуруу менен орус улутунун колоритин

туюндурган сөз айкашы экенин эске алсак, анда *ат жалына казан асуу, ат үстүнөн мамиле кылуу, аттын кулагы менен тең ойноо, эки чылбыр бир тизгинди колго алуу, камчыга сап боло турган* деген ж.б. фразеологизмдерди кыргыз улутунун колоритине, менталдык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жаралган фразеологизмдердин катарына кошуу орундуу.

Көзү тирүү, эти тирүү, жүүнү тирүү, бычакка сап боло турган деген туруктуу сөз айкаштары бири-бирине маанилеш (синонимдеш) антропоквалификативдик фразеологизмдер экендигин, бул туруктуу айкаштар көбүнесе жаш балдарды жана өспүрүмдөрдү сыпаттоо үчүн колдонула тургандыгын төмөндөгү мисалдардан байкоого болот:

1. Андан калса, ***көзүнөн от жанып, эти тирүү.***
2. Азыр он сегизге толуп толо элек, бирок түпкүрүнөн ***от жанган көзү тирүү.***
3. – Аке, элде кандай жигиттер бар? Бир ***бычакка сап боло турганы*** чыга турганбы? – деп сурады Мусулманкул [Т.К., 140.].

Жогорудагы сүйлөмдөрдө катышкан фразеологизмдердин үчөө тең адамдын чыйрактыгын көрсөттү. Эгерде биринчи сүйлөмдө колдонулган *эти тирүү* деген фразеологизмин башка синонимдеш *көзү тирүү, жүүнү тирүү, бычакка сап боло турган* сыяктуу туруктуу сөз айкаштары менен алмаштырып койсок, сыртынан караганда, эч нерсе болбогондой көрүнгөнү менен, бул фразеологизмдер көркөм текстте колдонулуш багыты боюнча, стилистикалык боёктору боюнча кандайдыр бир деңгээлде семантикалык жабырланууга дуушарланат. Демек, бул туруктуу сөз айкаштары белгилүү деңгээлде көркөм текстте дайыма эле бирин-бири алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес деген жыйынтык чыгарууга болот. Маселен, жогоруда аталган маанилеш тил бирдиктеринин ичинен *көзү тирүү* туруктуу сөз айкашы башкаларга жакындашпаган эки түрдүү маанини туюндурат. Биринчи мааниси жогоруда биз белгилеп өткөндөй, чыдамкайлыкты, чыйрактыкты, бышыктыкты, ички дүйнөсү, акыл парасаты жетиктикти билдирсе, экинчи мааниси эфемистик семантикага ээ болуу менен «каза боло элек, тирүү» деген түшүнүктү туюнтат. Ал эми *эти тирүү, жүүнү тирүү, бычакка сап боло турган* деген фразеологизмдерде жалпысынан чыйрак-

тык, бышыктык сыяктуу маанилер болгону менен, *көзү тирүү* фразеологизминдеги адамдын өмүрүнө байланыштуу маанилер камтылбаган.

Ырас, *эти тирүү, көзү тирүү, жүүнү тирүү, бычакка сап боло турган* деген сыртынан караганда синонимдеш көрүнгөн фразеологизмдерде *адамдын чыйрактыгы, өзүн тың алып жүрүүсү, жетиктиги* сыяктуу туюндурулган жалпы, орток маани бар. Бирок адамга мүнөздүү чыйрактыктын туюндурулган өлчөмү аталган фразеологизмдерде ар башка. Маселен, *бычакка сап боло турган* деген фразеологизмде *жогорку деңгээлдеги чыйрактык, адамдын бардык жактан баралына толуп, бышып жетилүүсү* туюндурулган. Ал эми *эти тирүү, көзү тирүү, жүүнү тирүү* деген фразеологизмдерде мындай деңгээлдеги чыйрактык тууралуу маани байкалбайт. Бирок аталган фразеологизмдерде адамдын сырткы жагына караганда анын ички жан дүйнөсүнө байланыштуу маанилик нюанстар баса көрсөтүлгөндөй сезилет.

Демек, сыртынан синонимдеш сыяктуу сезилген фразеологизмдер көркөм тексттин табиятына жараша бөлөк-бөлөк семантика-стилистикалык нюанстарда колдонулуп, контексттин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык бири-бирине окшошпогон, бири-биринен обочолонгон көркөм образдарды түзүүгө катышат.

Бул тематикалык топтогу фразеологиялык айкалыштардын ичинен *тегирменден бүкүлү чыккан жана биттин ичегисине кан куйган* деген туруктуу сөз айкаштар стилистикалык боёктуулугу, семантика-стилистикалык, функционалдык табияты боюнча бири-бирине өтө жакын. Бул фразеологизмдердин экөө тең адамдын оң сапаттарын баалоочулук касиетти жана адамдыгы терс сапат, касиеттерди билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ боло алат. Аталган фразеологизмдер стилдик жактан функционалдык стилдин айрым гана стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Анткени алардын стилистикалык боёктуулугу, экспрессивдүүлүгү абдан жогору. Ошондуктан бул фразеологизмдер турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилинде, көркөм стилде жана публицистикалык стилдин очерк, фельетон сыяктуу жанрларында кеңири колдонулат да, анда түзүлгөн образдардын көркөмдүүлүгүн арттырууда негизги көркөм сөз каражаттары болуп бере алат.

1. Бу чалдын **биттин ичегисине кан куюп жүргөнү** байкалат. Бул сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизм адамдагы чыйрактыкты, бышыктыкты туюндурганы менен, «Сынган кылыч» романынын контекстинде ордодо ар кандай саясий оюндарды уюштуруп, бийлик адамдарын бири-бирине каршы тукуруп, дайыма өз кызыкчылыгын коргоп келе жаткан чалдын кексе, куу, зулум, ийкемдүү, чыйрак терс сапаттарын, анын ташбоор, өзүмчүл, кыйды адам катары көркөм образын туюндурду. Мында **биттин ичегисине кан куюу** деген фразеологизми көптү көргөн кыйды ордо адамынын зулумдук, бузукулук жасоо боюнча абдан чебердигин, өзүнүн эки жүздүүлүгүн, ичи тар, ыплас ой-санаасын эч кимге билдирбөөгө аракет кылган кылдат акыл-сезимин, учурдагы кырдаалды өз кызыкчылыгына пайдалана алган дилгирлигин, кыянатчылык жасоодо алдын ала билген, такымын жеген көрөгөчтөгүн көркөм сүрөттөдү. Ашкере чыйрактыкты, өзүмчүлдүктү, ыплас иштерди жасоого багыт алган чеберчиликти туюндуруу бул фразеологизмдеги негизги маанилик өзөк жана стилдик боёк болуп саналат.

2. Агынан жарылып, колунан көөрү төгүлгөн, бардык нерсенин өтөлүнөн чыгып, **биттин ичегисине кан куйган** неме экен го. Контексттен байкалып тургандай, колдонулган туруктуу сөз айкашында чыйрактык менен бирдикте эмгекчилдикти, ак ниеттикти, колунан бир эле иш эмес, бардык ишти аткара билген жөндөм, адамдын ак дилдүү, жаркын жүздүү оң сапаттары туюндурулду.

Бышыктык, чыйрактык сапаттарды билдирген фразеологизмдердин ичинен *жемин жедирбеген // эч кимге жемин жедирбеген* туруктуу сөз айкашы адамдын чыйрак, бышык сапаттарын билдирүү менен бирдикте *өз укугун коргой алган, өз эмгегинен жаралган, өзүнө тиешелүү нерселерди коргоп кала алган* деген түшүнүктү да кошо туюндурат. Ал эми *колдон суурулган* деген фразеологизми шамдагай, чебер, тың маанисин, айрым учурда шылуун маанисин да билдире берет.

1. **Колдон суурулган** амалдуу неме ал жерден **жылт этип** заматта жок болду. Бул жерде *колдон суурулган* жана *жылт этип* деген фразеологизмдери биргелеше келип, адамдагы шылуундукту, куулукту чагылдырды да, *жсек көрүү, кыжырдануу, жактырбоо* сыяктуу стилдик боёкко ээ болду.

2. *Колдон суурулуп шамдай күйгөн жигит ага башкача көрүндү.* Мында жаш жигиттин *шамдагайлыгын*, ар ишке машыккан *чыйрактыгын*, *эч нерседен кайра тартпаган өткүрлүгүн* таамай берүү максатында жазуучу ушул фразеологизмди ыктуу колдонуп, ат үстүндө шамдай күйгөн XIX кылымдагы кыргыз жигиттеринин көркөм образын ойдогудай сүрөттөөгө жетишкени даана байкалып турат.

Демек, жогоруда биз белгилеген туруктуу сөз айкаштар контексттин жагдайына ылайык полисемиялуу касиетке ээ болуп, бир канча мааниде, тактап айтканда, чыйрак, бышык, чыдамкай сыяктуу оң маанидеги жана шылуун (аферист), куу, митайым сындуу терс маанидеги адамдын сапат-касиеттерин туюндурууга жөндөмдүү келишет. Мындай көп маанилүүлүк кубулуш, «антропоквалификативдик мазмундагы оң жана терс мүнөздөр менен сапаттарды туюндуруу көпчүлүк фразеологизмдерде болот, анткени туруктуу сөз айкаштары дээрлик бардык учурда өтмө мааниге ээ» [Горе, 1988, 20.].

Ошентип, Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында адамдагы чыдамкай, бышык, чыйрак, шамдагай сапат-касиеттерди көркөм туюндурган фразеологизмдерди көп мааниде көркөм-эстетикалык максатта колдонгон. Алар контексттин табиятына жараша ар кандай стилистикалык боёкторго ээ болуп, адамдын оң жана терс сапаттарын туюндуруп, ошого ылайык көркөм образ түзүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. Жогоруда иликтөөгө алынган, чыдамкайлыкты, эрктин күчтүүлүгүн аң-сезимге чагылдырган фразеологизмдер сыртынан караганда бири-бирине синонимдеш болгону менен алар стилдик-семантикалык, функционалдык жактан, көркөм текстте таамай, жеткиликтүү, индивидуалдуу образды түзүү, туюндуруу жагынан бири-биринен айырмаланат.

2.2.8. Жоош-момун мүнөздү туюндурган фразеологизмдердин «Сынган кылыч» романынын контекстиндеги стилистикалык маанилери

Жооштук, момундук – башка жалпы сапаттарга салыштырмалуу жеке адамга тиешелүү мүнөз. Адамга тиешелүү бул көрүнүш адамдын оң мүнөзүн билдиреби же, тескерисинче, терс мүнөзгө

киребиди? Албетте, бул мүнөздүн оң же терс жагы чөйрөгө, кырдаалга ылайык аныкталат. Анткени айрым учурда адам баласы жооштуктан, момундуктан жапа чеккен учурлар да аз эмес. Маселен, белгилүү жазуучу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинин кейипкери Момун карыянын турмушундагы окуяларды, башкалар менен болгон мамилелерди эске түшүрсөк, жооштук, момундук мүнөздүн боор ачырлык жактары даана байкалат.

Бир караганда жооштук, момундук оор, басырык, токтоо, сабырдуу, ток пейил сапатка да окшоп кетет. Бирок жогоруда аталган мүнөздөрдүн ортосунда чоң айырма бар экени анык. Анткени жоош, момун адамдардын көпчүлүгү жалтак келет да, алардын бардык аракети тынччыкмалардын жетеги менен болот. Алар өз алдынча чечимге келе алышпайт, демилгечилик колдоруна келбейт, дайыма кимдир бирөөнүн коргоосунда болууга муктаж болушат. Бул багыттан алып караганда, бул мүнөз анчалык жагымдуу эмес. Ошого карабастан, мындай жоош, момун мүнөздүү адамдар көпчүлүктүн жактыруусуна ээ. Анткени алар башкалардын көңүлүн оорутпайт, тил алчаак келишет жана башкаларга зыяны тийбейт.

«Сынган кылыч» романында башка образдарга салыштырмалуу мындай жоош, момун мүнөздөгү каармандар кездешет. Аларга Жаманкул, Кулкишилер кирет. Жазуучу бул каармандардын ушундай мүнөз-сапаттарын *кой оозунан чөп албаган* жана *чөптөн башкага зыяны жок* деген фразеологизмдер менен атайт.

1. Бекназар улагага сыңар тизелеп отура калып:

– Бий, – деп акырын баштады, – бу менин ***кой оозунан чөп албаган*** бечара тууганым эшигиңизге керилип калыптыр, күнөөсү болсо, күнөөсүн мойнума алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим [Т.К., 352.].

Бул мисалда романдын типтүү каарманы Кулкиши өзүнүн жоош, момундугунун натыйжасында көп жапа чеккени, ал тууганы Бекназар сыяктуу баатыр, азаматтардын жардамына дайыма муктаж болуп турганы көркөм чагылдырылган. Кулкиши – дан багып эч кимге зыяны жок, карапайым турмуш кечирген, ак ниет, ак көңүл, жөнөкөй, жоош адам. Аны амал менен Абил бий Домбунун өлүмүнө шектүү катары карматып келип, элдин көзүнчө Домбунун

иниси Тултемирге сабатып, өзүнө болгон шекти өзү жактан алыс-татып, эч нерсе кылбагандай чатакты өзү басууга өткөн. Бул фактыларга караганда, *кой оозунан чөп албаган* деген фразеологизм *өзүнүн жашоосуна өзү ээ боло албаган, өз алдынча чечимге келе албаган, жалтак, демилгесиз, өзүнө өзү тура албаган, дайыма кимдир бирөөнүн коргоосуна, колдоосуна муктаж болгон момун, бечара адам* деген сыяктуу семантика-стилистикалык оттеночно ээ болду. Ошондуктан Кулкишини жазуучу бекеринен *кой оозунан чөп албаган* деген фразеологизм менен баяндаган жок. Бул фразеологизм “жоош”, “эч кимге зыяны жок” деген сөз жана сөз айкаштарына салыштырмалуу жогорудагы мисалдагы кейипкердин образын алда канча экспрессивдүү да, эмоционалдуу да туюндура алат. Аталган фразеологизмде *жоош, момун* маанилеринен сырткары *мажирөө, чечкинсиз, жүдөө* сыяктуу маанилер да камтылган. Бул жагынан караганда, Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында адамдардын мүнөзүн туюндурган фразеологизмдер аркылуу XIX кылымдын турмуштук кырдаалдарын реалдуу чагылдырып берген. Маселен, дагы бир мисалга кайрылалы:

2. *Таанышка да, чоочунга да, улууга да, кичүүгө да ылжайып күлүп учурашып жүргөн, дайыма шаа мүйүз өгүз минип, бада баккандан башканы билбеген, чынында **чөптөн башкага зыяны жок** бир бечара, момун болучу* [Т.К., 295.].

Мисалдардан ачык байкалып тургандай, *кой оозунан чөп албаган* жана *чөптөн башка* эч нерсеге зыяны жок туруктуу сөз айкаштары башка мазмундагы антропоквалификативдик фразеологизмдерге салыштырганда маанилик багыты боюнча момундукту, жооштукту, чечкинсиздикти түшүндүргөндүгү менен айырмаланат.

3. - *Бий, – деди Бекназар, бетине кан тээп чыгып, – ушу **чөптөн башкага зыяны жок** Кулкишинин Домбуну өлтүргөнүнө ишенесиңби, ыя?* [Т.К., 296.].

Мисалга келтирилген *чөптөн башкага зыяны жок* деген фразеологизми романда Кулкиши менен Жаманкулдун мүнөзүн сыпаттоо үчүн колдонулуп, алардын күнөөсүнүн жоктугу, момундукту, эч кимге залалы тийбестиги, ошону менен бирге алардын эмгекчилдиги, өз бешене тери менен күн көргөн адам экендиги көрсөтүлдү. Бирок бул фразеологизмдердин эмоционалдык боёк-

туулугу бири-биринен айырмаланат. Маселен, Жаманкулду баяндоодо колдонулган *чөптөн башкага зыяны жок* деген фразеологизминде жогоруда аталган маанилерге кошумча *ашкере жөнөкөйлүк, жупуну, жармач жан дүйнөдө болуу, өзүнүн ордун, жөнүн билбөө, көп нерселерди тан азар албоо, өзүн өзү баалабоо, ой-санаанын ийкемсиз, сенек, бир жактуулугу, тууганга да, элге да кадыры жоктук, ошондуктан коргоп алар, колдоп алар кишиси да жоктук* сыяктуу стилдик боёктор бар.

Ал эми Кулкиши Жаманкулга караганда бир кыйла тың, анча-мынча болсо да, тууганга кадыры бар, акылдуу, эстүү, адамдык сапаттарга ээ, анын коргоп алар, колдоп алар Бекназар сыяктуу кишиси да бар. Ушул сыяктуу жагдайлар «Сынган кылыч» романындагы *чөптөн башкага зыяны жок* деген фразеологизминде камтылган эмоционалдык, экспрессивдик, стилдик боёктордун айырмачылыктары болуп саналат. Ошентип, Т.Касымбеков аталган романдын эки жеринде колдонгон бир эле фразеологизмдин эмоционалдык, экспрессивдик маанилери, стилдик боёктору бири-бирине окшошпойт. Андай фразеологизмдер дайыма контексттин өзгөчөлүгүнө көз каранды болуп турат.

Романда *тили жок* деген фразеологизм жооштук, момундукка караганда эмне айтылса, ошого макул болуп, баш көтөрбөй аткара берген, эрксиз, аргасыз адамды көркөм сыпаттоо үчүн колдонулган. Мисалы, *Бул кулдун тили жок көрсөткөнүңү көрсөткөндөй, айтканыңы айткандай кылат*. Мисалда байкалгандай, балким, жооштук, момундук бул адамга мүнөздүү деле эмес, бирок өзүнүн учурдагы кулдук абалы аны эрксизден, жоош болууга, эч кимге тил кайтарбай чыдамдуу, көтөрүмдүү болууга аргасыз кылууда. Аталган көркөм сөз каражатын мындай прагматикалык нукта колдонуу ал каражаттын стилдик боёкторунун кескин өзгөрүүсүнө алып келет. Натыйжада, конкреттүү ушул мисалда колдонулган *тили жок* деген фразеологизмде *ичинен аңтарылып ызаа болуу, аргасыздык, туңгуюкка кептелүү, эрксиздик, басынуу, коркуу, дайыма эртеңки күнүнөн чочулап, сарсанаа болуу, жашоо үчүн тымызын күрөшүү, өзүн, өмүрүн сактоого бүт дити менен аракет кылуу, кандай да болсо, ушул абалдан чыгуунун амалын ойлоп, келечектен үмүттөнүү* сыяктуу чокмороктошкон, татаал стилдик боёктор бар.

Ошондой эле «Сынган кылыч» романында *тили жок* деген фразеологизм контекстке ылайык оор басырыктуу, сабырдуу, акылдуу, баёо, таза адамдык касиетти көркөм сүрөттөөгө катышкан. Мисалы, *Аялынын зээндүү, тили жок болгону да дурус болуптур, бүйрө, билеселүү болгону менен, тили буудай кууруп турса эмне кылат эле?*

Мында аялдын жоош, момун сапаты жөнүндө эмес, анын зээндүү, зирек адам экени, ушак-айыңга аралашпай, майда сөздөрдөн өйдө, акылдуу, сабырдуу, көтөрүмдүү, эмгекчил, активдүү экени тууралуу сөз болуп баяндалды. Албетте, бул фразеологизмде *жагымдуулук, жөн билгилик, көрөгөчтүк, ийкемдүүлүк, мээнеткечтик, токтоолук, сабырдуулук, назиктик, дилгирлик, тазалык* сыяктуу маанилер менен коштолгон стилдик боёктор арбын. Ошондуктан *тили жок* деген фразеологизм жогорудагы мисалдагы фразеологизмге таптакыр коошпогон, башкача стилдик, эмоционалдык боёкторго ээ болуп, адамдагы таптакыр башка мүнөздү, башка социалдык типти көркөм сүрөттөп бере алды.

Жогорудагы иликтөөлөрдөн көрүнүп тургандай, «Сынган кылыч» романында автор көздөгөн прагматикалык нукка жараша фразеологизмдер ички семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, алардын стилдик боёкторунда кескин айырма пайда болот. Бул жагдай, биринчиден, фразеологизмдердин көркөм сөз каражаты катары ар башка социалдык типтеги адамдардын ички дүйнөсүн, адамдык парасатын ар тараптуу, көркөм туюндурууга мүмкүнчүлүк берсе, экинчиден, колдонулган тилдик каражаттар семантикалык ар кандай агындарга туш болгон көркөм стилдин табиятына дал келет.

2.2.9. Романда калыстык, адилеттүүлүк, чынчылдык тууралуу фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Айрым окумуштуулар «Тилдин бардык бирдиктери кеп агымына түшкөнгө чейин, одонороок салыштырганда, кайрадан иштетиле элек сырьё сымал анын баалуулугу анчалык байкала бербейт,»- деген туура пикирди карманышат [Оморов, 2005, 35.]. Дагы бир окумуштуу «кеп – тилдин продуктысы,» – деген пикирин билдирген

учур да бар [Чыманов, 1997, 55.]. Аталган ой-пикирлерди, теориялык мүнөздөгү көз караштарды көркөм тексттин алкагында карап көрсөк, көркөм тексттин сапаттуу чыгышы бир нече факторлорго көз каранды. Маселен, бул маселе, биринчиден, деги эле автордун инсандык, интеллектуалдык, көркөм-эстетикалык наркына, деңгээлине, дүйнө тааным өзгөчөлүктөрүнө, талант-шык жагдайларына көз каранды. Экинчиден, тилдик бирдиктерди көркөм текстте пайдаланууга, тактап айтканда, автордун тилдик бирдиктерди көркөм тексттин табиятына жараша көркөм-эстетикалык багытта сарамжалдуу жана ыктуу колдоно алуу чеберчилигине көз каранды.

Ушул жагдайдан алып караганда, адабий тилибиздин корунда *чынчылдык, калыстык, адилеттүүлүк* сыяктуу түшүнүктөрдү туюндурган фразеологизмдер көркөм текстте кеңири колдонулуу менен белгилүү бир стилистикалык, көркөм-эстетикалык функцияларды аркалап, көркөм образ түзүүгө активдүү катышууда. Ошондуктан көркөм сөз өнөрүнүн чеберлери жогоруда аталган адамдагы асыл сапаттарды окурмандарга ойдогудай жеткирүү үчүн мындай маанидеги фразеологизмдерди абдан ыктуу, ийкемдүү колдонуп, көздөгөн өз максаттарын ишке ашырып келүүдө. Ошондой көркөм сөз өнөрүнүн чеберлеринин бири, мыкты, таланттуу жазуучу – Т.Касымбеков. Жазуучу Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында *чынчылдык, калыстык, адилеттүүлүк* сыяктуу түшүнүктөрдү туюндурган фразеологизмдерди доордун жана ошол коомдун улуттук колоритин, көп кырдуу өзгөчөлүктөргө жык толгон интенсивдүү турмуштук кырдаалдарын, доорго мүнөздүү карама-каршылыктарын көркөм сүрөттөө максатында колдонгон. Биздин оюбузча, *чынчылдык, калыстык, адилеттүүлүк* сыяктуу түшүнүктөр мааниси боюнча аталган түшүнүктөргө тиешелүү жалпы, туруктуу жагдайлары болгону менен, ар бир доордо жана ар кайсы коомдо алар бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ.

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдерге *кара кылды как жарган, бетке чабар, жөн билги, кара ташты как жарган, көзүнө карабоо, көй кашка, сүттөн ак, тил билги, түз сөздүү* (Бул фразеологизм контекстке ылайык бирде оң, бирде терс маани бере берет) деген жана башка ушул сыяктуу туруктуу сөз айкаштарын белгилөөгө болот [Абдулдаев, Исаев, Орузбаева, 1980, 64, 147, 175.].

Кара кылды как жарган туруктуу сөз айкашы колдонулуш чөйрөсү, сыпатталган тараптарга карата өзгөчөлүктөрү боюнча дифференциалдуу мүнөзгө ээ. Тактап айтканда, алар эл башкаргандардын, акылман же көптү билип, көптү көргөн кары адамдардын, терме, насыят ырларын импровизациялаган белгилүү акындардын образын ачууда, мүнөздөөдө көркөм чыгармаларда көбүрөөк колдонулат. Маселен, учурунда бүткүл түндүк, түштүк кыргыздарынын билермандарына өзүнүн акыл-эси, калыстыгы менен аттын кашкасындай таанымал болгон тарыхый инсан, Ормон хандын кеңешчиси, жазгыч жана философ акын Калыгулдун образын, кулк-мүнөзүн *кара кылды как жарган* деген фразеологизм толук ачып бере алат. Бул туурасында К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романында төмөндөгүдөй берилген:

Ормон сыртынан билдирбегени менен Калыгулдун элге алынып кеткенинин күчү кара кылды как жарган калыстыгында экенин, ошонусу менен жогору туарын билчү (К.Осмоналиев).

Көркөм чыгармаларда чагылдырылбаган күндө деле, ар кандай кепте Калыгул сыяктуу инсандарга баа берүүдө дал ушул *кара кылды как жарган* деген фразеологизм колдонулат.

Орто кылымда жашап өткөн легендарлуу адамдардын бири Асан Кайгы:

Кара кылды как жарган калыстыгы болбосо,

Калк башында отурган каганыңдан не пайда?

Кара таашты как жарган калыс кеби болбосо,

Калк ичинде сайраган чечениңден не пайда? (Асан Кайгы) деген уникалдуу ыр саптарын кийинки урпактарга калтырган. Бул ыр санатында *кара кылды как жарган* жана *кара таашты как жарган* деген фразеологизмдер эл башкарган хандардын жана айткан кеби менен кылган иши бири-бирине дал келген, акылман чечендердин калыстык аракеттерине карата баа берүү иретинде колдонулган. Натыйжада, аталган фразеологизмдердин көркөм-эстетикалык кудуретине, маанилик сыйымдуулук табиятына байланыштуу *калыстык, адилеттүүлүк* жөнүндөгү түшүнүктөр угуучунун (окурмандын) аң-сезимине ойдогудай жетишине шарт түзүлдү.

Бетке чабар, көй кашка деген туруктуу сөз айкаштары да өзүн туура алып жүргөн, калыс адамдарга карата колдонула турган фра-

зеологизмдердин тобуна кирет. Бирок *көй кашка* туруктуу сөз айкашы контекстке ылайык *баатырдык, эч нерседен кайра тартпастык, өз айтканын бербеген көк жалдык* сапаттарды көбүрөөк туюндурат.

«Сынган кылыч» романында да мындай маанилик топтогу фразеологизмдер өз ыңгайына ылайык учуру келгенде абдан орундуу колдонулган. Мисалы: *Бу баа жок мурас Бекназардын теги, дымагы, аны чеки болор ойго, жарамсыз ишке бардырбайт, ошон үчүнбү, ал ток пейил, токтоо мүнөз, дили калыс, а бирок тыңсынганга итиркейи келме, айтышса, алдырардан эмес, а “жамы журт” десе тура чуркап, атка мине чаап, өз башына кандай мүшкүл келерин, өлөрүн унутуп калат. Ошон үчүн эл аны “кара кылды как жарган калыс” “баатыр” дешет [Т.К., 251.]*

Жогорудагы эки башка автордун тарыхый романдарында социалдык абалы, эл ичинде аткарган милдети эки башка каармандар *кара кылды как жарган* деген фразеологизм менен көркөм сүрөттөлгөн. Биринде (Калыгулда) акыл-эс менен чечендик, көрөгөчтүк сапаттар басымдуулук кылса, экинчисинде (Бекназарда) кайраткүч, акыл-эс, бийик адамгерчилик, адилеттик сапаттар басымдуулук кылат. Калыгул да, Бекназар да өздөрүндөгү ошол мүмкүнчүлүктөрдү калыстык менен пайдаланат. Авторлор өз каармандарынын мүнөздөрүн ачууда *кара кылды как жарган* деген фразеологизмдер аркылуу абдан элестүү бергенге жетишкен.

Калыгул менен Бекназар – эки башка доордун, эки башка коомдун өкүлү. Ошого жараша адилеттик маанисин туюндурган *кара кылды как жарган* деген фразеологизм эки башка өңүттө, эки башка прагматикалык, коммуникативдик багытта колдонулган. Жогорудагы фактыдан айкын көрүнүп тургандай, *чынчылдык, калыстык, адилеттүүлүк* түшүнүктөрүндө мааниси боюнча жалпы, туруктуу жагдайлар бар болгону менен, алар ар бир доордо жана ар кайсы коомдо бир кыйла өзгөчөлүктөрдү өз боюна сиңирип турат.

«Сынган кылыч» романында *калыстык, адилеттүүлүк* түшүнүктөрү *тил билги* деген фразеологизм аркылуу бир кыйла өзгөчөлүктө сүрөттөлгөн. Мисалы, *А тил билги Абил үкеси жайкабады [Т.К., 161.]*

Бул мисалдагы *тил билги* деген фразеологизми романда куулук-шумдугу ашынган, терс иштерге акылы жетик, сырткы көрү-

нүшү менен ички мүнөзү, айткан сөзү менен кылган иши эч коошпогон, абдан кытмыр Абил бийдин карама-каршылыктарга жык толгон образын ачууда кылдат колдонулган. Анткени мында Абил бийдин калыстыгы, акыл-эси дайыма өз кызыкчылыгы үчүн кызмат кылары контекстте көркөм баяндалып, бардык кара ниет ишти ал калыс, *тил билгилик* менен ишке ашыары көрсөтүлгөн. Контекстте Касым пансат баш болгон кутумдар Мусулманкул жаатын ордо сарайдан сүрүп чыккандан кийин Мусулманкул эмчектеш тууганы Алманбетке нааразы болуп, экөө кер-мур айтышып турганда Абил бий Мусулманкул дагы күйүп-бышса экен, ичинен түтөп, сыздап, зыркыраса экен деп, анын ар кыймылын баамдап, жадырап тиктеп отурду. Абил бий тил билгилик кылып Мусулманкул менен Нүзүптүн бир элди үчкө бөлгөн катасын, хан тукуму деп сайда саны жок бирөөнү хан көтөрүп, такка отургузуп, аны кол бала кылып алабыз деген акылсыздыгын, ошонун кесепетинен биринин (Нүзүптүн) башы кыйылып, бири (Мусулманкул) ордодон сүрүлгөн жаңылыштыгын таасын айтып, өзүн элге адилет, акыйкат кылып көрсөтө алды. Ошентип, ансызда күйүп турган Мусулманкулдун ичине туз куйду. Абилдин тил билгилиги, жөн билгилиги бул учурда да өзү үчүн кызмат кылып берди. Ошондуктан автор *тил билги* деген фразеологизмди ушул контекстте адаттан тыш колдонуп, ага терс маанилерди чөгөргөн. Маселен, ар учурда бүт сезими, акылы менен кандай кырдаал болсо да, аны өз пайдасына иштете алган, элдин камын, келечегин ойлогон болуп, кынтыксыз, таасирдүү сүйлөй билген, бирок түпкүрүндө эң башкысы өзүн көрсөтүү, өзүнө кадыр-барк топтоо менен алек болгон адамдын образын ачууда *тил билги* деген фразеологизм өзгөчө семантика-стилистикалык өңүттө колдонулган. Ушул жагдайлар *тил билги* деген фразеологизминин стилдик өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат да, анда көркөм контексттин подтексти аркылуу *Абилдин ашынган митайымдыгына таң калуу, анын өз камы үчүн тапкычтыгына, ийкемдүүлүгүнө, көрөгөчтүгүнө тан берүү жана анын эки жүздүүлүгүнө, таш боорлугуна иренжүү* сыяктуу стилдик боёктор туюндурулган. Албетте, жогоруда иликтөөгө алынган фразеологизмдер аркылуу туюндурулган бул көрүнүштөр XIX кылымга мүнөздүү доордун колоритин, ордо талаштарга жык толгон кыргыз

тарыхынын бир үзүмүн көз алдыга элестете алат. Мына ушул көрсөткүч «Сынган кылыч» романында колдонулган фразеологизмдердин дагы бир стилдик өзгөчөлүгү болуп саналат.

2001-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө» [Абдулдаев, Исаев, Орузбаева, 1980, 64, 147, 175.] *түз сөздүү* деген фразеологизм камтылбай калган. Бирок аталган фразеологизм «Сынган кылыч» романында *калыстыкты, адилеттикти* туюндурган фразеологизм катары колдонулган. Мисалы: *Нүзүптүн даңкы бүткүл Таласка жайылды, ага кошумча өзүнүн түз сөздүүлүгү, сыпаалыгы менен оозго кирип, элге алынып, мырза атыгып, күндөн-күнгө кадыры артты, досу, курдашы, санаалашы көбөйдү* [Т.К., 84.].

Мисалда колдонулган *түз сөздүү* деген фразеологизми *туура сүйлөгөн, чындыкты бетке айткан, калыс* деген маанидеги түшүнүктү туюндуруп турат. Ал эми *оозго кирүү, элге алынуу* деген фразеологизм романдын контекстинде сүрөттөлүп жаткан Нүзүптүн кылган иштери, башкаларга жасаган мамилесине карата айтылган. *Оозго кирүү, элге алынуу* деген фразеологизмдердин семантикасында *жүрүм-туруму, жасаган иш-аракеттери, акыл-эси, мүнөзү жагынан башкалардан өзгөчөлүгү бар* деген маани камтылган. Анткени ушундай мыкты сапаттагы адам болмоюнча, эч ким *оозго кирбейт, элге алынбайт*. Демек, романдын башкы каарманы Нүзүптүн татаал образын, XIX кылымдагы негизги окуяларда анын жасаган иш-аракеттерин жана анын инсандык бийик сапаттарына байланышкан учурларды таамай сүрөттөө үчүн автор дал ушул *түз сөздүү* деген фразеологизмин кылдат колдонгон. *Түз сөздүү* деген фразеологизминде *адилеттик, калыстык, чынчылдык* маанилери менен *кошо эр жүрөктүк, беттегенинен кайра кайтпастык, айткан сөзүнө акыр аягына чейин жооп берген мырзалык, туруктуулук, өзүнө, өз жөндөмүнө ишенгендик, өзү баштаган ишке бекем берилгендик, ишине башын сайып койгон эрктүүлүк* сыяктуу стилдик боёктор да бар. Т.Касымбеков бул маанилерди дагы күчөтүү максатында *оозго кирүү, элге алынуу* деген фразеологизмдерин бир эле сүйлөмдүн чегинде ыктуу пайдаланып, туюндурайын деген көркөм-эстетикалык ойду, каймана маанилерди дагы тереңдеткен.

Нүзүп аталыкка карата колдонулган *түз сөздүү* деген фразео-

логизми романда Шер даткага карата да колдонулган. Мисалы: *Ушул түз сөздүү датканын алдында далай жолу өбөк сурап, кайрат сурап, шөмтүрөп отурбады беле.*

Бул жерде сөз Шерали хан менен Шер датканын ортосундагы мамиле тууралуу жүрдү. Калыстыкты туюнткан *түз сөздүү* деген фразеологизми буга чейин Нүзүп аталыкка карата колдонулса, бул жерде Шер даткага карата да дал ошондой эле мааниде айтылган. Бул контекстте *түз сөздүү* фразеологизми *кандай кырдаал болбосун, болгонду болгондой гана айта алган, кырдаалга ылайык өзгөрүлбөгөн, калыстык* маанини туюндурган. Бирок “бийлик үчүн отун үстүнөн да, суунун үстүнөн да жол таап кетүүгө даяр” Нүзүп аталыкка карата жана Шер даткага карата колдонулган *түз сөздүү* деген фразеологизминин маанилик сыйымдуулугу эки башка. Шер даткага караганда Нүзүпкө карата айтылган *түз сөздүүлүктүн* стилдик боёктору алда канча ар түрдүү жана бай. Чындыгында эле Шер даткага карата айтылган *түз сөздүүлүктө мерчеген максаты үчүн жан кечтилик менен башын саюу, эч нерседен кайра тартпаган кайраттуулук, дос болобу, душман болобу өз оюн ачык айтуу* сыяктуу маанилер байкалбайт. Демек, автор романда бир эле фразеологизмди эки башка маанилик сыйымдуулукта, эки башка коммуникативдик, стилдик максатта колдонуп, көркөм тексттин контекстинде кыргыз фразеологизмдеринин маанилерин бирде кеңейтүүгө, бирде тарытууга жетишкен. Ушундай ыкма менен автор каармандардын образын ар кандай стилдик боёкто сүрөттөөгө аракет жасаган. Бул көрүнүш көркөм тексттеги тилдик каражаттардын коннотациялык маанилеринин ар түрдүүлүгүн камсыз кылып, романдын мазмундук негизин байытууга, чыгарманын көркөм-эстетикалык ажарын ачууга мүмкүнчүлүк түзгөн.

«Сынган кылыч» романында *калыстыкты, адилеттикти* туюндурган *жөн билги* фразеологизми да өзгөчө коннотациялык маанилерге ээ. Мисалы: *Булар эки бир туугандын балдары, илгертен аталаштардын ичинде бийлик тизгини кыйынына берилген эмеспи, Канай бийден соң солтону башкаруу Эшботонун аяр уулу Жангарачка өткөн, кийин бала кезинен эле торпок жарыштырып “канайлап” ураан чакырып, жетилген курагында күлүк таптаптып чаап, жигит курап барымтачылардын алдын тайманбай то-*

рогон баатыр, бир жагынан жөн билги Байтикке укурук моюн, узун акыл ак көңүлүнөн алакан жайып бата берип, ай тамгалуу көп солтонун бийлигин өзү тапшырып койгон [Т.К., 190.].

Мында *жөн билги* деген фразеологизми атактуу Байтик баатырдын образын ачуу үчүн жөн жеринен пайдаланылган эмес. Анткени *жөн билги* фразеологизми *акыл-эстүүлүктү* эле билдирбестен, *бардык чаташкан саясий, социалдык маселелерди билгичтик менен чече билүүчүлүктү, ошого жөндөмдүүлүктү* туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондой эле *жөн билги* фразеологизми *каада-салтты сыйлаган нарктуулук, жаман-жакшынды ылгай билген зиректик, турмуштун ар түрдүү кырдаалдарын кылдат сезе билген сезимталдык, акылмандык, адамдардын көксөгөн максатын, көмүскө катылган кызыкчылыктарын жана умтулууларын туура байкаган адилеттик, бийик адамгерчилик сапаттарга бышып жетилген калыстык* деген түшүнүктөрдү да өзүнө камтыйт. Аталган түшүнүктөр *жөн билги* фразеологизминин негизги стилдик боёкторун жана контексттин өзгөчөлүктөрү менен шартташкан өзгөчө коннотациялык маанилерин да түзөт. Чындыгында, Байтик баатыр мына ушундай сапаттарга ээ инсан болгон.

Ошентип, калыстык, чынчылдык, адилеттик маанилерин туюндурган «Сынган кылыч» романында колдонулган фразеологизмдердин колдонулуш мотивациясы жана стилдик боёктору ар түрдүү. Маселен, *кара кылды как жарган* деген фразеологизминде – калыстык, чынчылдык, *тил билги* деген фразеологизминде – акыл-эстүүлүк менен ар кандай ишти туура, калыс чечүү, *жөн билги* деген фразеологизминде – ар кандай маселени калыс, өз ыгы менен чечүү, *түз сөздүү* деген фразеологизминде – эки жакка тартпай, болгонун болгондой калыс айтуу маанилери үстөмдүк кылат. Булардын ичинен *түз сөздүү* жана *кара кылды как жарган* деген фразеологизмдеринде *калыстык жана туура сөздүүлүк* маанилери менен бирге кайсы бир деңгээлде *кайраттуулук, чечкиндүүлүк, тартынбастык, эр жүрөктүк* сыяктуу маанилер да камтылган. Ал эми *жөн билги* жана *тил билги* деген фразеологизмдеринде *бардык ишти акыл-эс менен туура жайгаруу, калыс чече алуу* деген түшүнүктөр басымдуулук кылат. Ошого жараша аталган фразеологизмдер ар башка стилдик боёкторго ээ болот.

2.2.10. Сылыктыкты, элпектикти чагылдырган фразеологизмдердин стилдик өзгөчөлүктөрү

Адам баласына тиешелүү сылыктык, элпектик сапат, касиеттер жана мүнөз аны башка жаныбарлардан өзгөчөлөп турат. Психологияга тиешелүү болгон бул категориялар сандык жана сапаттык жактан адам турмушунда бир топ эле таасирдүү. Адамдагы мүнөз, сапат, касиеттердин ичинен сылыктык жана элпектик, биринчиден, жалпы адамзатка жагымдуу, жылуу пикир калтырат. Экинчиден, адамзаттагы бул көрүнүш башкаларга жагымдуу маанайды гана тартуулабастан, адамдардын күндөлүк турмушунда, дипломатиялык жана соода-сатык иштеринде зор пайда келтирет.

Ал эми көркөм текстте турмушту реалдуу чагылдыруу максатында адамдын сылыктык, элпектик сапат, касиеттерин туюндурган фразеологизмдер көркөм-эстетикалык нукта ар түрдүүчө колдонулуп жүрөт.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында сылыктык, элпектик сапат, касиеттерди туюндурган фразеологизмдер XIX кылымдагы кыргыз турмушуна тиешелүү маданий жөрөлгөлөрдүн бир көрүнүшү катары көркөмдүк максатта ылайыгына жараша чебер колдонулган. Мисалы: *Жаш жигиттин лепилден, камчы салдырбай аткара койгону Нүзүптүн көңүлүн жибитти.*

Бул мисалдагы *камчы салдырбай* деген фразеологизм жаш жигиттин элпек, сылык сапаттарын эле туюндурбастан, анын учурдагы кырдаалды жазгырбай сезип, айттырбай билген зиректигин, турмушка бышкан чыйрактыгын, эмгекчилдигин жана тыңдыгын кошо туюндурду. Болбосо, бул жигит Нүзүп аталык сыяктуу кексе, көрөгөч, тажрыйбалуу адамдын купулуна толмок эмес. Ошентип, элпектик, сылыктык сапаттардын түпкүрүндө *адамкерчилик, айттырбай билген зиректик, чыйрактык, дилгирлик, тыңдык* деген түшүнүктөр камтылган. Ошондуктан *камчы салдырбай* деген фразеологизмде *жактыруу, ичи жылуу, жагымдуулук, суктануу, ыраазы болуу* сыяктуу стилдик боёктор бар. Мында жаш жигит сылыктыкты, элпектикти өз эрки менен, өз ыктыяры менен буга чейин алган таалим-тарбиясынын негизинде каада-салтка ылайык салт-жөрөлгөдө көрсөттү. Бул көрүнүштөн XIX кылымдагы кыргыз турмушунда жаш муундарды илберинки мүнөз күтүүгө, сы-

лык-сыпаа болууга тарбиялоо багыты күчтүү өнүккөндүгүн байкоого болот. Жогорудагы мисалдан доордун жүзү көрүнүп, жыты жыттанып турат.

Ошондой эле «Сынган кылыч» романында сылыктык, элпектик сапат, касиеттердин баары эле мындай оң, нарктуу көрүнүштө эмес. Маселен, уруш кырдаалына байланыштуу эрксизден сылыктык, элпектик кылуу жосуну романда *көзүнүн агы менен чимирилишип* деген фразеологизм менен таасирдүү туюндурулган. Мисалы: *Жандап турган нөкөрлөр, удайчылар көзүнүн агы менен чимирилишип, ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш тарабын колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду* [Т.К. 16.].

Бул эпизоддо 1865-жылы Ташкендин жанында генерал Черняев менен кокондуктарды баштап барган даңазалуу аскер башчы Алымкулдун салгылаш алдындагы абалы көркөм сүрөттөлгөн. Бат атар мылтык менен толук куралданган, мыкты артиллериясы бар бир жарым миң орус солдаттары менен салгылашар алдында Алымкул аскер башчыны жандап турган нөкөрлөр, удайчылар уруш кырдаалына байланыштуу аскер башчынын ою менен болуп, анын айтканын айткандай аткарып, сыпаалык, сылыктык көрсөтүп турушат. Нөкөрлөрдүн аскер башчысына толук баш ийиши, анын айткан-дегендерин толук аткарышы – аскер мыйзамына ылайык нормалдуу көрүнүш. Мындай тартиптин бузулушу XIX кылымда өлүм жазасы менен жазаланган. Ошондуктан эрксизден аскер башына толук көз каранды болуудан башка арга жок. Мына ушундай контексттик өзгөчөлүктөргө ылайык бул мисалдагы *көзүнүн агы менен чимирилишип* деген фразеологизмде *тапшырманы ыкчам жана так аткаруу, кырдаалды дилгирлик менен көзөмөлдөп туруу, аскер башчынын колуна кол, бутуна бут болуп, чын ыкластан көмөк көрсөтүү, анын айтканын орундатып купулга толуу аракетин кылуу, буйруктарды жан оту менен орундатуу* сыяктуу стилдик боёктор камтылган. Мындан байкалып тургандай, бул сылыктыктын, элпектиктин таптакыр башкача түрү болуп саналат. Ошондуктан *көзүнүн агы менен чимирилишип* деген фразеологизмде *эрксиздик, аргасыздык* маанилери менен кошо *бирөөнүн эркине сокур баш ийүү, ойло-*

нуп отурбай бирөөнүн ою менен болуу, бирөөнүн көзүн кароо, башкаруучуларга жагынуу, жасакерленүү сыяктуу маанилер да бар. Аталган маанилер көз каранды адамдын инсандык, социалдык төмөн деңгээлин, эч убакта өз ой-пикирин билдирбеген, баш көтөрбөгөн кулдук психологиясын, басынган, коркок, чечкинсиз, мажүрөө, жармач жан дүйнөсүн кыйыр баяндап турат. Биздин оюбузча, бул – сылыктыктын, элпектиктин терс түрү.

Ошентип, жогорудагы тилдик фактыларды эске алсак, XIX кылымда социалдык көрүнүш катары сылыктыктын, элпектиктин эки башка түрү болгонун байкоого болот. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган сылыктык, элпектик сапат, касиеттерди туюндурган фразеологизмдер полисемиялуу табияты менен XIX кылымдагы кыргыз турмушуна тиешелүү маданий жөрөлгөлөрдү, адамдардын ортосундагы мамиле-катыштардын бүтүндөй диалектикасын жана картинасын ар тараптуу, эмоционалдуу, көркөм сүрөттөөгө чоң салым кошкон.

2.2.11. Сөзмөрлүккө, чечендикке байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин стилдик маанилери

Кыргыз эли сөзгө, чечендикке өтө баа бергендиктен, эл арасынан ырчылар, шайырлар, көпчүлүктүн боорун эзген куудулдар өтө көп чыккан. Мына ошого байланыштуу алардын элесин жеткиликтүү берүү максатында алардын сапат, касиеттерине ылайыктуу атоо сөздөрү, ошону менен бирге ар түрдүү туруктуу сөз айкаштарды пайдаланылып келген. Мисалы, ырчыларды *жез таңдай, кара жаак, топ жарган, жаактууга жай бербеген* дешсе, шайыр жана куудулдарды *боорду эзген, оозуна шайтан түкүргөн* дешкен. Ал эми чечендерди *жөө чечен, куу чечен, жер чечегин безеген, бал тилдүү* деген сыяктуу фразеологизмдер менен атап келишкен. Тескерисинче, маанисиз, көп сүйлөгөндөрдү *куру чечен, жөө чечен* деген фразеологизми аркылуу туюнтушкан.

Кыргыз тилинде *жаактууга жай бербеген, жез таңдай, оозуна шайтан түкүргөн, бал тилдүү* жана *тилинен бал тамган, тили ширин, жылуу сөздүү* сыяктуу структурадагы фразеологизмдер сөзмөрлүккө жана чечендикке байланыштуу колдонулат. Алардын айрымдары көбүнчө эки мааниде, башкача айтканда, сөзмөрлүктү,

чечендикти туюндурган оң мааниде же алдамчылыкты, көз боёмо-чулукту түшүндүргөн терс мааниде кездешет. Маселен, Жеңижок-ко карата *жаактууга жай бербеген, жез таңдай* деген фразеоло-гизм минтип колдонулган: *Замандаштары Жеңижокту жаак-тууга жай бербеген, жез таңдай акын болгон дешет* («Кыргыз-стан маданияты» жумалыгы). Мында Жеңижоктун өтө таланттуу акын экени, чукугандай сөз тапкан чоң ойчул, чечен, сөзмөр экени билдирилди.

Ал эми Куйручукка карата *оозуна шайтан түкүргөн* деген фразеологизм колдонулган: *Куйручуктун бул сөзүн укканда, келме-си оозунан түшүп, бир топко туттугуп турду да, «оозуна шай-тан түкүргөн неме го» деп көпчүлүктөн оолактай берди* (Т.Сыдыкбеков).

Чукугандай сөз таба алган таасирдүү сөздөрү, кылык-жоругу менен «ачуусуна» тийгендин адебин берген куудул Куйручуктун ойчул, чечен, сөз тапкычтыгы *оозуна шайтан түкүргөн* деген фра-зеологиялык туюнтма менен абдан образдуу, эмоционалдуу туюн-дурулган. Бул фразеологизм куудулдун өзүнө бап келген бүтүндөй семантикалык нюанстарды өз ичине камтыйт.

Бал тилдүү, ширин тилдүү, тили ширин деген туруктуу сөз айкаштары айрым учурларда терс мүнөздөгү адамдарга карата ай-тылганы байкалат. Өз көмөчүнө күл тартып, өз кызыкчылыктарын ишке ашырууга, саясаттагы максатына жетүүгө бүтүндөй мүмкүн-чүлүктөрү менен аракеттенген жана учурга ылайык, жүйөөлүү сөзү менен ошондой максаттарга жеткен адамдар ушул сыяктуу фра-зеологизмдер менен сыпатталып жүрөт. Мисалы, «Сынган кылыч» романынын башкы каармандарынын бири Абил бийдин, дагы башка терс каармандардын сүйлөө ишмердиги автор тарабынан дал ушул фразеологизмдер аркылуу сыпатталып, алардын образы көркөм-эстетикалык жактан жеткиликтүү, ынанымдуу ачылып бе-рилген. Мисалы: *Эки-Суу арасындагы Сыр-Дайра менен Кара-Дайранын ортосундагы кыпчак уругуна, Ташкент багытындагы курама уругуна тили ширин элчилер барды* [Т.К., 63.].

Нүзүп элге карамдуу адил заман тургуза турган болуп Шера-лини хан көтөрүп, Коконду басып алар алдында Ташкент багы-тындагы урууларга карапайым элди чечен сөздөрүнө, айткандары-

на ынандыра ала турган элчилерди жиберген. Алар Нүзүп аталык ордону бухаралыктардан тазалай турганын, адил заман тургузуп, хан таажысынын чыныгы мураскорун бийликке алып келерин элге айтып, аларды ынандырып, Кокон хандыгына каршы үгүттөшкөн. Мында *тили ширин* деген фразеологизми *элди үгүттөө, үмүттөндүрүү, учурдагы бийликке каршы элди тукуруу, козутуу, жакшы заман, жакшы турмуш тууралуу сөз эмизүү, ошого ынандыруу, өз көмөчтөрүнө күл тартып, өз кызыкчылыктарын ишке ашыруу, утурумдук саясий максаттарын орундатууга умтулуу* сыяктуу стилдик боёкторду алып жүрөт.

Мусулманкул өлтүрүлгөндөн кийин Нияз кушбеги буудайды кыпчактар “бийдай” деп атайт, кыпчакты ушу сөздөн тутуп, кырып салуу керек деген оюн Кудаяр ханга айтат. Залимдиги менен тарыхта калган хан аны колдоп, миң башыга буйрук бергенде түз сөздүү Нарманбет датка кыпчактарды кыргынга салган Кудаяр хандын жосунуна каршы сөз кайрып, кыпчактарды кырууга берген буйругун кайтарып алуусун өтүнгөн учурда ушул *тили ширин* деген фразеологизми өзгөчө семантика-стилистикалык багытта колдонулган. Мисалы:

- Таксыр! Кушбеги шайтандын жолуна түштү. Шайтандын тилине кирбе, таксыр! Шайтандын **тили ширин**, **дили уу**. О, таксыр Кудаяр-хан Нармамбет даткадан жүз үйрүдү [Т.К., 177.].

Бул мисалдагы *тили ширин* деген фразеологизминде контексттин жалпы мааниси менен жуурулушкан хандын туура эмес жолго түшүп жатканын кан какшап түшүндүрүү, кыргынды токтотууну жалынып-жалбарып сурануу, бул маселенин туура жолдо чечилишине чын ыкластан аракет кылуу, шайтандын жолу түбөлүгүндө жакшылыкка алып келбесин эскертүү сыяктуу стилдик боёктор бар. Көрүнүп тургандай, *тили ширин* фразеологизми мында таптакыр башка коммуникативдик-прагматикалык максаттарды аркалайт.

Ал эми Шерали хандын образын ачууда ушул эле фразеологизм дагы башка өңүттө колдонулган. Мисалы: *Элеттин бейгам тирилиги канына сиңип, ошого жараша баёо өскөн Шерали ордонун шаани-шөкөтүнүн, сылык зыяпатынын арасында өзүн жоготуп, акырет жөнүндө ыйлап кеп урган кишилердин үрөйүнө, **ши-***

рин тилине багынып, алтын буюмдарды балача кармалап таңыркап, жоош момун хан чыкты [Т.К., 98.].

Мында бир кезде Нүзүп аталыктын түбүнө жеткен Кокон хандыгынын куйту кутумдарынын акылсыз, мокок, баёо Шералинин башын айланып, аны акырет жөнүндөгү жомоктор менен коркутуп-үркүтүүсү, тымызын кыянатчылык кылып, жолдон чыгаруусу *ширин тил* деген фразеологизми аркылуу даана жана таасын сүрөттөлгөн. Ошондуктан аталган фразеологизмде *коркутуу-үркүтүү, үрөйүн учуруу, арзыбаган иштерге азгыруу, ансыз да алысыз, акылсыз жанды чүлүктөп, каалаган жакка буруп, өз кызыкчылыгын орундатуу максатында тымызын башкарып алууга умтулуу* сыяктуу стилдик боёктор бар.

Кудаяр ханга каршы бүтүндөй кыргыз кыпчак уруулары көтөрүлгөндө Мусулманкулдун улуу, ошол учурдагы Кудаяр хандын негизги аскер башы Абдырахман аптабачы элеттеги өз туугандарын тынчытып, жайгаруу үчүн келгенде Абил бий аны тозуп, кыргыз-кыпчактын тандалма бийлери менен кезиктирип, эрегишти, көтөрүлүштү токтотолу маанисиндеги сөздөрдү айтып отурганда Шер датка Абилдин айлакердигине таң калып, мындай дейт:

- *Тилиң ширин, Абил - деди, акырын кыр-кыр жөтөлүп [Т.К., 408.].*

Бул мисалда *тили ширин* деген фразеологизми семантикалык өзгөрүүлөргө учурап, Абил бийдин тынчтык орнотуучуга кошулуп, биринчиден, азыр таасирдүү бийлик бутагында турган өз тууганы Абдырахман аптабачынын көңүлүн алууга, экинчиден, Кудаяр хандын көңүлүнө түшүп, чөлкөмдө өз таасирин, мартабасын көтөрүүгө жасаган тымызын аракетин каймана туюндуруп турат. Ошондуктан конкреттүү ушул контекстте аталган фразеологизмде *учурдан пайдаланып, бийлик органдарынын көңүлүн алуу, ошол эле учурда маселени татаалдаштырбай тынчтык жолу менен чечүүнү сунуштап, жергиликтүү элдин, бийлердин купулуна толуу, хандын колдоосуна ээ болуу үчүн саясий упай топтоо, натыйжада өз кызыкчылыгын орундатып, эки жакка тең өз таасирин, кадырбаркын арттыруу* сыяктуу стилдик боёктор камтылган.

Бул фактыларга караганда, романда чечендиктин, сөзмөрлүктүн, *ширин тилдин* адамды азгырып, жолдон чыгарган терс маанисине басым коюлган.

Ошентип, «Сынган кылыч» романында колдонулган *тили ши-рин* деген туруктуу сөз айкашы XIX кылымдагы Кокон хандыгынын куйту кутумдарынын терс сапаттарын, өзүмчүл, кыянат, таш боор, ичи тар мүнөздөрүн, бийликке, байлыкка арбалып-сарбалган эки жүздүү образдарын көркөм сүрөттөө максатын көздөгөн.

«Сынган кылыч» романында *жылуу сөз* деген фразеологизм өзүнүн түз маанисинде да жана контекстте өзгөчөлөнгөн кыйыр, каймана, башка мааниде да колдонулган. Мисалдарга кайрылалы:

1. *Шат күлкүдөн, жүрөккө жакын жылуу сөздөн жат* [Т.К., 271.].

2. *Аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми жылуу сөз менен үйрүшкө өткөн* [Т.К., 293.].

1-мисалда Айзаданын өмүрлүк жары Темир шейит кетип, кара кийип жүргөн кезиндеги абалы “*жылуу сөздөн жат*” деген туюнтма менен берилген. Мында *жылуу сөз* фразеологизми *жагымдуу, мээримдүү, жакшы маанайда, жакшы ой-тилек менен айтылган сөз* деген өз маанисинде эле колдонулган. Бирок ал туюнтма “*жат*” деген сөз аркылуу терс мааниге өткөрүлгөн. Ошондо бул фразеологизмди *өмүрлүк жарына болгон кусалык, сезим козутуп эркелетүүнү, көкүрөк дартын кууп таштап, өмүр жыргалын, көңүл кубанычын сезүүнү эңсөө, аргасыздык, ичи куйкалануу, жалгыздык, сүйүүгө кумарлануу сыяктуу стилдик боёктор* коштоп жүрөт.

Ал эми 2-мисалдагы *жылуу сөз* деген фразеологизми Абил бийдин кадыры кемип, өзүнөн алыстап бараткан журтту жакшы мамиле, жакшы сөз менен кабыл алып, эл аксакалдарына атты, тонду сапырып, аянбай элди өзүнө үйрүү, өзүнө тартуу амалын сүрөттөөдө колдонулган. Мында *жылуу сөз* фразеологизмин *чын ыкласынан эмес, эртеңки ийгилигин, болочокто өз таасирин, аброюн кынтыксыз кылуу кызыкчылыгын орундатуу үчүн алдын ала ойло-нуштурулган, элдин маанайын, ой-тилегин алдын ала так эсеп-чоттоп, ошого багыттап жасалган иш-аракет* катары кароого болот. Ошондуктан бул фразеологизмде *өзүмчүлдүк, эки жүздүүлүк, ичи тардык, тизгин талашар, кеп кайрыр пенде чыкпагыдай эл ичинде өзүнүн баркын көтөрүү, кандай да болсо, бийлик өкүлдөрүнүн колдоосуна жетүүгө умтулуу, чечендик, сөзмөрлүк менен ар кандай ыплас иштерди да аткарууга мүмкүн экенин да-*

ңазалоо, далилдөө сыяктуу стилдик-семантикалык нюанстар бар. Мисалдан көрүнүп тургандай, *жылуу сөз* деген фразеологизми контексттеги семантикалык агындын, прагматикалык интенциянын негизинде өзгөчөлөнгөн, кыйыр, каймана мааниде колдонулду. Албетте, мындай тилдик каражаттар көркөм тексттин ажарын ачып, анын каймана маанилүүлүк касиетинин деңгээлин, көркөм-эстетикалык сапатын көтөрөт. Анткени мындай фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы күчтүү, абдан бай жана таасирдүү болот.

Романда чечендик, сөзмөрлүк манисин туюндурган *тилинде эми бар* деген фразеологизми да көркөмдүк максатта колдонулган. Мисалы: *Тилинде эми бар, билегинде күчү бар жаш азаматтардан кошуун башы көтөрүп алгыла* [Т.К., 35.].

Тилинде эми бар деген фразеологизми башкаларды сөзү менен өзүнө тарта алган, айткан сөзү менен иши төп келген, акылман, жүйөлүү сөздү айта билген даанышман адамдарга карата колдонулат. Кошуун көп аскерден куралат. Аларды баштап-көздөп, бир нукта алып жүрүү үчүн кошуун мүчөлөрүнүн ар биринин тилин таба билген, талабын айттырбай сезип, орундата алган кошуун башы болуш керек. Жазуучу ошондой адамга карата *тилинде эми бар* деген фразеологизмин кылдат пайдаланган. Бул фразеологизм акылы тунук, намысы бийик, эр көкүрөк, тайманбас, чынчыл Бекназар баатырдын дагы бир касиетин, анын элдин тилин таап, муютуп, ынандырып, макул кылып, көндүрүп, далилдүү, таасирдүү сүйлөй алган өнөрүн каймана туюндурду. Аталган сапаттар чечен жана таасирдүү сүйлөө өнөрүнө мүнөздүү сапаттар болуп саналат. Ошондуктан *тилинде эми бар* деген фразеологизми *ак ниеттик, аруулук, чынчылдык, бийик адамкерчилик, нарктуулук, намыстуулук, антка, шертке бекем турган жигиттик, айкөлдүк, көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук* өңдүү стилдик боёкторду алып жүрөт.

Аталган фразеологизм кыргыз тилинин корунда кездешкен *тилинде мөөрү бар, айтканы эки болбогон* деген фразеологизмдер менен абсолюттуу болбосо да маанилик жактан синоним болуп саналат.

Эритип сүйлөө деген фразеологизми да чечендикке байланыштуу түшүнүктөрдү өзүнө камтыйт. «Сынган кылыч» романын-

да бул фразеологизм да өзгөчө мотивде колдонулган учур кездешет. Мисалы: *Абил бий журтчулукту, динди ортого салып, эритип сүйлөп жатканда ооз ача албай балык болуп тостоюп отуруп калган адамдар эми сөз өзүлөрүнүн эртеңки көрөр күнүнө келип урунганда эстерине келе түштү* [Т.К., 47.].

Мында *эритип сүйлөө* менен *ооз ача албай калуу* жана *балык болуп калуу* антонимиялык маанидеги фразеологизмдер катары колдонулду. Бул фразеологизмдер бир сүйлөмдүн тутумунда келип, өзүлөрүнүн контрасттуу табияты аркылуу Абилдин жөндөмү, акыл парасат деңгээли, ийкемдүү, көрөгөч, сезимтал, ар нерсеге даяр жан дүйнөсү тууралуу автордун берейин деген оюн курч жана терең ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Анткени интеллектуалдык деңгээли бийик, аналитикалык ой жүгүртүүсү жетик жана турмуштук тажрыйбасы мол, көптү көргөн, көптү билген адамдар гана эритип сүйлөй алат. Демек, *эритип сүйлөө* деген фразеологизминде акылы да, сезими да толук бышып жетилгендик, турмуштун ар түркүн кырдаалдарына каныгып, такшалгандык, көптөгөн жамандык-жакшылыктарды башынан кечиргендик, дилгирлик, кылдаттык жана тыкандык, ар нерсенин ыраатын баамдай билген көрөгөчтүк сыяктуу стилдик боёктор кездешет.

Ошентип, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында сөзмөрлүккө, чечендикке байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин стилдик маанилери ар түрдүү. Алар каармандардын образын ачууда көркөм-эстетикалык чоң жүктөрдү көтөрүп, каармандарга психологиялык анализ жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, каармандар жана алардын жан дүйнөлөрү аркылуу көркөм текстте баяндалып жаткан доордун жана коомдун ал- абалын ар тараптан кабылдоого өбөлгө боло алышат.

3-БАП. «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДА АДАМДАГЫ ТЕРС САПАТ, МҮНӨЗДӨРДҮ ТУЮНДУРГАН АНТРОПОКВАЛИФИКАТИВДИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ

3.1. «Сынган кылыч» романында терс мүнөз, сапаттарды туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты

Адамзат коомунун ич ара маалымат алмашуусу үчүн тил бирдиктери түрдүү функцияларды аркалайт. Маселен, сөз – атоо кызматын өтөйт. Сөз айкашы – атап көрсөтүүнү конкреттештирүү кызматын аркаласа, сүйлөм – кабарлоо, билдирүү, туюнтуу, таасир этүү кызматын аткарат. Ушул сыяктуу эле тилдеги фразеологизмдер да сөз сыяктуу атоо функциясында келүү менен бир түшүнүктү билдирет жана ошону менен бирге сүйлөмгө да маанилеш келгени үчүн фразеологиялык айкалыштар сүйлөмдүн функциясын, тактап айтканда, кабарлоо, таасир этүү милдетин да аткара берет [Мукамбаев, 1998, 130.].

Бул, бир жагынан, фразеологиялык айкаштардын эмоционалдык-экспрессивдик касиетине байланыштуу болсо, экинчи жагынан, кайсы бир деңгээлде, фразеологизмдердин макал-ылакаптар сыяктуу дидактикалык маанисинин бардыгына шартталган деп эсептейбиз. Мисалы: *Как эткен карга, кук эткен кузгун жок, кылдан кыйкым табат* деген фразеологиялык айкаштар кадимки сүйлөм сыяктуу касиеттерге ээ экендиги эч кандай талаш жок ачык байкалып турат. Демек, фразеологизмдер структуралык табияты боюнча сөз айкашы жана сүйлөм түрүндө боло турганын эске туу зарыл.

Кыргыз адабий тилинин корунда адамзаттагы терс мүнөз, сапаттарды көрсөтүүчү фразеологиялык айкаштар оң мүнөз, сапаттарды туюнткан фразеологизмдерге салыштырмалуу көптүгү жана алар стилистикалык боёктуулугу, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу менен айырмаланат. Ошону менен эле бирге жогоруда көрсөтүлгөндөй мындай фразеологизмдердин таасир этүү жагы жогору. Буга кошумча адамдагы терс сапаттарды туюн-

дурган фразеологизмдердин дидактикалык маани-маңызы күчтүү болуп саналат. Ушул жагдайлар аталган терс сапат, мүнөздөрдү билдирген фразеологизмдердин тилдик каражат катары түпкүрүндө камтылган семантика-стилистикалык бөтөнчөлүгү болуп саналат деп эсептөө орундуу.

Т.Касымбеков. “Сынган кылыч” романында адамдагы терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер көркөм-эстетикалык негизде кылдат жана чебер колдонулган. Маселен, *О, жараткан, мурунку эки тайып, эки жолу бетим кара болгонум азбы? Укумдан тукумга Атакул атым кан ичер, элин нанга саткан, куш жеминдей мансапка алмашкан чыккынчы болуп айтылып өтөт* [Т.К., 547.].

Мисалда *бети кара* деген фразеологизми аркылуу орус башчылары Маргаланга бек болосуң деген куру сөзүнө, куру убадасына ишенип, бийлик, мансап үчүн баарына кайыл болуп, тагдыры кан менен кошулган үзөнгүлөштөрүн саткан, былк эткен жаңылыкты, дүрт эткен кооптуу жагдайды күндү күн дебей, түндү түн дебей чаап, генерал-адъютант фон Кауфманга жеткирип турган чыккынчы, айбан Атакул баатыр башынын образын жаратууда атайы колдонулган. Анткени *бети кара* деген фразеологизми мааниси боюнча өзүндө өтө бай эмоционалдык-экспрессивдик нюанстарды, стилистикалык боёкторду, стилистикалык баалоочулук мол касиеттерди жана макал-ылакаптардан кем эмес дидактикалык маанилерди кучагында камтыган, адамдагы эң жаман сапаттарды туюндурган көркөм сөз каражаты катары эсептелет. Ошондуктан анда *уяты жоктук, адамдык сапаты, адамгерчилик касиети жоктук, уят-сыйытты билбеген нарксыздык, акыл көрөңгөсү кем тайкылык, жан дүйнөнүн мажүрөөлүгү, пастыгы, наадандык сыяктуу стилдик боёктор бар. Ал эми кан ичер* фразеологизминде *таш боорлук, канкорлук, ырайымсыздык, зулумдук, убал-сооптон коркпогон мыкаачылык, кыянатчылык* деген өңдүү стилдик боёктор бар болгондуктан, Атакул баатыр башынын жүзү кара образындагы терең, дагы көркөм сүрөттөп бере алды. Аталган эки фразеологизм дал ушундай семантика-стилистикалык маанилерди тулкусунда алып жүргөндүктөн таалим-тарбиялык, дидактикалык жактан да чоң мааниге ээ.

Т.Касымбеков колдонгон адамдагы терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер чындыгында эле өтө бай стилдик боёкторго ээ. Мисалы: *А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып капкан салып, куш таптап, аңчылык кылышты же кылдан кыйкым чыгарып коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну ата заманынан боло жүргөн иш деп билишет* [Т.К., 28.].

Теңирберди менен Сарыбайдын диалогунда колдонулган *кылдан кыйкым чыгаруу* деген фразеологизми адамдын кыянатчыл, мерез, ичи тар, ач көз, чыр мүнөзүн, зулум жана кыйкымчыл жан дүйнөсүн көркөм чагылдырган фразеологизм болуп саналат. Ошондуктан бул фразеологизм *уятсыздык, бет тырмарлык, негизсиз бирөөгө кине коюу, жок жерден чыр чыгаруу, зөөкүрдүк, ажаандык, нарксыздык, пастык кылуу* өңдөнгөн стилдик боёктор менен коштолгон.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер адамдын маданиятсыздыгын, наадандык пас сапаттарын да көркөм, элестүү туюндура алгандыгы менен айырмаланат. Мындай фразеологизмдер “Сынган кылыч” романында кылдат колдонулган. Мисалы: *Элдин башы баары бирдей таазим кылышып, колдорун боорлоруна алышып, көздөрүнүн төбөсү менен эптеп карашып турушту. Баягы Шерали. Баягы мокок көз, баягы маңыроо жүз* [Т.К., 95.].

Бул – шаардын эстүү, көздүү, бай, тектүү аталган адамдары ордонун жасалгалуу диванханасына жык толуп, Нүзүп аталык Шералини такка отургузар алдындагы бир көрүнүш. Мында *мокок көз* деген фразеологизми аркылуу Шералинин турмуштан артта калган наадан, маданиятсыз, түркөй, акылсыз, мокок, коркок жана жармач жан дүйнөсү кылдат жана көп тараптуу чагылдырылган.

Романдын дагы бир жеринде *түлкүнүн куйругу* деген фразеологизм адамдын терс сапатын туюндурууда абдан таасирдүү колдонулган. Мисалы: *Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар Калпаны атып тиктеп, жука эрди титиреп:*

– *Жашырынбы! Куйтуңдайсың, түлкүнүн куйругу! – деди өзүн токтото албай. – Билем сенин түтүк кагазыңдын ичиндегиңи!* [Т.К., 100.].

Амир Нусурулла Кокон шаарын камап, басып ала албай, үшү тайып калганда айла-амал жолуна өтүп, Абдусатар Калпаны элчи катары Шерали менен жекеме-жеке сүйлөшкөнү жибергенде элчи-

нин бузукулук бул ишин Нүзүп *түлкүнүн куйругу* деген фразеологизм менен таасын атайт. *Түлкүнүн куйругу* деген фразеологизминде *бузукулук, митайымдык, чагымчылдык, түрдүү айла-амал менен алдоо, азгыруу, жазгыруу, жолдон чыгаруу, жок нерсеге ишендирүү* сыяктуу стилдик боёктор коштолуп келгендиктен, аталган фразеологизм көркөм текстте кайталангыс, оригиналдуу образ түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алган.

Көрүнүп тургандай, жогорку мисалдардагы фразеологиялык айкаштар образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү эле сапаттарга ээ болбостон, алардын айрымдары (Мисалы, *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизми) ритм жана рифмага да ээ болуп, ары мукам, ары поэтикалуу касиеттерге да ээ.

Адамдын терс сапаттын туюндурган фразеологизм катары өз *көмөчүнө күл тартуу* деген фразеологизми да романда колдонулуп, көркөм образ түзүүгө активдүү катышкан. Бирок бул фразеологизм өз *тоочуна күл тартып* деген вариантта өзгөртүлүп, автордук вариант катары колдонулган. Мисалы:

- *Мына ушу тапта өз тоочуна күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли, хан болсун, мейли, бек болсун, мейли, караламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат* [Т.К., 479.].

Жогорудагы мисалда өз *тоочуна күл тартуу* деген фразеологизми *ашынган өзүмчүлдүк, ач көздүк, жеке кызыкчылыгын гана ойлоо, кыска ойлуулук, башка бирөөлөрдүн кызыкчылыгын эске албоо* өңдүү адамдагы терс сапаттарды туюнтуу касиетине ээ. Ошондуктан бул фразеологизмде *ичи тар жан дүйнөнү айгинелеген өзүмчүлдүк, тайкы ойлоо, текебердик, пейли тардык, уятсыздык, бой көтөрүү, башкаларды өзүнө теңсинбөө, ырыс кесирлик* сыяктуу стилдик боёктор камтылган да, контекстте *менде гана болсун* деген адамдардын ички дүйнөсүн ар тараптан көркөм сыпаттай алды. Бул фразеологизмде жогорудагыларга кошумча *бузукулук, шылуундук, шумпайлык маанисин билдирген нюанстар* да болгондуктан, мындай мүнөздөгү адамдардын касиеттери өтө образдуу, абдан элестүү туюнтулган.

Аталган фразеологизм кайсы контекстте колдонулбасын, жогоркудай гана маанини билдирет. Кайсы сүйлөмдүн тутумунда

болбосун, мындай бир гана маанини туюнткан фразеологиялык айкаштар моносемикалык фразеологизмдер деп аталат [Мукамбаев, 1998, 130.].

Ошентип, «Сынган кылыч» романында адам баласына тиешелүү болгон **кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык** сыяктуу терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер лексика-семантикалык ар кандай түзүлүштө, лексика-стилистикалык ар кыл семантикада, стилистикалык боёктуулугу бири-биринен айырмаланган көрүнүштө көркөм тексттин контекстине байланыштуу ары сарамжалдуу, ары ыктуу колдонулуп, түрдүү стилистикалык коннотацияларга ээ.

3.2. Кошоматчылыкты туюндурган фразеологизмдер жана алардын семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Лингвостилистика тилдик каражаттардын стилдик коннотацияларынын мүмкүнчүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн, табиятын, алар туюндурган ар түрдүү семантикалык маанилерди, сүйлөшүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык стилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемин изилдегендиктен, биз да «Сынган кылыч» романындагы каармандардын терс мүнөз-сапаттарын туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотацияларына талдоолорду жүргүзүп, алардын коннотацияларын (кошумча маанилерин) аныктоого аракет кылабыз.

Азыркы кыргыз тилинин фразеологиялык корунда адамдагы кошоматчылыкты туюндурган *көзүнүн агы менен тең айлануу//көзүнүн агы менен кошо чимирилүү, ичине кирип кетүү, кошоматка кой союу* сыяктуу туруктуу айкаштар кездешет.

Ар кандай тил бирдигинин стилистикалык коннотациясы контекстте гана толук кандуу аныкталат. Тексттен сырткары турганда алардын кошумча маанилерин (стилистикалык маанилерин) так, даана аныктоого мүмкүн эмес. Фразеологизмдердин коннотациясы да көркөм тексттин фонунда айкын аныкталат. Маселен: *Ар бир үйдүн эшигине бирден кемеге ойдуруп, үй ээси карал болуп тик туруп күтүнүп, көзүнүн агы менен тең айланып, жумшаган жасына бутунун учу менен жүгүрүп, конок алууда* [Т.К., 307.].

Мисалда Абил бий өз мартабасын көтөрүп, бийлик тарапка дагы бир ирет көрүнүп коюу максатында көп жыл мурда каза болгон, кой оозунан чөп албаган жоош, аталаш, алыс тууганы Жаманкулга аш берип жаткан учурдагы бир көрүнүш көрсөтүлгөн. Абилдин эли-журту ашка келген конокторду салт боюнча түп көтөрө сыйлап, бир чети, өзүлөрүнүн кадыр-баркы үчүн, бир чети, акылы тетик, оозунда сөзү бар, колунан да иш келген, элге-журтка таасири, кадыр-баркы бар Абил бийди колдогон болуп, анын көзүнө көрүнүү, ага жагуу, жагынуу, жагалдануу мотивдери бар экенин *көзүнүн агы менен тең айланып* деген фразеологизминин семантика-стилистикалык нюанстарына автор чөгөргөн стилдик боёктордон байкоого болот. Ал стилдик боёктордо *эт бетинен кетүү, жаны үзүлгөнчө аракет кылуу, Абил бийдин айтканын аткарып, ага үзүлүп түшүү, жагынуу, кошомат кылуу* сыяктуу маанилер бар. Сыртынан караганда анчалык байкалбаган бул стилдик боёктор кыргыз элинин аш берүү салтына тиешелүү өзгөчө улуттук колоритти билдирген *тик туруп, бутунунун учу менен жүгүрүп* деген фразеологизмдер менен автор тарабынан кылдат шөкөттөлгөн. Ошондуктан бул контекстте **кошоматтанууга** караганда **сыйлоо, урмат кылуу, адептүүлүктү көрсөтүү** маанилери үстөмдүк кылгандай сезилет. Бирок дагы бир улуттук салтыбызды, жөрөлгөбүздү эске алсак, элге абдан кадыры сиңген, ардактуу, мартабалуу адамга аш берилгенде эл өз демилгеси менен маркумдун элге жасаган жакшылыктарын сыйлап, чын ыкластан түп көтөрүлүп, кызмат кылып, маркумга сый-урматын көрсөтөт. Мына ошондой ашта *тик туруп, бутунунун учу менен жүгүрүп* деген фразеологизмдер кошомат кылуу маанилерин эмес, сыйлоо, урмат кылуу, адептүүлүктү көрсөтүү маанилерин туюндурат.

Ал эми бул аш - тирүүсүндө жарытылуу нанга жетип жашабаган, тууган-уругунда да кадыры жок, эптеп аштык кылып күн көргөн, тирүүсүндө Абил тууганы карап да койбогон, көп жыл мурда каза болуп, унутулган бир пенде Жаманкулдун ашы болгондуктан, *тик туруп, көзүнүн агы менен тең айланып, бутунунун учу менен жүгүрүп* деген фразеологизмдери *куру намыска берилип, Абил бийге жасалган кошоматтык, жасакерлик, тууганчылык парзды гана өтөө үчүн аргасыздан эл көзүнө иштеп, чуркап коюу* сыяктуу стилдик боёкторго жык толгон.

Жогорудагы тилдик фактылар көрсөткөндөй, *көзүнүн агы менен тең айланып* деген фразеологизминин коннотациясы, анын бүтүндөй стилдик өзгөчөлүктөрү көркөм тексттин тутумунда гана айкын аныкталат.

Ушул эле фразеологизм башка бир контекстте *элпектик, дилгирлик, чын ыкластан көмөк көрсөтүүгө аракет кылуу* маанисинде колдонулган. Мисалы: *Жандап турган нөкөрлөр, удайчылар **көзүнүн агы менен чимирилишип**, ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш тарабын колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду* [Т.К., 16.].

Алымкул аталык тууралуу сөз болуп жаткан бул мисалды уруш кырдаалына байланыштуу эрксизден сылыктык, элпектик кылуу жосунун талдоого алган бул монографиялык бөлүгүндө иликтөөгө алган элек. *Көзүнүн агы менен чимирилишип* деген фразеологизминин контексттеги стилистикалык коннотациясы бир же эки адамдын жөнөкөй эле кошомат кылуусу эмес, бүтүндөй бир хандыктын көк жал аскер башчысына “сый көрсөтүү кошоматы”, “ызаат кылуу кошоматы”, “кыңк этпестен баш ийүү кошоматы”. Демек, бул контекстте кошомат кылуу маанисиндеги *көзүнүн агы менен чимирилүү* деген фразеологизми “кошомат” менен бирге “сыйлоо”, “коркуу”, “баш ийүү” “ызаттоо” сыяктуу кошумча маанилерди, стилдик боёкторду өз тулкусунда камтып турат.

Кыргыз тилинде *ичке кирүү, ичине кирип кетүү* деген фразеологизмдери да кошоматчылык түшүнүгүн билдирет. Аталган фразеологизм романда Кокон хандыгынын ордо турмушунда боло жүрүүчү шойкондуу кырдаалдарды көркөм сүрөттөөдө колдонулган. Мисалы: *Теги башка, бирок бизче сүйлөп алган кишилер өзүлөрүнчө тымызын жаат - өздөй ордо иштерине аралашып, хандын **ичине кирип алышкан**, жиңкилдеп кызмат кылган болуп, **баш ийкеген болуп** турганы менен көңүлү башка* [Т.К., 163.]. Мында Мусулманкулдун ордодогу кутумдарга карата баасы туюндурулган. Кутумдар эбин таап, эпилдеп-жепилдеп, мактап-жактап, хандын ишенимине кирип, өз кишисиндей жакындашып, аралашып, андан соң ичиндеги арам ойлорун ишке ашырууга маш, куу такым, айла-амалдуу адамдар экени *ичине кирип алышкан* деген фразеологизмдин контекстте-

ги коннотациясынан тымызын байкалат. Ушу себептерге байланыштуу бул контексттеги *ичине кирип алышкан* деген фразеологизмде *ашынган куулук, эпчилдик менен бийликке жетүү, өз камы үчүн өтө тың, чыйрактык, кандай кырдаал түшсө да, арам ой менен жол таап кете алган айлакерлик, куйтулук, жасакерлик, кошоматчылык, жалганчылык, колдон суурулган шылуундук* өңдүү стилдик боёктор бар. *Ичине кирип алуу* деген фразеологизмдин *колтугуна кирүү* деген синоними бар. Бул – фразеологизм *ичине кирүү, ичине кирип алуу* деген фразеологизминин лексикалык варианты. Конкреттүү бул контекстте *ичине кирип алуу* деген фразеологизминин *арамза ойлуу, арамзалык менен бийликке жетүү* сыяктуу стилистикалык коннотациясы (кошумча, стилистикалык мааниси) *баш ийкеген болуп* деген фразеологизми аркылуу автор тарабынан дагы тереңдетилген. Анткени *баш ийкеген болуп* деген фразеологизми *баш ийүү* деген [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров, 2001, 76.] фразеологизминин маанисинде колдонулган да, ал фразеологизм *алдоо менен, калп эле макул болуу, кошомат кылып, хан эмне десе ошого макул болуп, ага баш ийүүнү көрсөтүү, жасакерленүү* сыяктуу стилдик боёкторду, кошумча маанилерди туюндурат.

Ырас, айрым көркөм тексттерде *кошомат кылуу* маанисин туюндурган *шыйпаңдаба, шыйпаңдады* деген ж.б. формалардагы метафораланган сөздөр кеңири колдонулганы менен, *көзү шыйпаңдоо* деген фразеологизми эч жерде кездешпейт. Бул фразеологизмди автордук-индивидуалдык фразеологизм десек болот. Т.Касымбеков аталган фразеологизмди адамдын кыйды ички жан дүйнөсүн, өз керт башын, жанын сактап калуу үчүн кошоматтыкка баш урган саксак психологиялык абалын көркөм сүрөттөөдө ыктуу колдонгон. Мисалы: *Алдында бирөөнүн көзү шыйпаңдап, бирөөнүн көзү чоочуркап, бирөөнүн көзү таңыркап, бирөөлөрдүн көздөрү алда кандай кооптуу сезишкендей артта чүңүрөйүп тиктеп турду* [Т.К., 307.].

Мисалда Кудаяр хан элди чоң базарга топтоп, бийликтин күчүн көрсөтүп, калктын жүрөгүнүн сары суусун алуу максатында Мусулманкулду кыйнап өлтүртүү учурунда чогулган элдин арасында кара жанынын кайгысын тартып, өзүнөн өзү бийлик адамдарына бүк уруп, кошомат кылган тайкы адамдардын туруксуз,

саткын психологиялык абалы *көзү шыйпаңдап* деген фразеологизми менен таасын сүрөттөлгөн. Мында калк башына оор күн түшкөндө кырдаалдын агымына мойнун сунуп, өз кара башын гана сактап калууну ойлогон, бирөөнүн, элдин тагдыры менен чатагы жок, аларды ойлоо түшүнө да кирбеген, кызыл кекиртегинин, көр тирлигинин гана кулу болуп жедеп көнгөн, кошоматчы, майда адамдын образы анын шыйпаңдаган көзү аркылуу даана элестелет. *Көзү шыйпаңдап* деген фразеологизминде *көнүмүш адат менен жагынуу, аргасыздан жагынуу, атайы жагынуу* сыяктуу стилдик маанилер кошо берилгендиктен, бул фразеологизм романда күчтүү көркөм деталь болуп саналат деп эсептейбиз. Натыйжада, автор бул контекстте бири-биринин стилистикалык маанилерин толуктаган, бири-бирине мааниси жакын *көзү шыйпаңдап, көзү чоочуркап, көзү таңыркап* деген үч фразеологиялык айкашты бир өңчөй мүчө катары бир эле сүйлөмдүн чегинде пайдалануу менен кошоматчы, майда адамдардын образын алда канча курч, алда канча элестүү жана бийик деңгээлде көркөм сүрөттөй алган. Демек, адамдын кулк-мүнөзүн, анын ар кандай сапаттарын туюндурган фразеологизмдер Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында күчтүү жана негизги көркөм деталь катары көркөм образ түзүүгө активдүү катышат. Бул жагдай фразеологизмдердин дагы бир стилдик өзгөчөлүгү болуп саналат.

3. 3. Коркоктуку туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында коркоктуку туюндурган *коён жүрөк, жаны жок, жүрөгүнөн оту өчүү, тизе бүгүп, кол куушуруу* деген фразеологизмдер көркөмдүк максатта колдонулган жана алар бир нече семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы:

1. - *Ты-ынч, коён жүрөктөр деп кыйкырып турду [Т.К., 384.].*

Бул мисалда генерал-губернатор фон Кауфмандын колдоосуна эсирип, көтөрүлүшчүлөргө кошулгандарды жазалоо максатында караламан элди кырып, малын талап, түз жерде жашаган эл самсып тоо тарапка сүрүлгөндө хандан мактоо, сый алган Науман паңсат аркылуу тоо тарапка чалгынга келген жыйырма беш сыпайынын

кырылган учурунда сүйлөгөн сөздөрү берилген. Тоолуктардын сүрүнөн айбыккан чалгынчы сыпайылардын жаны оозуна тыгылып, алда кандай күн болуп кетет деп, өтө сак, чочулап турган абалын, башын калкалап, өтө эле коркок турпатын, жанынан түңүлүп калган психологиялык стресс кырдаалын автор *коён жүрөк* деген фразеологизм менен кылдат сүрөттөгөн.

Коён жүрөк деген фразеологизми бул контекстте полифункционалдуу касиетке ээ. Ал, биринчиден, чалгынга келген сыпайылардын ыргылжың образын көркөм сүрөттөсө, экинчиден, баяндалып жаткан өтө катаал кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн, нюанстарын көз алдыга элестетет. Үчүнчүдөн, бул *коён жүрөк* деген фразеологизми ошол учурдагы Кудаяр хандын эл алдындагы акылсыз, ишенимсиз, адилетсиз, ошого байланыштуу коркок билиш кырдаалдарга жык толгон, келечексиз бийлигинин образын, анын көп кырдуу табиятын кыйыр түрдө көркөм маалымдап турат. Бул үч фактор бири-бири менен диалектикалык карым-катнашта болуп тургандыгы менен көркөм-эстетикалык жактан абдан чоң мааниге ээ. Маселен, түзүлгөн кырдаалга карата мамилесинен, ошол учурга ылайык кабыл алган чечимдеринен, өзүлөрүн кырдаалдын жемине айлантпай кайраттуу алып жүрүүсүнөн же алдын ала ичинен мертинип, ичинен жеңилип, алактап, алапайын таппай, кырдаалдын жеми болуп, дүрбөлөңгө түшүшүнөн хандын желдеттеринин ким экендигин, алардын чыныгы жүзүн байкаса болот. Чалгынга деп жиберилген хандын тандалма желдеттеринин акыл деңгээлинин төмөндүгүнөн, рух-дараметинин ишенимсиз, үйдө баатыр жоодо жок, коркок абалынан жана ал желдеттер туш болгон катаал кырдаалдардан Кудаяр хандын өлкөдө жүргүзгөн саясатынын маанимаңызынын кунарсыздыгын, хан менен элдин ортосунда болуучу алака-катыш, мамиленин чыңалып акыркы чекке жеткен начар абалын түшүнүп туюуга болот. Мына ушул жагдайларга байланыштуу *коён жүрөк* деген фразеологизми көркөм тексттин контекстинде полифункционалдуу табиятка ээ болуп, көп жактуу кызмат аткарып, алар көркөм сөз каражаты катары каймана (подтексттик) мааниси аркылуу көп багыттуу образ түзүүгө катышат.

Коркоктуку жактырбаган, адамдагы мындай терс сапатка иренжип, аны мазактоо иретинде айтылган фразеологизмдер да

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында көркөм образ жаратуу максатында натыйжалуу колдонулган учурлар бар. Мисалы:

– *О, жаны жок сарт* [Т.К., 384.].

Бул мисалда жогорку иликтөөдө эске алынган Науман паңсатын тоо тарапка чалгынга келген жыйырма беш сыпайысынын кырылгандан жан соогалап араң аман калган бирөөсүн Эр Эшим кол кайрый албаган элге азар көрсөтпөөсүн Науман паңсатка айтсын деп бошотуп жиберерде айткан сөзү берилди. Мында *жаны жок* деген фразеологизми өлүмдөн үрөйү учуп, эркектик касиетин, кайраттын, намысын жоготуп койгон, өз керт башынын амандыгы үчүн эмне болсо да, баарына даяр, туруксуз, саткын, коркок адамдын образын түзүүгө катышкан. Ошондуктан бул фразеологизмде *намыстуу, баатыр Эр Эшим Кокон хандыгынын желдеттеринин заматта мусапыр болуп, чөгүп берген коркоктуктугун жактырбоо, алардын тез өзгөрүлмө, саткын, туруксуз, ыплас, терс сапаттарына иренжүү, чалгынчылык ишинин өтөөсүнө чыга албаган мажүрөөлүгүн, акылсыз ханга түгөл ишенип, алын билбей, алды- артын ойлонбой, мансап үчүн, бийлик үчүн адилетсиз ишке аралашып алган арсыздыгын мазактоо, сынга алуу сыяктуу бирин- бири коштоп, бирин-бири ачып берип турган стилдик боёктор сиңирилген. Ошондой эле бул фразеологизм аркылуу ошол учурдагы бийлик адамдары жүргүзүп жаткан саясатка кошулбоо, алардын адилетсиз кадамдарын сыңдоо, бийликке ишенбөө, Кудаяр хандын ырайымсыз бийлигин күнөөлөө өңдүү стилдик боёктор да кыйыр түрдө туюндурулган деп ойлойбуз.*

Т.Касымбеков калкыбыздын мыкты жазуучусу жана көркөм сөздүн кайталангыс чебери катары коркоктукка, мажүрөөлүккө байланыштуу фразеологизмдерди ар түрдүү вариантка өзгөрүлтүп же жеке автордук индивидуалдык фразеологизм катары буга чейин колдонулбаган, жаңы фразеологизмдерди “Сынган кылыч” романында чыгармачылык менен сунуштаган. Мисалы: - *Качанкы бир “кан тукумунан” деп, кайдагы бир жүрөгүнөн оту өчкөн, эр деминен айрылып калган бирөөнү “кол бала болот” деп – мына, тапкан үзүрүңөр бу – бириң баишсыз көмүлдүң, бириң кулуңа жаккаңды айрытып, кадырыңды сыйрытып... минтип буйгалап.... – деди, өзү да өкүнө* [Т.К., 163.].

Бул мисалдагы *жүрөгүнөн оту өчкөн* деген фразеологизми *жүрөгүндө оту жок* деген фразеологизминин автор тарабынан өзгөртүлгөн, стилдик-семантикалык жактан дагы тереңдетилип күчөтүлгөн варианты болуп саналат. *Жүрөгүнөн оту өчкөн* деген фразеологизми аркылуу Шералинин *мажсүрөө, өтүмү жок, жалтаң, жашык, тартынчаак, коркок, туруксуз* образы каймана түрдө туюндурулган. Демек, бул фразеологизмде *моралдык жана рухий жактан толук кандуу өсүп жетилбегендик, чечкинсиздик, коркоктук, көз карама жалтаңдык, дайыма чочулап турган суу жүрөктүк, жөнү жок убайым тартып, сарсанаа болуу, санаасы тынбай тынчсыздана берүү* сыяктуу стилдик боёктор камтылган. Ошондуктан аталган фразеологизм контексттеги дагы башка тилдик каражаттар менен бирдикте романдагы оригиналдуу каармандардын бири Шералинин жедеп калыптанып калган жалтаң, кайратсыз, тартынчаак жан дүйнөсүнүн түрдүү жагдайларын көз алдыга элестетүүгө көмөк көрсөтө алат.

Ал эми *эр деминен айрылып калган* деген фразеологизм чыгармада Т.Касымбеков сунуштаган жеке автордук-индивидуалдык фразеологизм катары каралууга акысы бар. Стилдик өңүттөн караганда, *эр деминен айрылып калуу* деген фразеологизмге ушул контекстте *демилгесиздик, өз алдынча турмуш курууга жарамы жоктук жана ага умтулбоо, пассивдүүлүк, турмуштун ар кандай кыйынчылыктарына моюн сунуп, жедеп мизи кайтуу, өз ой-пикирин ээн-эркин, кенен айта албаган жалтаңдык, көз карандылык, ой жүгүртүүнүн жана жан дүйнөнүн бечелдиги, эркинин, кайратынын жоктугунан ар нерсеге жүрөк заада болуп, сарсанаага батуу, өзүн, өзүнүн ордун, өз наркын билбеген интеллектуалдык жана рухий мажсүрөөлүк* деген сыяктуу стилдик боёктор сиңирилген. Ошондуктан контексттик, стилдик мааниси боюнча *жүрөгүнөн оту өчүү жана эр деминен айрылып калуу* деген фразеологизмдер бирин-бири толуктап, чыгарманынын көркөм-эстетикалык деңгээлин жогорулатуу үчүн бирин-бири экспрессиялоо касиетине ээ болду.

Коркоктукут жалаң эле жеке адамдын шыбагасына энчилеш көйгөй катары эмес, коомдук-социалдык түзүлүштүн кесепетинен пайда болгон бүтүндөй коомдун маселесине айланган моралдык-психологиялык көрүнүш катары аны образдуу жана көркөм туюн-

дурууда фразеологизмдер көркөм текстте ийкемдүү көркөм сөз каражаты болуп берерин “Сынган кылыч” романындагы тилдик фактылар, фразеологизмдердин коннотациялык маанилери айгинелеп турат. Мындай багытта колдонулган фразеологизмдер өзгөчө стилдик боёкторго ээ болот. Мисалы: *Эсил эл, кайран журт! Качанга дейре тааш уйкудан ойгонбой, кылымдардын ың-жыңсыз катмарында жоголуп, кыйкырыктан башка укпай, зордуктан башка көрбөй, ал зордукка көнүп, аны кудайдын башка салганы деп, тизе бүгүп, кол куушуруп өтмөкчү* [Т.К., 213.].

Бул мисалдагы *тизе бүгүп, кол куушуруу* деген фразеологизми аркылуу адилетсиз бийликтин, баш аламан башкаруунун негизинде Кокон хандыгы тушундагы элдин коомдук-социалдык, моралдык-психологиялык оор абалы, эртеңки күнүнөн тынымсыз кабатырланган, бийлик адамдарынын болжоп болбогон, шойкондуу кылык-жоруктарынан жедеп жүрөгү түшүп, ага толук моюн сунган, көкүрөгү коркунучтарга жык толгон элдин социалдык жалпы образы көркөм тексттин мыйзам ченемдерине ылайык көп катмарлуу өзөктө туюндурулган. Маселен, *элдин социалдык жактан артта калуусунун негизинде тааш уйкудан ойгонбогон сабатсыздыгы, элдин уруулук, уруктук деңгээлден өйдө көтөрүлбөгөн ой жүгүртүүсү, жалпы улуттук, мамлекеттик деңгээлде ой жүгүртпөй, уруулук куру намыстын туткунунда калып, бөлүнүп-жарылуусу, биримдиктин, ынтымактын жоктугунан ар ким өз камын көрүп, бийликтин кысымына, зордук-зомбулугуна көнүп, аны кудайдын башка салганы деп эсептеп, түзүлгөн мындай кырдаалга үн катпай ыңгайлашып, баш көтөрбөй жалпы коркуп жашап калышы* сыяктуу коркоктуктун моралдык-психологиялык көрүнүш катары бүтүндөй коомдун маселесине айланышынын түпкү себептери да белгиленген. Натыйжада, *тизе бүгүп, кол куушуруу* деген фразеологизми жеке адамга карата эмес, жалпы элге карата колдонулганда көп катмарлуу өзөккө ээ болгон, тутумуна жогорудагыдай бир нече өзгөчөлүктөрдү камтыган социалдык татаал көркөм образ түзүлгөн. Ошондуктан аталган фразеологизмде *бөлүнүп-жарылган, биримдиксиз, ынтымаксыз, бардык жактан артта калып, туңгуюкка кептелген элдин келечегине кабатыр болуу, сабатсыздыктын, түркөйлүктүн туткунунда калган көпчүлүктүн*

тагдырына сарсанаа болуу, тынчсыздануу, коомдук жиктелүүнү дагы күчөтүп, өзүлөрү каалагандай элди эки жакка калчап башкарууга аракет кылган бийликке нааразы болуу, аларга ачуулануу, ичинен туталанып (Бекназар), ичинен намысына келип, түзүлгөн мындай коомдук-социалдык абалга макул эместигин. каршылыгын билдирүү, мындай жагдайдан чыгуунун жолун издеп, ойго батуу, элдин кол куушуруп, коркуп жашап жатышын жактырбоо сыяктуу коннотациялык маанилер, стилдик нюанстар бар.

3. 4. Текеберликти, теңсинбөөнү туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Көркөм чыгарма жазылган көркөм стилдин табияты боюнча автор буркан-шаркан түшкөн реалдуу чоң турмушту анын майда-майда бөлүктөрүн сүрөттөө аркылуу кыйытып чагылдырат. Бул тууралуу орус жазуучусу А.П.Чехов өзүнүн агасына жазган бир катында мындай дейт: “В описаниях природы надо хвататься за мелкие частности, группируя их таким образом, чтобы по прочтении, когда закроешь глаза, давалась картина. Например, у тебя получится лунная ночь, если ты напишешь, что на мельничной плотине яркой звездочкой мелькало стеклышко от разбитой бутылки и покати́лась шаром черная тень собаки или волка” [Чехов, 1948, 215; Виноградов, 1959, 231.] деген китебинен алынды. Мына ушул сыяктуу эле Т.Касымбеков “Сынган кылыч” романында 1865-жылы Ташкендин алдында бир тарабы генерал Черняев баштаган беш атар мылтык менен толук куралданган бир жарым миң солдаты жана бул жер түгүл Европага жүрүш кылууга кудурети жеткен мыкты артиллериясы бар аскерлери, экинчи тарабы Кокон хандыгынын даңазалуу аскер башчысы Алымкул баштаган кылка-кылка атчандар, кытайча деп аталган кичинекей замбиректери бар сарбаздар, ийри кылыч көтөргөн көпчүлүк жабалактап майдан бетинен жолуккан учурундагы орус армиясынын жана орус империясынын алда канча кубаттуу экенин генерал Черняевдин бул көпчүлүктү тоготпой, текебер, теңсинбей турган абалын “*мурутунун алдынан текебер жымыйып*”, “*мыйыгынан күлдү*” деген фразеологизмдер менен сүрөттөп туюндурган. Мисалы: *Кайта, эч капарсыз гана, каралжын саргыч мурутунун алдынан текебер жымыйып тиктеп турду* [Т.К., 15.].

Ал дүрбүнү көзүнөн алып мыйыгынан күлдү:

- Мына, Күн чыгышта октун алдында жалаңач чапмай али бар. Ок баатырды аяйбы! Бул башы менен бу аскер башыбыз бөөдө өлүп алат [Т.К., 19.].

Бул эпизоддо 1865-жылы Ташкендин алдында кыргыздар менен орус аскерлеринин ортосунда болгон салгылаш майда-майда бөлүктөр, деталдар аркылуу толук көз алдыга тартылган. Ал эми орус аскерлеринин үстөмдүгү, орус империясынын азиялыктарга жасаган баскынчылык саясаты, идеологиясы Черняев өндүү бир генералдын көпчүлүктү түзгөн Кокон хандыгынын жоокерлерин теңине албай уруш алдында өзүн текебер кармап турушу менен кыйытылып берилген. Тутумуна көп маанини сыйдырган мындай кырдаалды сүрөттөөдө автор *мурутунун алдынан жымыйып* деген фразеологизмди колдонгон. Аталган фразеологизмде *тоготпостук, аскерлерине, курал-жарактарына таянуу, уруш боло электе эле жеңишине ишенүү, текеберлик, кенебестик, ийри кылыч азиат жоокерин бардык жактан кем санап, теңсинбөө, кубатына, дөөлөтүнө мас болуу, эч нерсеге камырабастык, кандай да болсо, бет алган империялык саясатын орундатууга бел байлаган таш боорлук менен коштолгон өжөрлүк* сыяктуу коннотациялык маанилер болгондуктан, бул бир генералдын образы менен XIX кылымдагы бүтүндөй Россия империясынын баскынчылык образы, анын Орто Азияга жасаган мамилеси, империялык саясаты көркөм туюндурулган.

Чындыгында эле, XIX кылымда кыргыз жеринде орустардын баскынчылык саясаты жүрүп, орус армиясын жетектеген офицерлер, орус армиясынын төбөлдөрүнөн баштап катардагы аскерлерине чейин, алар эле эмес, карапайым орустар да азиаттарды, анын ичинде кыргыздарды адам катарына санабай, аларга теңсинбей мамиле кылышкан. Мына ушул тарыхый окуяны, тарыхый чындыкты элестүү берүүнүн, чагылдыруунун тилдик каражаты катары тоготпоо, теңсинбөө өндүү коннотациялык маанилерге жык толгон *мурутунун алдынан текебер жымыйып, мыйыгынан күлдү* деген фразеологизмдерди эсептесек болот.

Аталган эпизоддо колдонулган *мыйыгынан күлдү* деген фразеологизмде жогоруда көрсөтүлгөн текеберлик, тоготпостук жана башка маанилерден сырткары *бой көтөрүүчүлүк, Кокон хандыгы-*

нын жоокерлерине мазактоо, алардын кылган иш-аракеттерине шылдыңдоо, табалоо менен мамиле кылуу, өзүн, өзүнүн аскерлерин алардан бийик тутуу, азиялык жан кечти өжөрлүктү кесирлик менен таназар албоо, аскер өнөрүн толук өздөштүрө албаган тайкылык, душманын терең талдай билбеген бир жактуулук, чектелгендик, курулай дымакка мас болуу өңдүү коннотациялык маанилер да чөгөрүлгөн. Ошондуктан Алымкул аталыктын жоокерлери жан кечти өжөрлүк менен селдей каптап, курчап киргенде генералдын иреңи кубарып, жүзүнөн текебер жылмаюу кетип, тынчсыздана коргонууга мажбур болот. Эгерде Алымкул аталык кутумдар тарабынан атылып өлтүрүлбөгөндө селдей каптаган көпчүлүктү теңсинбеген генералдын тагдыры өлүм менен коштолоору анык эле. Ордо башчыларынын кутумдугу ошол салгылаштын жеңилишин, орус аскерлеринин үстөмдүгүн жаратты. “Сынган кылыч” романында сыртынан караганда анча байкалбаган, ушул сыяктуу катмарланган маанилер, уруш учурундагы реалдуу турмуштун көп кырдуу жагдайлары текеберликти туюндурган фразеологизмдер аркылуу автор тарабынан кылдат сүрөттөлгөн. Аны фразеологизмдердин коннотациялык маанилеринен айкын байкоого болот.

Демек, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында адамдын терс сапаттарын туюндурган фразеологизмдер автор тарабынан көркөм деталь катары, турмуштун майда-майда бир көрүнүшү катары буркан-шаркан түшкөн реалдуу чоң турмуштун бүтүндөй элесин, картинасын көз алдыга элестетүүдө колдонулган.

Айрым фразеологизмдер текеберликтин, теңсинбөөнүн жогорудагыдан башкача түрүн туюндурат. Маселен, “Сынган кылыч” романында ошондой фразеологизм катары *көкүрөк көтөргөн* деген фразеологизми колдонулган. Мисалы: *Айылдын үстүндөгү соксойгон кароол таштуу дөбөдөн жарым айдан бери карайып жыйын тарабады. Жыйын башында элеттин көкүрөк көтөргөн билермандары аксакалдары бүт бар [Т.К., 361.]*.

Бул мисал хан тагасы Домбу окко учканда анын кунун доолап ханзаада Насиридин бек Абил бийдин айылына келип, элдин үрөйүн учуруп, бийлигине кутуруп турганда айласы куруган элеттин билермандары жыйын куруп, бул маселени кантип чечүүнүн ама-

лын кеңешип чече алышпайт. Мында *көкүрөк көтөргөн* деген фразеологизм элеттен чыккан билермандарга, аксакалдарга карата айтылган. Ошондуктан бул фразеологизмде *ийкемдүү акылы, орундуу сөзү аркылуу эл көзүнө түшүп, таасирге ээ болуу, ошонусу менен өз чөлкөмүндө текеберленип, бой көтөрүп жүрүү, өзүн башкалардан жогору санап, амалдуу, айлакер катары сезип алуу, менменсинүү, көйрөңдүк, курулай дымак күтүү* сыяктуу коннотациялык маанилер камтылган. Бул текеберлик – колунда бийлиги жок, оозунда сөзү эле бар элет жашоочусунун, аксакалынын дымак күткөн, бой көтөргөн, менменсинген, көйрөң текеберлиги. Ошентип, *көкүрөк көтөргөн* деген фразеологизм элет тургунунун бой көтөрүп, жалган сезимдерге берилип, куру дымак күткөн, мактанчаак образын көркөм сүрөттөөдө колдонулган.

3.5. Ала көөдөн, алаңгазарлык сапатты туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү

Ала көөдөн, алаңгазарлык сапатты туюндурган *жел өпкө, жоон өпкө, этегин ачкан* деген фразеологизмдер “Сынган кылыч” романында адамдын терс сапаттарын билдирген фразеологизмдер катары өзгөчө стилдик боёкто, оригиналдуу коннотациялык маанилерде колдонулган. Мисалы: *Генерал Черняев баарын көрүп турду. Ага аскербашы жел өпкө жигиттей жеңил сезилди* [Т.К.,19.].

Мисал, генерал Черняев 1865-жылы Ташкендин алдында кыргыздар менен болгон салгылашта аз жерден жеңилип кала жаздаган учурдагы бир көрүнүштөн алынган. Ал бой көтөрүп, кесирлик кылып, курулай дымакка мас болуу менен Кокон хандыгынын даңазалуу аскер башчысы, ары баатыр, ары айлакер, уруш жүрүшүн мыкты билген Алымкул аталыкты кем баалап, аны колунан эч нерсе келбеген *жел өпкө* жеңил бир жигиттей сезет. Ушуга байланыштуу бул контекстте *жел өпкө* деген фразеологизмине *ала көөдөндүк, куру дымак күтүү, көйрөңдүк, жеңил ой, жеңил баалык, туруксуздук, колунан иш келбеген мажүрөөлүк, акыл-сезимдин тайкылыгы коштогон жеңил мүнөздүк, колунан келбеген иш менен алек болгон ары жоктук* сыяктуу стилдик боёктор, коннотациялык маанилер чөгөрүлгөн. Генерал Черняевдин текебер жан дүйнөсү

оттон да, октон да кайра тартпаган Алымкул аталыкты дал ушундай тескери кабыл алып турганы, бир чети, генерал Черняевдин өзүнүн акыл көрөңгөсүнүн тайкылыгын кыйытып көркөм маалымдап турса, экинчи жагынан, *жел өпкө* деген фразеологизми туюндурган коннотациялык маанилер XIX кылымдагы орус төбөлдөрүнүн төрө пейилдик менен кыргыздарга болгон душмандык мамилесин, алардын жергилүктүү элге, мамлекетке карата берген адилетсиз баасын тымызын, кыйыр баяндап турат.

Мында көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги адамдын ала көөдөн, алаңгазарлык сапаттарын туюндурган, өзгөчө коннотациялык маанилер сиңирилген фразеологизмдер “Сынган кылыч” романында каармандарды контрасттык негизде көп тараптуу сүрөттөө ыкмасында негизги көркөм деталдар катары колдонулган.

“Сынган кылыч” романында баатырлык менен коркоктуктун, жалтаңдыктын кыргыз турмушундагы маани-маңызы, этнофилософиялык, этноэтикалык жөрөлгө-салттары, аталган эки түшүнүктүн ажырымы намыс деген борбордук түшүнүк-туюм менен көркөм туюндурулган. Мындай ажырымды адамдын ала көөдөн, алаңгазарлык сапаттарын туюндурган фразеологизмдер аркылуу автор ийине жеткире сүрөттөп бере алган. Мисалы: *Койсоңчу, көргөнбүз жоон өпкөлөрдү*[Т.К.,315.].

Бул мисал – Абил бий Жаманкулга аш берип жатканда эр чабышка түшкөн ханзаада Насиридин бектин эрке жигити, Кокон, Маргалаң чебинде күрөштөн, мушташтан эч кимди алдына чыгарбаган, чатак издеп, чайкана кыдырып нашаа тартып мас болуп жүргөн, кыйды Ташкелле аталган Ташмат баатыр менен алчактаган кара кашка аргымакты так түйүлтүп эр чабышка тайманбай биринчи чыккан Бекназар баатырдын беттешкен кезинде көрүп жаткан элдин арасынан кимдир бирөөнүн айткан сөзү. Мында *жоон өпкө* деген фразеологизм ажал менен арбашып, намыс үчүн башын сайып, эр чабышка тайманбай чыккан эки баатырга өзү мындай иштерге жарабаган, бирок оозуна алы келбей сынтагып жаткан эл ичиндеги кимдир бирөөгө карата айтылган. Ошондуктан *жоон өпкө* деген фразеологизминде *опурулуп-жапырылып сыртынан мыкты сынуу, чочоңдоп эрдемсинүү, ала көөдөндүк, мактанчаактык, намыс менен иши жок, жеке керт башынын кулу болуп, ар*

качан кимдир бирөөлөргө ыңгайлашып жашаган жалтаңдык, ички дүйнөнүн тайыздыгы, акыл-сезимдин жетилбеген алаңгазарлыгы сыяктуу коннотациялык маанилер бар. Аталган фразеологизмдин мындай стилдик боёктору аркылуу өз алдынча кадам шилтөөгө кудурети чектелүү, бирок сыртынан мыктысынган, ала көөдөн, көйрөң элет адамынын эки жүздүү образы этноэтикалык бир көрүнүш катары көркөм туюндурулган. Бул контекстте *жоон өпкө* деген фразеологизминде алаңгазарлык түшүнүгү намыссыздык, коркок-тук маани-түшүнүктөрү менен татаалдашып, чокмороктошуп бирге берилди. Демек, “Сынган кылыч” романында *жоон өпкө* деген сыяктуу фразеологизмдердин маанилери контексттин кырдаалына, табиятына, мазмунуна жараша өзгөртүлүп, башка маани-түшүнүктөр менен байытылып, көркөм деталь катары татаалдашкан түрдө кубулуп турары белгилүү болду.

“Сынган кылыч” романында алаңгазарлык түшүнүгү акылсыздык, эссиздик маани-түшүнүктөрү менен татаалдашкан коннотациялык маанилерге ээ фразеологизмдер да кездешет. Мисалы: *“Дүйнөсү түгөл, ордосу кенч, эли тынч тула бою болукушуп, күндө көңүл толукшуп, күндө шумкар үндөгөн, кайгы не аны билбеген, уктаса түшкө кирбеген кайран баатыр, кайран бек эзелки жоо аңдышкан калмакка качкан, **этегин ачкан** эрке катындан күйгөн”*. *“Көз тийет деп көрсөтпөй жатка, өзгө, үлпүлдөп көлөкөңдө багып жүргөн эрке айым бир жолу боз жоргону минем десе...көнүп койгон бек сөзүнөн кете албай, көңүлүнөн өтө албай боз жоргону өзү тартып мингизген”* [Т.К., 252.].

Бекназар черткен күүнүн тарыхында кыргыздын бир баатырынын аялы эзелтен жоолашып келген калмакка качып, баатырдын сырын алдырып, кырсыкка тушуктурганы айтылат. Ошол жагдайды көркөм чагылдырууда *этегин ачкан* деген фразеологизм колдонулган. Бул фразеологизмде алаңгазарлык түшүнүгү акылсыздык, эссиздик, кесирлик, кыянатчылык маани-түшүнүктөрү менен коштолуп туюндурулган. Ошентип, *этегин ачкан* деген фразеологизм ушул контекстте *ала көөдөндүк, эссиздик, акылсыздык, эркеликтен көпкөндүк, эсиргендик, жеңил ойлуулук, кесирлик, таш боорлук, кыянатчылык, алды-артын, болочогун ойлобогон аңкоолук, рухий бечелдик* өңдүү стилдик боёкторго, татаалдашкан коннотациялык

маанилерге нык сугарылган. Бул учурда да романда колдонулган фразеологизм көркөм деталь катары контексттин мазмундук жагдайына, логикасына жараша көп кырдуу, татаалдашкан коннотациялык маанилерге ээ болду.

3.6. Кыйкымчыл сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү

“Сынган кылыч” романында адамдагы кыйкымчыл сапатты туюндурган *кылдан кыйкым табуу // кылдан кыйкым чыгаруу // жумурткадан кыр издөө // жумурткадан кыр чыгаруу* деген сыяктуу фразеологизмдер көркөм-эстетикалык максатта тутумуна бир нече коннотациялык маанилерди сыйдырган түрдө колдонулган. Мисалы: *А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып капкан салып, куш таптап, аңчылык кылышты же кылдан кыйкым чыгарып коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну ата заманынан бери боло жүргөн иш деп билишет* [Т.К., 28.].

Мисалда, Сарыбай белгилегендей, ак эмгеги менен тер төгүп, Теңирберди сыяктуу дан багып күн көрүүнүн ордуна XIX кылымда кыргыз коомчулугунда боло жүрчү негизсиз бири-бирине күнөө коюп, чырдашкан терс көрүнүш *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизм аркылуу көркөм туюндурулган. Бул фразеологизм аталган мезгилдеги социалдык турмуштун баш аламандыгын, жалпы жонунан анда нарк-насил кодексинин негизинде коом турмушу теске салынып, иретке келтирилип турганы менен, дагы да болсо, бекем мыйзамдык, моралдык талаптар коомчулукта толук кандуу жолго коюлбай, күчтүн, мансап, байлыктын өкүмү үстөмдүк кылып турганын тымызын кыйытып, баяндаган деп эсептейбиз. Мындай маанилик жагдайлар ушу контекстте колдонулган *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизминин коннотациялык маанилеринен айкын байкалып турат. Маселен, *кылдан кыйкым чыгарып* деген бул фразеологизм *болбогон жерден бирөөгө зыркыратып сыздатып күнөө коюу, бирөөгө негизсиз кине коюу, жок жерден кемчилик табуу, чыр, жаңжал чыгаруу, бирөөнү жөндөн жөн айыптоо, текеберлик, кесирлик, зөөкүрлүк, акмакчылык, бет тырмарлык, зулумдук, адилетсиздик, моралдык-психологиялык жактан адамдын жетилбей калуусу, маданиятсыздык, түркөй-*

лук, кыянаттык, кара санатайлык сыяктуу коннотациялык маанилерди кучагына камтып тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Жогорудагы фразеологизмдин коннотациялык маанилеринде туюндурулган адамдагы терс сапаттар ошо доордо болуп жаткан бүтүндөй коомдун рухий оорусу, илдети ичине чаап кеткен ыркы жок, биримдиксиз коомчулуктун моралдык-психологиялык жалпы турпаты болуп саналат. Болбосо, өнүккөн коомдо *кылдан кыйкым чыгарып* кыянаттык кылууга жол берилбейт. Ошентип, *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизмдин контексттеги коннотациялык маанилери бүтүндөй коомдун көркөм картинасын, моралдык-психологиялык көркөм образын жана социалдык жактан жетилүү деңгээлин каймана баяндоого жетише алды.

Көркөм текстте автор тарабынан дүйнөнү көркөм чагылдыруу технологиясындагы өзгөчөлүктөрдү эске алсак, автор турмуштун бардык нерселерин башынан аягына чейин саймедиреп жазып отурбайт. Таланттуу жазуучу баяндалуучу турмуш чындыгындагы негизги, өзөктүү деп эсептелген деталдарды баса көрсөтүү менен өзү элестеткен турмушту окурмандын көз алдына чагылдырып бере алат. Ошондуктан көркөм текстте сөздөр, фразеологизмдер көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, контексттеги прагматикалык жагдайларга байланыштуу көптөгөн маанилерди өз боюна сиңирип, кулпуруп, кубулуп, адаттагы сөздөр, фразеологизмдер адаттан тыш коннотациялык маанилерге ээ болот. Биздин оюбузча, *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизмди бул романда автор Т.Касымбеков негизги, өзөктүү көркөм деталь катары эсептеген деп жыйынтык чыгарсак болот. Анткени бул фразеологизмдин артында XIX кылымдагы кыргыз турмушунун оомал-төкмөл, оң дагы жана терс дагы жорук-жосундарга бай, карама-каршылыктарга жык толгон жалпы образы, анын гуманитардык жана социалдык өнүгүү деңгээлинин бүтүндөй элеси, кыймылы камтылып турат.

“Сынган кылыч” романында кыйкымчыл сапатты туюндурган *кылдан кыйкым табуу, жумурткадан кыр издөө* деген фразеологизмдеринин адаттан тыш коннотациялык маанилерге ээ болуусу Курманжан датканын образын түзүүдө андан ары улантылган жана дагы тереңдетилген. Мисалы: *Эми дагы бир айтаарым – бой жүрбөй не бир көзүңүз түшкөн, не бир жакшы санаалаш бурадарлар*

акыл берген бир түзүк жубанга нике байлатып коюңуз – бой башыңызга карайт, мусулман ортосунда баш болуп отурган соң, тазалыгыңызга төп, эң жакшысы кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген душмандарыңыздын ушак-айың кебинен какас болосуз – бул ушул тапта ашкере зарыл [Т.К., 236.].

Бул сөздөрдү Курманжан датка өмүрлүк жолдошу Алымбек датка ордодо коогалаң болорун туюк сезип, түн жамынып качып келгенде, аны аттан түшүрбөй кайра артка кайтарганда айткан. Мында *кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген* деген фразеологизм Кокон хандыгынын ордосунда адамдардын бири-бири менен кырды бычак кас болуп, бөлүнүп-жарылуусун көркөм туюндурган. Ушуга байланыштуу бул фразеологизмде *жөнү жок жерден кемчилик табуу, өөн табуу, куру бекер бирөөнү күнөөлөө, жөн жерден чыр чыгаруу, эрегишүү, эрегишкен адамды аңдып, кылган ишинен кыйкым таап, ханга чагымчылоо, бузукулук, чагымчылык кылуу, каршылашууну көчөтүү, ыпластык, атайы кыянаттык кылуу* сыяктуу коннотациялык маанилер бар. Бул коннотациялык маанилер биринчиден, ордодогу кутумдардын жүргүзгөн ыплас саясатынын опурталдуулугун жана алардын бийлик, байлыкка жанталашкан, куулук-шумдуктарга жык толгон жан дүйнөсүнүн көркөм образын кыйыр туюндурса, экинчиден, элет жеринде туруп, ордодогу катаал кырдаалды жаздым кетирбей аңдап сезе алган, ордо саясатынын багыт жолдорун, оош-кыйыш жагдайларын, анда өз элинин ордун, өз жүзүн татыктуу сактап калуунун амалдарын айттырбай билип турган Курманжан датканын кемеңгерлигин, алдыны көрө билген даанышмандыгын аталган фразеологизмдин коннотациялык маанилери кыйытып көркөм туюндуруп турат.

3.7. Чагымчылык сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү

Көркөм текстте фразеологизмдердин коннотациялык мааниси контекстте ошондой маанини коштогон дагы башка лексикалык бирдиктер, туюнтмалар менен эриш-аркак туюндурулат. Андай коштогон лексикалык бирдиктер, туюнтмалар болбосо, көп кырдуу жагдайларды кошо билдирген фразеологизмдердин коннотациялык мааниси айкын болбой бүдөмүктөнмөк. Маселен, “Сынган кылыч”

романында 1865-жылы Ташкендин алдында генерал Черняев баш болгон орус аскерлери менен Алымкул аталыктын катарында салгылашкандан соң, Алымкул аталык киши колдуу болуп жеңилүү ызаасын тарткан кыргыз жоокерлери үйүнө кайтып келе жатканда Абил бийдин Бекназар баатырга жасаган чагымчылыгын туюндурган фразеологизмдин коннотациялык маанилери дал ушундай негизде берилген. Мисалы: *Абил бий **ташты ташка уруп, ортодон от чыгаргысы** келди [Т.К., 37.]*.

Бекназар жүз башыны Абил бийдин сунушу менен кошуун башы кылып көпчүлүк көтөрүп алгандан кийин, Абилдин шилтеген жагын жарып түшүп кызматын кылган, өмүрү ат жалында өткөн, сөзгө кулак түрбөгөн, эр көкүрөк, түркөй Карачал баатыр жолдо үргүлөп кетип, анын көк бууданы Бекназардан озуп баратканда Бекназар бууданды башка чаап токтотуп коёт. Анкени Бекназар кошуун башы болордо “сөзүмдү эч ким жыра тартпасын, алдыма эч ким ат бастырбасын” деп талап койгон. Сыртынан караганда анчалык деле орчундуу көрүнүш болбогон жерден Абил бий Карачал баатыр менен Бекназардын ортосунда жаңжал чыгып кетүүсүнө аракет кылат. Ошондуктан автор *ортодон от чыгаруу* деген фразеологизмди прагматикалык максатта атайын колдонгон. Контекстте көп кырдуу жагдайларды кошо туюндурган бул фразеологизмдин коннотациялык мааниси өзүнөн мурда белгиленген дагы башка лексикалык бирдиктер, туюнтмалар менен эриш-аркак баяндалган. Маселен, Бекназардын жоокерлер арасында кадыр-баркы артып, пансат катары (беш жүз башы) Абилге анча ийилбей тоң моюн болуп, өз алдынчалыгын сактап турганын жактырбаган Абил бий ичи тардык кылып, Бекназардын кошуун башы болушун да ичинен каалаган эмес. Муну: “*Бийдин аяр көздөрү анын кебетесинен “сенсиз да, сенин тапшырууңсуз да жигиттерге сөзү өтөт” деген пикирди окуду. Ичи сыйрылды. Бекер айттымбы? Көптүрүп алдымбы муну? Көздөрү чекчейип, жини келе баштады*”, [Т.К., 34.] “*Ушунун баарын байкап, Абил бийдин кайра **ичи тарып** кетти. Бирок сыр бербеди*”, [Т.К., 35.] “*Эски айлакер мостойду. Нечен ордо шумдуктарына катышып көргөн куу ушу азыр кичине алданып турганын туйду*”[Т.К., 35.], “*Паңсат ойго алдырып, анда-санда Бекназар жакка назар таштап, ан сайын **ичи бышып**, ич бышуусу ачууга*

айланып, ачуусун тышка чыгара албай эрдин тиштеп, көзүн сүзүп тим болуп келет. *Паңсат ошол бойдон тынчый албайт, Паңсаттын жүрөгү сыгылды*” деген туюнтмалар Абил бийдин Бекназар баатырга канчалык деңгээлде каршылашып калганын билдирет. Ушундай контекстте анын *ортодон от чыгаруу* амалын ойлоп, аны ишке ашыра албай турушу өзгөчө мааниге ээ стилдик боёктор менен татаалданган. Мында *ортодон от чыгаруу* деген фразеологизми сөздүктө белгиленген “*мамилени бузуу, ынтымакты кетируу, араздаштыруу, бири-бирине жаман көргөзүү, кайраштыруу*” [Осмонова, Коңкобаев, Жапаров 2001, 48, 394.] маанилеринен сырткары “*жактырбоо, ичи тардык, кыянатчылык, жасакерлик, эки жүздүүлүк менен Карачал баатырды Бекназарга тукуруу, кайраштыруу, уруштуруу, бирин-бирине касташтыруу, чагымчылык кылууну көздөп ачуусуна муунуу, Бекназардын бийик адамкерчилигинин, жигиттик мыкты сапаттарынын алдында өзүнүн алсыздыгын, аргасыздыгын сезип капа болуу, көпчүлүктүн көзүнчө, кандайда болсо, чагымчылык менен уруш, жаңжал чыгарып, Бекназардын кадыр-баркын, беделин төмөндөтүүгө аракет кылуу, эки баатырдын, аларды ээрчип келе жаткан бүтүндөй эки топтун ортосунда пикир келишпестикти, араздашууну жаратуу, көрө албастык*” сыяктуу стилдик боёктор менен коштолгон. Ошондой болсо да, бул контекстте колдонулган *ортодон от чыгаруу* деген фразеологизминде *түздөн-түз кайраштыруу, жаңжал чыгаруу* маанилери үстөмдүк кылат. Аталган фразеологизмдин коннотациялык маанилери өзүнөн мурда белгиленген дагы башка туюнтмалар менен кемелине келип, ажары ачылып, көп түрдүү маанилик нюанстарды билдирип турат. Бул жагдай көркөм текстти көп кырдуу маанилер менен айкаштырып, анын образдуулугун, элестүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн арттырат.

“Сынган кылыч” романында *ортодон от чыгаруу* деген фразеологизми формалык жактан да, маанилик жактан да автордук өзгөртүүлөргө учурап, жеке автордук вариантта колдонулган учурлар да кездешет. Мисалы: *Сиз менен так ээсинин ортосунда жалган жеринен от жаккандай жаным экөө эмес* [Т.К., 217.].

Ордо ичинде ырк кетип, Мала-хан менен Алымбек датка тирешип, каршылашып калган эле. Бул мисал бир чоочун киши Ма-

ла-хан Алымбек датканы өлүмгө өкүм кылып койгонун айтып келген сөзүнөн алынды. Ырас, *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми да *араздаштыруу, уруштуруу, бирин-бирине касташтыруу* маанилерин туюндурат. Бирок бул контекстте аталган фразеологизм *араздаштыруу* маанисин туюндурдуу ыктабай, башкача өңүттө колдонулган. Ошондуктан анда *көбүнесе Мала-хан менен Алымбек датканын ортосундагы мамиленин курч түргө өткөндүгү тууралуу маалыматка басым жасоо, Алымбек датканы түзүлгөн татаал кырдаалдан сак болуусун өтүнүү, бул жагдайды ага эскертүү, алдыда аны өлүм коркунучу күтүп турганына ынандыруу, Алымбек датканын тагдырына кайдыгер эместик, аны колдоо, ага көмөк көрсөтүүгө далалат кылуу* сыяктуу коннотациялык маанилер үстөмдүк кылат. Мында *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми *түздөн-түз кайраштыруу* маанисинде эмес, *чындыкты айтуу, чындыкка ынандыруу* маанисинде колдонулган. Ошентип, *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми контексттеги мазмундук агынга, подтексттик маанинин багытына ылайык автордук өзгөртүүлөргө учурап, автордук вариант катары башкача мааниде колдонулган.

Ортосуна от жагуу деген фразеологизми романда түр өзгөртүп, *этият болуу, кооптонуу* маанисин билдирген коннотациялык мааниде да колдонулган. Мисалы: *Энеси Нүзүптүн кебетесинен чоочуду, атасы экөөсүнүн **ортосуна от жакпайын**, жаман сөзгө өтүшүп кетпесин деп, тайсалдап, корсунуп отурганын башкага жооткоду* [Т.К., 83.].

Нүзүптүн атасы Эсенбай бий анын энесин салынды кылып таштап, Нүзүп кичинесинен таз болуп, ата мээримин көрбөй өгөйлөнүп, энеси экөө айылдын четинде эптеп карыптын оокаты менен жан сактап өскөн. Нүзүп эч качан балам дебеген, топко ээрчитпеген атасына нааразы. Эсенбай бий жаңы кармалган туйгун куш алып, хан алдына барып келгенден кийин учурашууга барган Нүзүптүн апасын капа кылат. Аны байкаган Нүзүптөн чоочулаган апасы *атасы экөөсүнүн **ортосуна от жакпайын**, жаман сөзгө өтүшүп кетпесин деп, тайсалдайт*. Бул контекстте *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми *чагымчылык кылуу* маанисинде эмес, тескерисинче, *чатакты, араздашууну ыргатып жибербөө* маанисинде колдонул-

ган. Фразеологизмдин акыркы компонентине жалганган этиштин терс формасын уюштуруучу –ба (-па), чакчыл –й, биринчи жактын –ын мүчөлөрү бул фразеологизмге *этият болуу, кооптонуу, коркуу, корсунуу, тынчсыздануу* маанилерин кошумчалоого салымын кошо алды. Натыйжада, *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми автор тарабынан өзгөчө стилдик, прагматикалык багытта колдонулуп, баяндалуучу окуянын маанилик сыйымдуулугунун жыш жана бай болушун, баяндоонун ыкчам жана эмоционалдуу болушун камсыз кылган. Өзгөчө *ортосуна от жакпайын* деген фразеологизмдин маанилик сыйымдуулугу, стилдик, коннотациялык табияты обочо касиетке ээ. Бул фразеологизм аркылуу эч убакта чекеси жылып, сый-урмат көрбөгөн, дайыма корунуп, коркуп, басынып, өзүн-өзү жектеп, жек көрүп жашаган шордуу эненин эч кимге ачык айта албаган муну, кайгы-капасы көркөм чагылдырылган. Ошондуктан *ортосуна от жакпайын* деген фразеологизм *ата менен баланын араздашып кетишин каалабоо, баласы Нүзүптүн ачууга алдырып, бир шойкон иш жасап жиберүүсүнөн чочуулоо, чатакты, араздашууну ыргатып жибербөөгө аракет кылуу, коркуу, тынчсыздануу, кабатырлануу, тагдырдын мындай жазмышына ызаа болуу, жүрөгү сиздеп сарсанаага батуу, капа болуу, аргасыздык, алсыздык, өзүн-өзү жектөө, өзүн- өзү жек көрүү* өңдүү коннотациялык маанилерди кучагына сыйдырып турат. Эгерде жазуучу бул түшүнүктү лексикалык бирдиктер аркылуу туюндуруп, фразеологизм менен бербегенде, Нүзүп менен Эсенбай бийдин ортосундагы пикир келишпестиктин бүтүндөй маанилик нюанстары окурмандарга толук жетпей, образдардын карама-каршылыгы, мүнөздөрдүн кагылышы, көркөм тексттин поэтикалык таасири анчалык жаркын болмок эмес. Жогорудагы фактылардан көрүнүп тургандай, *ортосуна от жагуу* деген фразеологизми бул контекстте түр өзгөртүп *чатакты ыргатып жибербөөдөн коркуу, чочуулоо* сыяктуу коннотациялык маанилерге көбүрөөк ыктап турат.

“Сынган кылыч” романында чагымчылыкты туюндурган айрым фразеологизмдер полифункционалдуу кызмат аткарып, көркөм тексттеги баяндаманы ар түрдүүлөөгө салымын кошот. Мисалы: *Ушу сиздин колтугуңузга бирөө суу бүркүп жүрөт окшойт* [Т.К., 121.].

Мисалда колдонулган *колтугуна суу бүркүү* деген фразеологизминин этимологиясы окумуштуу Р.Эгембердиев тарабынан чечмеленген [Эгембердиев, 2012, 17.]. Бул фразеологизм **көкүтүү, өчөгүштүрүү** маанисин билдирет. Бирок алынган мисалдагы фразеологизмде бул маанилерге да кошумча бир нече маанилер туюндурулган. Маселен, бул фразеологизмде *Нүзүптү душман катары көрсөтүп, акылы кем Шералини ага каршы тукуруу, бийликке алып келген адам менен Шералинин мамилесин бузуу, аны жаман ишке кириптер кылып, жолдон чыгаруу, акылы аз немени жалган сүйлөп адаштыруу, алдоо, кутумдардын чындыкты өз кызыкчылыгына карата тууралап, кыянаттык менен бурмалоосу, Шералиге тымызын душмандык кылуусу, Шералинин колу менен Нүзүптөн өч алууга жан үрөп аракеттенүүсү, кутумдардын өз бийлиги, өз мансабы үчүн жан талашып тынчсыздануусу, хан менен аталыкты билгизбей кайраштыруусу, чагымчылдык кылуусу* сыяктуу коннотациялык маанилер кошо туюндурулган. Ошентип, бул фразеологизмди колдонуу менен автор ордодо Шералинин күнү бүткөнүн анын аялы Жаркын айымдын сөзү менен кыйыр сүрөттөгөн. Бул фразеологизмдин коннотациялык маанисинде *Жаркын айымдын акылы жок хан күйөөсүнүн жасаган туура эмес ишинен кооптонуусу, чочулоосу* сыяктуу маанилер да камтылган. Мындан көрүнүп тургандай, *колтугуна суу бүркүү* фразеологизми бул көркөм текстте полифункционалдуу касиетке ээ. Маселен, бул фразеологизм, биринчиден, ордо кутумдарынын чагымчыл, ыппас иш-аракетин, алардын бийлик, байлык үчүн жулуктаган ач көз жан дүйнөсүн көркөм чагылдырса, экинчиден, ордодо өкүм сүргөн моралдык-психологиялык ал-абалдын катаалдыгын, өзүмчүл кызыкчылыктардын тымызын кагылышын жана алардын тирешин, эрегишин туюндуруп турат. Үчүнчүдөн, бул фразеологизм Шералинин эссиз, акылсыз, жармач жан дүйнөсүн, анын өз көз карашы жок, тажрыйбасыз, ишенчээк, ээрчиме, түркөй, коркок, аңкоо аңсезимин көркөм образ катары ар тараптан ачып көрсөтө алган. Албетте, фразеологизмдерди көркөм деталь катары ушу сыяктуу көп багыттуу логика-прагматикалык өзөктө туюндуруу көркөм тексттеги баяндоону ар түрдүүлөөгө чоң салым кошот деп ойлойбуз.

3.8. Эки жүздүүлүктү туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык маанилери

Эки жүздүүлүктү туюндурган фразеологизмдер да романда автор тарабынан өзгөчө стилдик боёкторго сугарылган түрдө, көп багыттуу кыйытма (подтексттик) маанилерди кучагына камтыган көркөм деталь катары колдонулган. Мисалы: *Эң оболу бир тайпанын күчү менен көтөрүлгөн хан ошол тайпанын гана мүдөөсүн көздөп отура албаган, үч жакка чойгон үч жааттын ортосунда аргасыз жылмаңдаган күн карамага айланып, же бул үч тайпа журтка бирдей кам көрүш, үчөөнү кайра ыкташтырар акыл, калыс саясат, баарына тең бир улуттук максат көздөбөй, кайра тымызын тукурмай, бирине-бирин кагыштырмай, алсыратмай, ошону менен өзүнүн амандыгын сактаган оңой, бирок макирөө жолго өтө беришкен* [Т.К., 196.].

Кокон хандыгынын ордосу улам бири келип алмаштыра берген үч тайпа журттан куралган. Ал үч тайпа журтка Бадахшан аймагында отурукташкан өзбектер, тоо таяна жашаган кыргыз кыпчак, чөл талаа жакалаган кыргыз, казактар кирген. Бирок ордо өкүмдары катары ошол кол алдына бириккен үч тайпа журттан эмес, “ата мура-сы” эске алынып, качанкы жок болуп кеткен “хан тукумунан” табылып, көтөрүлгөн. Ошондуктан бир тайпанын күчү менен келген хан үч жакка чойгон үч жамааттын ортосунда эки жүздүү саясат жүргүзгөн. Кокон хандыгындагы мына ушул туруксуз саясий кырдаал, бирдей багытты көздөп, бет албаган идеологиялык өксүктүк күн карама деген фразеологизм менен абдан көркөм жана элестүү берилген. Үч башка журттун кызыкчылыктары бир жерден чыкпаган шартта бир да Кокон ханы элди бириктирүүчү, адилет саясат жүргүзбөй келгени, бийлик үчүн кан төгүү салтка айланып калганы бул фразеологизмдин коннотациялык маанисине кыйыр түрдө сиңирилгендей сезим калтырат. Мына ушундай татаал контексттик континуумда күн карама деген фразеологизмде *кошоматчы, эки жүздүү, күчтүүрөк болуп бараткан алдуу-күчтүү жактын, тараптын сөзүн сүйлөө* деген маанилерге кошумча *өзүмчүлдүк, алдамчылык, аргасыздык, алсыздык, ичи тардык, ач көздүк, көрө албастык коштолгон пас жан дүйнө, кыска акыл, кыска ойлуулук, кызыкчылыктардын кагылышында абалды ооздуктай албай калуу, бектердин,*

бийлердин алдын ала бир пикирге келе албагандыгына, бир максаттын алдына бириге албастыгына моюн сунуу, өзүнө пайдалуу болсо, ажырымдыкка, бири-бирине араздашууга, эрегишүүгө, күчтүүсү алсызына кысым көрсөтүүгө жол берүү өңдүү коннотациялык маанилер кошо туюндурулган.

“Сынган кылыч” романында айрым фразеологизмдер аллегориялык негизде уюшулуп, өзгөчө коннотациялык, көркөм-эстетикалык өңүттө, обочолонгон эмоционалдуу-экспрессивдүү жагдайда колдонулган. Мындай фразеологизмдер жана алар туюндурган коннотациялык маанилер баяндоонун адаттан тыш ыргак-мукамын, өзгөчө интонациялык структурасын жаратууга чоң салым кошушат. Мисалы: *Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар калпаны атып тиктеп, жука эрдин тиктеп:*

*- Жашырынбы! Куйтуңдайсың, **түлкүнүн куйругу!** - деди өзүн токтото албай [Т.К., 100.].*

Амир Нусурулла Кокон шаарын камап, басып ала албай, үшү тайып калганда айла-амал жолуна өтүп, Абдусатар Калпаны элчи катары Шерали менен жекеме-жеке сүйлөшүп, Шерали ханды азгырып, тымызын жолдон чыгаруу максатын көздөп жиберет. Мисалдагы *түлкүнүн куйругу* деген фразеологизми, кутумчулук кылганы келген Абусатар калпага карата Нүзүп тарабынан салыштыруу иретинде айтылып, Абусатар калпанын куу, кыянатчыл ички жан дүйнөсүн, адамдык пас сапаттарын, адилетсиз, өзүмчүл, кайрымсыз ички турпатын көркөм чагылдырды. Ушул сыяктуу көркөм-эстетикалык, прагматикалык мотивдерди көздөгөн бул фразеологизм контекстте эки жүздүүлүктүн негизин түзгөн *куулук, адилетсиздик, таш боорлук, өзүмчүлдүк, алдамчылык, уятсыздык, жүзү каралык, бет тырмарлык, жасакерлик, кошоматчылык, кайрымсыздык, мерездик, кыянатчылык* сыяктуу коннотациялык маанилерди туюндуруп, кутум Абусатар калпанын көркөм портретин, ошо доордун карама-каршылыктуу агымына, ордо шартынын куулук-шумдуктарга жык-жыйма толгон, кузгун сыяктуу алдым-жуттум жорук-жосундарына жедеп каныккан, адамдарды бири-бирине тукуруп, кайраштырып, ошондон моралдык да, материалдык да майнап таап, маш болуп көнгөн, кыйды каармандын моралдык-психологиялык жана адеп-ахлактык кредосун кыйыр сүрөттөй алган.

“Сынган кылыч” романында эки жүздүүлүктү туюндурган фразеологизмдер куулук, айла-амалдуулук сыяктуу стилдик боёктор менен татаалдашкан түрдө да колдонулган. Мисалы: *Кокус, жазып-тайып, хан же анын амириндеги калктар кандайдыр бир Россиянын кызыкчылыгына каршы кадамдарды баштай турган болушса, анда чыдамкайлыктын түгөнгөнү ошол, бүткүл Россиянын эгеси жөн эле карап тура албастыгын кабагы жарык “бурадар” бурадарлык иретинде көңүлгө салды. “Эки аягыбыз бир кончко тыгылган экен!”*. “Э-э. жымыйып туруп *териңди сыйрып алат* деген ушубу?!” деп таң калды Аптабачы Абдрахман [Т.К., 329-330.].

Мында кабагы жарык деген фразеологизм эки аягыбыз бир кончко тыгылган, териңди сыйрып алат деген фразеологизмдер менен контекстте айкаша колдонулуп, эки жүздүүлүктүн бир түрүн туюндурган коннотациялык мааниге ээ болду. Чындыгында эле, кабагы жарык деген фразеологизмде империялык, баскынчылык саясат жүргүзүп келген аскер төрөсүнүн күчтүн, аскер кубатынын негизинде ансыз да ыркы жок Кокон хандыгынын өз алдынча мамлекеттүүлүгүн ыдыратуу, Россиянын үстөмдүгүн орнотуучу келишимдерге кол койдуруп, ынтымакташуу деген шылтоо менен Кокон хандыгынын көз карандысыздыгына кол салуу, Кудаяр хандын бийлигин коркутуу-үркүтүү менен, зордук менен тартып алуу, алдын ала терең ойлонуштурулган кыянат айла-амалдарды колдонуу, жеке керт башынын амандыгын жана жеке бийлигинин сакталып калышын гана көксөгөн алсыз жана арсыз, саясий жактан сокур, чабал жана бечара Кудаяр ханга жайдары, жадырап-жайнап туруп эле кысым көрсөтүү, аны ар тараптан басынтуу, учурда саясий абалдын кожоюну ким экенин билдирүү, өзүмчүл, адилетсиз, таш боор идеологияны күч менен болсо да, амал менен болсо да, ишке ашырууга киришүү, бул тымызын жасап жаткан ыплас иштерин жашыруу иретинде сыртынан боорукер, кабагы ачык кейип, эки жүздүүлүктү көрсөтүү сыяктуу көркөм жана каймана берилген татаал стилдик, коннотациялык маанилер кездешет. Бул коннотациялык маанилер ошол сүйлөшүүдө катышкан күбө үчүнчү жактын, Абдрахман аптабачынын ою түрүндө, байкоосу иретинде колдонулган эки аягыбыз бир кончко тыгылган

экен, териңди сыйрып алат деген фразеологизмдер аркылуу *кабагы ачык* фразеологизминин бул контекстте канчалык деңгээлде эмоционалдуулукка, экспрессияга учураганын, натыйжада, анын контрасттык маанилер менен татаалдашканын, ошол жолугушунун сырткы көрүнүшү менен ички жагдайларынын карама-каршы абалда, абдан чыңалууда жүргөндүгүн, басынтуунун, кемсинтүүнүн чектен ашып түшкөндүгүн кыйыр баяндаганы менен да ар тараптуу жана абдан бай.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, *Сынган кылыч* романында фразеологизмдер бири-бири менен контекстте маанилик, стилдик жана көркөм-эстетикалык жактан айкаша колдонулуп, адамдардын терс сапаттарын туюндурган абдан бай, күтүүсүз, контрасттуу коннотациялык маанилерди жаратышат.

3.9. Сараңдык, ичи тарлык сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү

Жогоруда иликтөөгө алынган жоомарттык, берешендик, бо-руукерлик сапаттарга карама-каршы адамда ач көздүк, сараңдык, кыянатчыл, кара өзгөй мүнөздөр да болот. Ушу сыяктуу адамдагы терс көрүнүштөрдү Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында кыябын келтирип фразеологизмдер аркылуу көркөм-эстетикалык нукта таасын ачып бере алган. Маселен, романда *ач көздүк, куру желге сапырбоо* деген фразеологизмдер адамдагы ач көздүк, сараңдык, ичи тардык сапаттарды XIX кылымдын контекстинде, ошодоордун моралдык-психологиялык жагдай-шартында көркөм-эстетикалык негизде коннотациялык маанилер менен чулгап сүрөттөө максатында автор тарабынан кылдат колдонулган. Мисалы:

1. *Баятан салттуу сүйлөп отурган чалдын көзүнөн күйүттү, ошо күйүтү менен бүт ааламды тарки дүйнө кылып өрт коюп жибере тургандай жанкечтиликти, бүт ааламды алма кылып колуна берсе, лук жутуп алып, көргөн жокмун дегенге барарлык ач көздүктү көрдү [Т.К., 264.].*

2. *Абил бий, албетте, атты, тонду куру желге сапырбайт [Т.К. 293.].*

Мисалдын 1-сүйлөмүндөгү *ач көздүк* фразеологизми аркылуу автор бул чалдын *эч нерсеге көзү тойбогон дүнүйөкордугун, же-*

тесинде ач, дүнүйөгө сук, башкалардын ийгилигине, дөөлөтүнө дайыма көз арткан руху сараң, нысапсыз жан дүйнөсүн, ичиндеги ушу сапаттарды элден жаап-жашырып, сыртынан сылык-сыпаа, салттуу, нарктуу сүйлөөгө аракет кылган, ичи менен сырты бири-бирине дал келбеген эки жүздүүлүгүн көп кырынан ачып сүрөттөгөн. Ошондуктан бул фразеологизмде жек көрүү, иренжүү, жактырбоо, чалга кошулбоо, аны сыйлабоо, урматтабоо өңдүү стилдик боёктор бар. Демек, бул көркөм фактылар көрсөткөндөй, фразеологизмдердин көркөм текстте каармандарды бир жагынан эмес, көп кырынан көркөм сүрөттөөгө, алардын жан дүйнөсүндөгү көп жагдайларды кылдат туюндурууга, каармандарды индивидуалдаштырууга мүмкүнчүлүгү чоң.

2-сүйлөмдөгү *куру желге сапырбайт* деген фразеологизми Абил бийдин өтө шум, митайым, абдан куу, ар бир жасаган кадамын, бардык нерсени алдын ала болжоп, эсеп-чоттоп жасаган куу каптал, шумпай кыял-жоругун, арымы чоң акылы менен ичиндеги сараңдыгы, ичи тар зулумдугу, кыянатчыл, кара өзгөйлүгү коошпогон мүнөзүн көркөм жана эстетикалуу туюндурду. Бул өңүттөн караганда, көркөм текстте колдонулган фразеологизмдер каармандардын мүнөзүндөгү бири-бирине эч коошпогон, карама-каршы жагдайларды, атайы үңүлүп карамайын айкын байкала бербеген ньюанстарды көркөм туюндургандыгы менен башка көркөм сөз каражаттарынан айырмаланат. Ошондой эле, изилдөөлөр көрсөткөндөй, фразеологизмдер тутумунда маани сыйымдуулугу абдан кенен тилдик каражаттардын катарына кирет.

Адабияттар

1. Абакумов С.И. Устойчивые сочетаний слов. //Русский язык в школе, 1986. №1.с.58-64.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология.- Б.: "Айбек" фирмасы,1997.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тили. –Б., 2003. –213 б.
4. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек: Айат. 2007. - 144 б.
5. Абдуназаров А. Некоторые вопросы развития лексики и фразеологии узбекского литературного языка. Дис. кан. фил. наук. – Ташкент, 1970. 260 с.
6. Абдыкеримова А.Э. Көркөм сөздүн поэтикасы: филол. илимдер. канд. даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. – Б., 2003. - 162 б.
7. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. - 255 б.
8. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1980. -324 б.
9. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Мектеп окуучулары үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1990. - 120 б.
10. Ажыбаева З. Кыргыз тилиндеги эмоционалдык – экспрессивдүү каражаттар. “Бийиктик” –Б., 2007.
11. Авалиани Ю.Ю., Райзензон Л.И. О разграничении синонимии и вариантности фразеологических единиц. – В кн.: Вопросы фразеологии и составление словарей: Материалы IX Всесоюзного координационного совещания. – Баку, 1968с. 70-77.
12. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текст таануу, лингвопоэтика. – Б., 2009. -928 б.
13. Александров Н.М. К вопросу о классификации фразеологических единиц. Уч. Ленингр. пединститута. Т.189. вып.2. –Л.,1959. с. 19-36.
14. Аламедов А. Двух компонентные глагольные номинативные фразеологические единицы в современных английских и туркменских языках Ашхабад, 1982.
15. Архангельский В.Л. Некоторые вопросы некоторые вопросы

- русской фразеологии в связи с историей изучения. Уч. Зап. Государственного Ростов-на-Дону пединститута. Вып. 4. – Ростов-на-Дону, 1955, 51-86.
16. Архангельский В.Л. О понятии устойчивой фразы и типах фраз. В кн.: Проблемы фразеологии: Исследования и материалы. – М.- Л., 1964 с. 102-125.
 17. Ахатов Г.Х. Фразеологические выражения в татарском языке. Автореф. Дисс. кан. филол. наук. – Казань, 1954. 14 с.
 18. Ахматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. Ф.: Мектеп, 1980. -170 б.
 19. Ахматов Т.К. Талыкпаган илимпоз, даанышман тарбиячы. Советтик Кыргызстан. - 1990. – 31 б.
 20. Ахматов Т. Иш кагаздары: мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. Т.Аширбаев. - Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. Борбору. 2001. - 34 б.
 21. Акунова А.Р. «Орто мектептерде фразеологияны окутуунун методикасы» -Б. 1998.
 22. Ахманова О.С. К вопросу об отличие сложных слов от фразеологических единиц. – Труды ИЯ АН СССР, т.IV. –М.,1954.с.50-73.
 23. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-ое изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969. -607 б.
 24. Ахмедов Ф.З. «Язык М.В.Видади. (Лексика и фразеология)» Баку,1978.
 25. Ачилова Г. Туркменская фразеология. – В кн.: Вопросы фразеологии: Материалы межреспубликанской конференции. Самарканд, 1961. с.112-116.
 26. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери): 1-китеп. – Бишкек-Ош, 2000. -114 б.
 27. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. – Бишкек, 2000. - 202 б.
 28. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Морфологиялык жана синтаксистик стилистика: 3-китеп. – Бишкек, 2001. -172 б.
 29. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Функционалдык стилдер: 4-китеп. – Бишкек, 2004. -176 б.

30. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч». Автореф. кан. фил. наук. [Текст]: автореферат дис. канд. фил. наук: 10.02.02 /– Ф.: Кирг. гос. ун-т им. 50-летия СССР, 1990. – 19 с.
31. Бабкин А.И. Фразеология и лексикография. – В кн.: Исследования и материалы. – М.-Л., 1964. с.7-36.
32. Бабаев К. Идиома в туркменском языке. Дисс. кан.филол.наук. –Ашхабад. 1963. 199с.
33. Бабаев К. Идиомы в туркменском языке. – Ашхабад: «Наука»,1962. 199.
34. Батманов И. А. Северные диалекты киргизского языка. - Фрунзе, 1938.
35. Бакирова Г. Кыргыз тилиндеги фразеолгозимдердин семантика – функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү. –Б., 2012.
36. Бакинова, Г. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] - Фрунзе: 1958. - 176 б.
37. Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы. ЖОЖдор үчүн окуу куралы. -Б.: КМУУ, 2000. - 100 б.
38. Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби. - Бишкек. 1996. -552-б.
39. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикогр. - М., 1977.
40. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматичес. учение о слове). - М.-Л., 1947.
41. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. - Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. -Л., 1946.
42. В.В.Виноградовдун “О языке художественной литературы” Гос. изд. Художественной литературы, М., 1959, 231-б.
43. Вирясова Л.С. «Фразеологизмы в произведениях» Москва, 1969.
44. Григорьеса А.Д. «Фразеология поэта Пушкина» Москва, 1969
45. Гусейнов С.С. «Лексика и фразеология в произведениях Гасумбека Закира» Баку.1973.
46. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед.училища үчүн / С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. - Фрунзе, 1968. - 1 бөлүм. - 268 б.

47. Данбаева К.Х. Фразеология кумыкского языка, М.1973.
48. Дуйсетаева К. «Семантико-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов (на материале перевода романа-эпопеи М.Ауэзова «Абай жолы» на русском и английском языке)» Алмата, 1977.
49. Дуйетаева К. Семантика-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов. Автореф. дисс канд. ф.н. Алма-Ата. 1977. 21с.
50. Дыйканов. К. Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн / - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 156 б.
51. Гаврин С.Г. «Проблемы фразеологического моделирование» 1976. 58-75с.
52. Гизатова Г.К. «Компоративная фразеологические единицы современного татарского литературного языка». Автореф. дисс. канд. фил. наук Казань, 1983. 18 с.
53. Гусимова Г. «Фразеологизмы в казахском эпосе» Алмата, 1991.
54. Головин Б. Н. Введение в языкознание. -М.: Высшая школа, 1977. -312 б.
55. Горе М.С. Фразеологические единицы русского языка характеризующие человека. Автореф. кан. филолог. наук. –Ростов-на-Дону, 1988. 21 с.
56. Жамшитова Г. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание. Автореф. канд. филол.наук. Бишкек, 2000.-23 б.
57. Жамшитова Г. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. - Бишкек. Шам, 2000.-380 б.
58. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. -232б.
59. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили [Текст]: жогорку окуу жайлардын педагогика фак. студенттери үчүн / А.Жалилов. - Ош: 2010. - 1 бөлүк. 292-б.
60. Жарашуева З.К Вопросы фразеологии современного карачаево-болгарского языка Автореф дисс. кандидат филологических наук. Баку 1973.
61. Жайсакова Р.Е. Структура фразеологизмов в казахском языке. Алма-Ата 1980.

62. Жаманаклова Б.М «Англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдер» Б., 2011.
63. Жуков В. П. Русская фразеология. - М.: Высшая школа, 1986. - 408 б.
64. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. - Фрунзе: Раритет Инфо, 2000. -202 б.
65. Ибрагимов С. Лингвокультурология - тилдик маданият таануу: Тарыхы жана теориялык негиздери. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. Бишкек, 2004. -118 б.
66. Ионова И.А. Фразеологические единицы с адъективным значением в современном русском языке. Автореф.канд. филол. наук. -М., 1975. -25 б.
67. Исабеков И. Н. Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков). Автореф. канд. филол. наук. –Бишкек, 2004. -20-б.
68. Исабековдун И.Н. «Сынган кылыч» романындагы фразеологизмдердин орус тилине которулушу» -Б., 2001.
69. Исаев А. Семантические фразеологизмы узбекского языка. Автореф. дисс. канд. фил. наук 1977. 23 с.
70. Касымбеков Т. “Сынган кылыч” Б., “Кыргызстан” 1998.
71. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. 1-китеп - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. -368 б.
72. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. 2-китеп.Фрунзе.:Кыргызстан, 1987.- 344 б.
73. Карасаев, Х.К. Орфографиялык сөздүк: 60000 [Текст] / Фрунзе: Кырг. Совет энцикл., башкы ред. 1983. - 575 б.
74. Карасаев Х. Түгөйлүү сөздөр [Текст]: дублеттүү сөздөрдүн справочниги А.Карасаева. - Фрунзе: Мектеп, 1971. - 127 б
75. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. –Ф., 1978. 16-б.].
76. Карымшаков А. О. Соматические фразеологизмы в русском и киргизском языках. Автореф. дисс. канд.филол.наук. - Бишкек, 1992. -25 б.
77. Каххарова Х.А. «Фразеология Абдуллы Кадыри» Ташкент,1985.
78. Кенесбаев С. «Казак тилинин тыянактуу сөз тиркештери» Алматы, 1944.

79. Кенесбаев С.К. Казак тилинин идиомалары жана фразалары тууралуу Халык мугалими, Алматы, 1946 №1/2.
80. Кунин А.В. «Основные понятие английской фразеологии как лингвистической дисциплины» - М.1964. 190-200 б.
81. Кыдыев К. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Бишкек, 2000. – 24 б.
82. Кыдыев К. Современные аспекты исследования в области фразеологии. (Методические разработки к спецкурсу для студентов филологического факультета). - Бишкек, 1999. -34 б.
83. Кыдыев К. Фразеологизмы в языке Ч. Айтматова. - Каракол: Инновационный центр «Архив», 2002. -168 б.
84. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-том. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. - Бишкек: Шам, 2004. -684 б.
85. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Жамаат түзгөн. –Ф.: Илим, 1980. – 324 б.
86. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии. Ученые записки ЛГУ. Серия филол. наук. Вып.24. -1956. 125-149-б.
87. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар. Окуу куралы. –Б.: Бийиктик. 2005. – 166 б.
88. Маразыков Т.С. Кыргыз тилиндеги текстти уюштуруу каражаттар (кан.дисс.) – Б., 1996.
89. Маразыков Т.С. Экстроллингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы (2-китеп). –Б., 2005.
90. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери (1-китеп) – Б., 2005.
91. МаксUTOва Б. Б. Функционирование фразеологических единиц в языке газет (на материале русского и кыргызского языков). Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Бишкек, 2006. – 25 б.
92. Макаренко А.С. Педагогикалык поэма–Фрунзе,1961.143-б..
93. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн. -Бишкек, 1999. – 256 б.

94. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: лексикология. Жогорку окуу жайлары үчүн. - Фрунзе. Мектеп, 1971. - 110 б.
95. Мамедов Забит Теймур оглы «Лексика и фразеология рассказов Сулеймана Сани Ахундова» Баку, 1983.
96. Мамедова К.А. Фразеологическая синонимизация в современном азербайджанском литературном языке. Баку, 1983.
97. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. - Л., 1971. -41 б.
98. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. - Л.: Наука, 1977.
99. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. Бишкек. Кыргызстан, 1998. -168 б.
100. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү 1-т. - Фрунзе: Илим, 1972. – 712 б.
101. Мукамбаевдин Ж. «В. И. Лениндин чыгармаларындагы фразеологиялык байлыктар» - Бишкек,1981.
102. Мусаев С. Ж. Жалпы тил илими. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Бишкек, 1998. -211 б.
103. Мусаев С. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 322 б.
104. Назаров А. П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - М., 1985.-23 б.
105. Оморов А. «Ж.Мамытовдун ырларындагы фразеологизмдердин стилистикалык функциясы» - Бишкек, 2004.
106. Оморов А. Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери. -Бишкек - Жалал-Абад, 2002. – 124 б.
107. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. - Ф. 1964.
108. Орузбаева Б. О. Сөз. - Бишкек, 1994.
109. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. - Бишкек: Мектеп, 2000. – 360 б.
110. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. - Фрунзе: Мек, 1972. 178-б.
111. Осмонова Н.Ы. “К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романындагы фразеологизмдердин семантика - стилистикалык табияты” – Б.,2013.
112. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол, 2007. – 178 б.

113. Осмонова Ж. Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. - Бишкек, 2008. – 47 б.
114. Осмонова Ж., Коңкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
115. Рахматуллаев Ш.У. «Азыркы өзбек тилиндеги этиштик фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык жасалуу өзгөчөлүктөрү» - Т., 1953.
116. Өмүралиева С. Тексттин лингвистикалык теориясы. – Б., 2005. - 155 б.
117. Реформатский А. А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1964.
118. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. -8-е изд. -М.: Айрис-пресс, 2006. -446 б. Русско-киргизский фразеологический словарь. - Фрунзе: Мектеп, 1977. -204 б.
119. Русско-киргизский фразеологический словарь [Текст] / сост. Д. Биялиев, Н.Л. Хмельницкая. – Ф.: Мектеп, 1977. – 204 с.
120. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 1997. -328 б.
121. Секебаева Ж. К. Компоративные фразеологические единицы как элемент национально-культурной специфики языкового сознания. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Бишкек, 2008. -26 б.
122. Смагулова Г. К. Типы фразеологизмов казахском языке и особенности их перевода на другие языки. - Вестник КНУ. - Бишкек, 2008.246-251 б.
123. Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү. Мектеп окуучулары үчүн. Түзгөн: К. Сейдакматов. - Фрунзе: Мектеп, 1985. -76 б.
124. Тыныстанов К. Алгачкы эмгектер. - Алфавитин оодарган Абдыкалыкова А.-Бишкек: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 2001. – 372 б.
125. Токсоналиева Р. «Эсептик маанидеги фразеологизмдер» Б. 1993.
126. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. - М.: Наука, 1975. – 192 б.

127. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. – Бишкек.2007. – 410 б.
128. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Б.: 1994. – 200 б.
129. Эгембердиев Р. «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» – Б.,1976.
130. Эгембердиев Р. Фразеологизмдерди XI класста окутуу. Б., «Мектеп». 1992. – 82 б.
131. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. Б., 2007.
132. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы. фил.илим.докт., диссер. автореф. Б., 2012., -44 б.
133. Юдахин, К.К. Классификация киргизских диалектов [Текст] / Первая науч. сессия АН КиргССР. - Фрунзе, 1955. - С. 451-456.
134. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк - М.: Сов. энцикл, 1965. – 973 б.

**Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында
фразеологизмдер катышкан сүйлөмдөрдүн тизмеси**

1. Бирок, *жүрөгүнүн өртү өчө* элек курагы, аксаргыл жүзүнөн кандайдыр бир кооптонуу көрүнбөдү, жеңишинин тагдырына сарнаркоо болбоду (15-б.).

2. Кайта, эч капарсыз гана, каралжын саргыч *мурутунун алдынан* текебер жымыйып тиктеп турду (15-б.).

3. Жандап турган нөкөрлөр, удайчылар *көзүнүн агы менен чимирилишип*, ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш тарабын колун серпилеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду (16-б.).

4. Үч күндөн берки акмалашуу бүтүп, бирине-биринин сыры такыр белгисиз эки жоо *үрөй учурган* тымтырс бойдон акырындап, улам жакындашып келатты (16-б.).

5. Үстөмдүктү алыш үчүнбү, күн батыш жактан генерал Черняевдин айрым бөлүктөрү биринчи болуп *кол салып*, тынымсыз барабан дабырап, арт жагынан анда-санда дүңгүрөп замбирек атылып, *жүрөк үшүткөн* сүр менен кокон кошуунунун сол канатын түрө чыкты (16-б.).

6. Нөкөрлөр нестейди, ар бири ичинен кармашуунун жоопкерчилигинен өзүн какас ойлоп, бу кантер экен дешкендей алдыртан аскербашыга *көз салышып*, унчукпай, кай биринин *дени өлүп*, кай бири табалап, тышынан жөргөмүштөй бүрүшүп оозун карап, катып турушту (17-б.).

7. Муну генерал баамдап коё тургандай же бирөө жеткирип сала тургандай *жүрөгү чочулап*, *ичи бир кымылдап*, бир *сыйрылып*, *башына кан дүргүп*, *жаны түтөп*, барган сайын чыдамы бүтүп баратты (17-б.).

8. – Алымкул. даңазалуу аскербашчысы. Ошол өзү.- деди, ак саргыч жүзү, көгүлтүр тунук *көзү жайнап*. – Гм. Өзү келген экен алдыңкы өңүткө (18-б.).

9. Тургандардын *үрөйү учту*. Аскербашы гана өлүм издеген сыяктуу, өжөрлөнүп *ат ойноптуп*, шанданып *көзгө түшө* берди (18-б.).

10. Генерал Черняев баарын көрүп турду. Ага аскербашы *жел өпкө* жигиттей жеңил сезилди (19-б.).

11. Кокон аскербашынын *жүрөгүн өйүгөн* да ушул болду (20-б.).
12. Ал өрттөнүп, бир жерге тынчып карап тура албай, туталанып ар жоокеринин алдына ыйлап бергидей болуп, *жаагынан этин жеп*, бүт кошуунду чабуулга көтөрдү (20-б.).
13. Аскербашынын үнү бирде өкүмдөнүп буйрук болуп, бирде *каар төгүлүп*, бирде баш кеңгиреткен кымкуут каңыртка аралашып, түнөрүп, кандайдыр алсызданып, жалынып тургандай, календердин ырындай муңдуу болуп, шандуу абада, кан жыттанган кызыл абада дары жыт түтүндүү көк абада калкып жүрдү (21-б.).
14. Анын агы көрүнбөгөн *жылтыр көздөрү* диртилдеп аскербашынын далысынан өтө баштады. Ага эч ким серп салбады, *жан кулактын учунда* бараткан ызы-чууда эч ким байкабады (21-б.).
15. – Оо, *бир көзүңө бир көзүң жоо болуп* кандай күн болуп кетти (23-б.).
16. Ушул учурда күтпөгөн жерден арты суюла түштү, *көз ачырбай* каптап келатышкан сансыз атчандар жел башка жакка айдап жөнөгөн жөө тумандай түрүлүп, салгылашка кирбей, кыя салып, четтеп кете баштады (24-б.).
17. Терең бырыштары ашык чийни жок, *көзгө жылуу*. Кары чочуркап тиктеп *оозу бош* салам айтат (26-б.).
18. – Ха, ха, ха! Анда *ат тердетпей* үйдө жатып *жан бага* бере турган турбаймынбы! (27-б.).
19. А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып капкан салып, куш таптап, аңчылык кылышты же *кылдан кыйкым чыгарып* коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну ата заманынан боло жүргөн иш деп билишет (28-б.).
20. Сарыбай мүнүшкөр Теңирберди *көңүлүн улап* койду. “Биздин ырыскыбызды теңирим тоого чачкан” дейт ою, бул ой анын тирилигинин жобосу (28-б.).
21. – Жаман болбой калсын бу! - деди Теңирберди *көзү жайнап* (29-б.).
22. – А мейли, Теңирберди аке, тебетейдин *жарасы бир калтардыр!* (29-б.).
23. – «Эми мен кайтайын, Теңирберди аке», - деп ордуна турду, – *жүз көрүштүк*, тирүүлүктө бул да болсо канимет (29-б.).
24. – «Бекназар аке, сизди паңсат күтүп олтурат» – деди бир

жигит отко жакын келип, Бекназардын *кабагы бүркөлүп*, унчукпайды (31-б.).

25. – Не кылган менен, Абил бий алда нерседен кооптуудай, *ичи түтпөй* турган өңдүү (32-б.).

26. Карачал баатыр сөзгө *кулак түрбөдү* (32-б.).

27. Өмүрү ат жалында өткөн, эр көкүрөк, түркөй сөздүн баасына, сөздүн салмагына баасы жок, *шилтеген жагын жарып түшүп* кызматын кылган Абил бийдин колундагы бир *кара күчү* эле (32-б.).

28. – Мына аталыктын *көзү өттү*, эми көрүп алабыз, ордодо дагы *ит тартыш* чыгат (32-б.).

29. Бекназар жүз башы дайыма бирге болуп, *ысыкты, суукту бирге өткөрүп*, жигиттердин көбүнө *алынып кетип*, кийинки күндөрдө паңсатка анча ийилбей тоңмоюн болуп бараткан эле (33-б.).

30. Алымкул аталыктын *киши колдуу болушу* булардын *ортосун* ого бетер *суутуп* кетти (33-б.).

31. *Ичи сыйрылды?* (34-б.).

32. Ошону гана *кулакка салып коёлу* деп (34-б.).

33. – Ушундан соң ал тоолуктардын оң, сол канатын бириктирген эзелки салтын, улуу алдында кичүү ийменип, *төбөсү көккө жетип* кеткен күндө да, ызаат билиш сыпаалыгын айтып, аларды шарият менен бекемдеп өттү, анан иштин ток этерине келди (35-б.).

34. Ошон үчүн, баатырлар, колубуз *бир адамга баш коё* турган болсун (35-б.).

35. *Тилинде эми бар*, билегинде күчү бар жаш азаматтардан кошуун башы көтөрүп алгыла (35-б.).

36. Бир тарабы ачык кубаныч билдирип, Бекназарлап ураан кыйкырып, *түндү башына көтөрө* баштады, бир тарабы күүлдөп, өз ара талаш куруп, сөздүн акырына карашып, жай толкуду. Ушулардын баарын байкап, Абил бийдин кайта *ичи тарып* кетти (35-б.).

37. Бул эскертүү так өзүнө айтылып жатканын Абил бийдин *аяр көкүрөгү* кантип түшүнбөй өткөрөт? (35-б.).

38. – *Бой жазышыбыз* керек (36-б.).

39. *Окко учкан* курдаштарыбызды, *туугандарына угузуп*, ариетин кылып, анан үй-үйүбүзгө тарап кетебиз (36-б.).

40. – Менин *сөзүм эки кылынбасын!* (36-б.).

41. Паңсат *ойго алдырып*, анда-санда Бекназар жакка *назар таштап*, ансайын *ичи бышып*, ич бышуусу ачууга айланып, ачуусун тышка чыгара албай *эрдин тиштеп*, көзүн *сүзүп* тим болуп кетти (36-б.).

42. Паңсаттын *жүрөгү сыгылды* (37-б.).

43. Кыйла жолдун учуна жеткен кубаттуу буудан кызыгын сагынганбы, тоо таянганда ансайын жерди бооруна алып, *жан таштап*, төрт туягын тарсылдатып катуу жүрүштөйт (37-б.).

44. Абил бий *ташты ташка уруп*, *ортодон от чыгаргысы* келди (37-б.).

45. Жаш жубандын сулуу жүзүн сагыныч кагаздай агарткан, *кабагын суз кылган* (38-б.).

46. Каштарын жыйрып, *кабак бүркөө* ага жарашпайт эле, ал дайыма жаркырап көз кубантып, турууга жаралган бир көркөм жан эле (38-б.).

47. *Баш кошконуна* жыл маалы болбой Темир кошунга алынды (39-б.).

48. Ал түркүн кыялдарга батып, абышка менен кемпирдин тамагынан кыр-кыр этип дем тартып жатканын угуп, тыштагы дарактын башында тынымсыз сайраган сүтактын жалынычтуу үнүн тыңшап көп түндөрдү *кирпик какпай* да өткөрчү (39-б.).

49. - *Туйгун колдон учуптур* бейбак. оозуңа карап сүйлө! Энди Теңирберди аке, күйүткө алдырбай *белди бек бууганыңыз* жакшы (40-б.).

50. Темириңиз сынса, Болотуңуз аман, *уучуңуз кур эмес*, Теңирберди аке. *Дүйнөгө устун болгон* ким? (41-б.).

51. Бекназар жанкечтинин *ташы козголуп калгансыды*, же ойдо тоголоноор, же аңгектеп сай ылдый кетер. ыя, анда убакыт утулуп калар бекен, кийин кеч болуп калар бекен? (42-б.).

52. Дуулдап тосуп чыгып, жардап турган элдин түрүнө астыр-тан серп салып, *тик көздөрү* менен ар тарабы бат-бат чалып келатты (43-б.).

53. Мына, Абдырахман каралдым бизди туугансып, ордо менен элеттин *ортосуна түшүп*, элчилик кылып келип калыптыр, ошого шылтоолоп бир жагы тууган таанып кетейин деп келип калыптыр.- деп, жаркыратып туруп сүйлөп, элчини көпчүлүккө тааныштырды (44-б.).

54. Ич күптүнү ачык айтыштык, *көңүл кирлери жуулду* (44-б.).

55. - Оо эстүүлөр *акыл тегеретип көргүлө*, заман бузулуп турган чак, хазрети алтын тагына кайра келип *көңүлү бир жагынан жайланса* да, бир жагынан эл тагдырына *көз салып*, жаки бир саргая муңайып, бир кызара жакшы үмүтүнөн кубат алып сооронуп отурган кези (44-б.).

56. Эл арасы *үрөйү учуп*, шыпшынып, күүлдөп ыкшалып кетти (45-б.).

57. Сөздүн түгөнөр жери ушул ки, ордо биздики, андай болгон соң анын алдында *тизе бүгүү* биздин элчилик, пенделик парзыбыз - деди Абил бий (45-б.).

58. Кудаяр хан Кокон тактысына келерин келип, элеттен көңүлү тынбай, туш-тушка элчи салып, *эски сөөк улатып*, күн санап бекемденүү аракетинде эле (46-б.).

59. – «Ой, *тилиңди тарта* кеп ур!» - деп Домбу ордунан тура калды. Ушундай учурда *тил тартабы?* (47-б.).

60. Абил бий журтчулукту, динди ортого салып, *эритип сүйлөп* жатканда *ооз ача албай балык болуп* тостоюп отуруп калган адамдар эми сөз өзүлөрүнүн эртеңки көрөр күнүнө келип урунганда эстерине келе түштү (47-б.).

61. Анын баары өткөн иш, *айыккан жара*, азыр аларды *жаңыртып* отуруу мамлекеттин бирдигине зыян (47-б.).

62. - Ойлонуп көргүлө, о акылы жетик карылар, ойлонуп көргүлө силер да, о *каны кызуу* уландар (47-б.).

63. Эгер, бүлө башчысы калыс сүйлөө ордуна, бирине *жан тартып*, бирине акаарат кылса, анда не болот, туугандарым? (48-б.).

64. - Мына, туугандар, атабыз бир кезде аталык болуп турган кезде эки ортодогу шумдардын кыяпаты жетип, кесепети уруп, ордо бузулду, нечен бейкүнөө мусулмандардын каны суудай акты, кайран атамдын *башы кетти*, калышында Кудаяр тактысынан ажырады (48-б.).

65. Мына, туугандарым, мен кек алсам болор эле, кек да кылдым, Алымкул менен Алымбек датканы ээрчип жүрдүм, эмне таптым, ырк кеткенден башка эмнени көрдүм, ушу бүгүн силерди жамынып кубат сурасам бир *көңүлдү сындырат* белеңер, сындырбайт элеңер (48-б.).

66. Жыйын дым тартпай *ойго батып* калды. *Ак сөз!* (48-б.).

67. Ал ат үстүндө үзөнгүгө кере тээп обдулуп турган эле, Абил бийдин *көзүнө кан толо* түштү (48-б.).

68. – “Тууган! *Жан күйөрлүк* кылыңыз, бизден ушул дубай са-
ламды ала кетиңиз”, - деди (50-б.).

69. - Тапсын бат атар мылтык, казынанын алтынын нары-бери качкан сайын артынып жүрбөй, сатып алсын ошол орустун өзүнөн, а анте албайт экен, убара болбосун, биз карыш жыла албайбыз, ат биздин канатыбыз, канатыбызды жулдуруп *боорубуз менен сойлоп калгыбыз* жок, жигиттер биздин жүрөгүбүз, жүрөгүбүздү окко жы-
лаңач тосор алыбыз жок! Биз ортого түшүп, адил сөзүбүздү айт-
тык, мусулманчылык милдетибизден кутулдук, *эки дүйнө жүзүбүз жарык* (50-б.).

70. Абил бий элеттин кеткенинен калган билермандарын өргө-
сүнүн төрүнө кайра чогултуп, ар кимисин бир *теше тиктеп, бе-
тинен түгүн чыгарып* отурду (51-б.).

71. “Атамдын агасы болсо да, угуп койгула, такымына темир кызытып тамга бастырамын” – деп, *каарын төгүп* чыгарды. Түн толгонуп, *бир кирпич какпай* эрте мененки дааратка туруп кетти (51-б.).

72. Абил бийдин *сөөгү сыздап* кетти, ал *жүзүн үйрүп* жер тик-
теди (51-б.).

73. – Жо, бу кашкөй душманга *этек ача* турган бала эмес (52-б.).

74. – “Келдим таяке. Чакырткан экенсиң” - деп *жүүнү бош*
сүйлөдү (53-б.).

75. – *Кулагым сизде*, таяке (53-б.).

76. Амир Темир Көрөгөндүн ченсиз зор өлкөсү өзүнүн *көзү өткөн* соң, жок дегенде, жүз жылга бүтүн турбады (53-б.).

77. Ошол кезде Сейде-Бак деген зайыбынын *боюнда бар* экен,
айы-күнүнө жетишип турган чагы экен (53-б.).

78. Ошерде Сейде-Бак кылыч таянып туруп *көз жарып*, уул табат экен (55-б.).

79. *Кызыл эт бала* шалкылдап атка урунар, тердеп, кургап ка-
мыгаар (55-б.).

80. Ана *көз ача элек кызыл эт бала* (56-б.).

81. Угуп тур, жарыгым, *көкүрөгүңө түйүп ал* (57-б.).

82. Алтынбешиктин төрт уруктан алган зайыптарынан тараган балдары чөлдө, тоодо, эч кимге түзүк *баш койбой* “өзү бий”, “элет”

атанып, эндекей жаткан уруулардын ортосуна данакер болуп, *башын бириктирип* келишти (57-б.).

83. Бир кезде Шады деген бийи Маргалаңдын үстүнө тоого ууга чыгып уудан кайтып келе жатып, бу кыргыз элети кантип жатыры экен деп, байкай өтөйүнчү деп, башка кийим кийип алып, бир жоочу кейпи менен кыргыз айылдарын кыдырып түшөт, касты жеткенби, бир айылда аны тааныйбы, же тааныбайбы, кыргыздар *аты-тонун сыйрып алып*, өзүн өлтүрүп салышкан экен (58-б.).

84. Алтынбешиктин балдары ошондо *ишке жарайт*, ошолор жол баштап, ошолор кол баштап, калмактардын селин токтотуп, *үшүн тыйдырып*, башка тарапка оодуруп жиберип, ошондо барктары катуу көтөрүлөт (58-б.).

85. Эң акыркы бий Нарбото *ичтен чыккан*, тигиндей тыштан кирген *жоого* туруштук бере ала турган бирдиктүү ордо уюштурмакчы болуп, 1216-жылы тун уулу Алимди ак кийизге салдырып *хан көтөрдү* (58-б.).

86. Аталары муну акырындап, дос, *сөөк арттыруу* аркылуу жүргүзүп келишкен көбүнчө (58-б.).

87. Хандардын *көзүнөн алыс, кулагынан алыс*, караламанга тегинди жашырып *канатымдын астына асырадым*, жарыгым (59-б.).

88. Алим хандын эр жетип кол баштап калган уулу Шахрух бектин *башы кетти* биринчи болуп (59-б.).

89. Өмөр хандын *көзү өттү* (59-б.).

90. Өмөр хандын *көзү өткөндөн кийин* уулу Мадалы *ордун басты* (59-б.).

91. Өмөр хандын *көзү өткөндөн кийин* шарият урган Мадали сулуулугуна азгырылып, *жолоп койгон* имиш! (60-б.).

92. *Жумуру баштын* моюнунда бир өлүм бар, анын эртеси, кечи баары бир (61-б.).

93. *Уучуң кур эмес*, артыңда үч балаң бар (61-б.).

94. *Сенин төрт тарабың кыбыла*. ителгинин көзүндөй тирмейген *тик көз* көзүнө уруна түштү (61-б.).

95. Көрүп турасың го, жарыгым, мен *тогOLONуп карыдым* (62-б.).

96. Ушул азаматтардын *этегин кармап* барсаң, мурадына жеткен соң, эсиң болсо, ыраазылыгың алып, кадырлашып кетерсиң (62-б.).

97. Мындан нары сенин *этегиңе тооп кылат* эл (62-б.).

98. Ушуну билипсин, түзүк үкем, эсин, *көзүң бар* экен (62-б.).
99. Эки суу арасындагы Сыр-Дайра менен Кара-Дайранын ортосундагы кыпчак уругуна, Ташкен багытындагы курама уругуна *тили ширин* элчилер барды (63-б.).
100. Туш-туштан кошуундар каралып, ак, көк тууларын туйлатып, *жер түтөтүп келе* башташты (63-б.).
101. Нүзүптүн жүзү *жумшара* түштү (64-б.).
102. Эжеси Жаркындын эри болгондуктан кичине *жан тарттыбы* же жөн эле *боору ачып* кеттиби, Шералинин үстү-башын ушу убакка эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу үчүн ичинен Нүзүпкө кине ойлоп кетти (65-б.).
103. Нүзүптүн курч бычактын учундай *тик көзү* жакынкы тургандарды бир кыдырып чыкты да, бийлерин арасында турган он беш жаш чамасындагы балага келип токтолду (66-б.).
104. Нүзүптүн *кабагы чимириле түштү*, *заары бетине чыгып*, көздөрү чакчайып, бурулуп карады (67-б.).
105. Аны кармоого эч ким даабады, эч кимдин *колу барбады* (67-б.).
106. *Сары улагың болоюн* эл! (67-б.).
107. *Жарым жан* эле шорум (67-б.).
108. Жалгызымдан калган *жалгыз туяк* эле (68-б.).
109. О, Көкө Теңир, атасынын *топурагы муздасачы*. деп кемпирдин арык ийни солкулдап ыйлады (69-б.).
110. - Лаппай, Аби - деди аптыгып, жигит Абиши *кайда шилтесе* ошол жакка дикилдеп кызматын кылууга учуп-күйүп, *көздөрү жайнап* турду (69-б.).
111. Эриндери титиреди, эмнегедир *эки көзү* Абилден *өттү* (69-б.).
112. Бул жумшак үн кулагыма келме болуп угулду, ага эреркеп, жаны тынчтанып *каңырыгы түтөдү* (69-б.).
113. Кымкуут түшкөн элдин бактыга манчыркап *мокой түшкөн көздөрү* менен аңкайып тиктеп келе берди (71-б.).
114. Нүзүптүн *кабагы* дагы *түйүлдү* (72-б.).
115. Бардыгы мааниге ынанып, *моюн салып отуруп* калышты (72-б.).
116. Бир гана Караш бийдин жакшы чыкма баласы Абилдин *зоболосу бийик болду* ошондо (72-б.).

117. *Маңдайы жарыла* кубанып, жашына жараша элдин эң этегинде чатырдын улагасында отурса да, кадалып төрдү тиктеп, Нүзүптүн көзүн учуратууну самап, өрөпкүп отурду (72-б.).

118. Ошол учурда шаардын ичинде Нүзүптүн мурда киргизип жиберген календерлери көчөмө-көчө кыдырып, кылган күнөө үчүн дозок отун кечип жооп берер күн келди дешип, эң аянычтуу, эң коркунучтуу, *жүрөк үшүткөн* каргыл добуш салып сайрашып, *үрөй учуруп* жүрүштү (74-б.).

119. Амир Насурулланын Коконго коюп кеткен беги Ибрагим Хайал сыпайыларынын *тик тургузуп* дарбазаларды бекемдеди, самсалаган календерди куудуруп, колго тийгенин зынданга таштаттырды, элди тынчтандырып, тополоңду басмакчы болду (74-б.).

120. Календердин жылтылдаган сансыз оттор жакка ишаарат кылганы Ибрагим Хайалдын *жүрөгүн болк эттирди* (76-б.).

121. Ибрагим Хайал *көзүнөн заар чачып* (77-б.).

122. - Жөнө, паңсат, - деди ал акырын, - *кан төгүшпөгүлө*, акырын тыйынгыла (77-б.).

123. Нөкөрлөрдүн *үрөйү учту* (78-б.).

124. Биринчи көргөндөгү *шеги* кайра *тирилди* (79-б.).

125. *Кыжыры кайнап* кетти (79-б.).

126. - *Башыңды алам* – деди Ибрагим Хайал (79-б.).

127. Элеттин бейпилдиги *каныңа сиңип* калган Шерали айланасы тарып, малдыкындай болсо эркиндигин жоготуп койгондугу сезилип, ошондон улам жүрөгүнө өзү жооп табалбай турган бир санаркоо түшүп отурду (80-б.).

128. Эсенбай бий анын энесин салынды кылып таштап, энеси экөөбү айылдын четинде *боз төбөл үйдө* эптеп *түтүн булатып*, карыптын оокаты менен жан сакташчу (80-б.).

129. А Нүзүптүн *жүрөгү алып учуп*, көздөрү дирилдеп, отургандардын кабагын, иреңинин кубулушун сабыркап тиктеп, жооп күтүп турду (81- б.).

130. *Көзү жок жерде* ким көрүнгөн шакабалап, атаны жаман калдин тилегин көр дешип күлүп жүрүштү (82-б.).

131. Келди деди эле, келери менен дагы бирдеме деген экен а? - деди *каны ичине тартып* (83-б.).

132. Энеси Нүзүптүн кебетесинен чоочуду, атасы экөөсүнүн

ортосуна от жакпайын, жаман сөзгө өтүшүп кетпесин деп, тайсалдап, корсунуп отурганын башкага жооткоду (83-б.).

133. Нүзүптүн тиштери шакылдап титиреп, *көзүнөн кан түтөп*, жини пастабай, бакырып ыйлап жиберчүүдөй буулукту, алдастады (83-б.).

134. Нүзүптүн даңкы бүткүл Таласка жайылды, ага кошумча өзүнүн *түз сөздүүлүгү*, сыпаалыгы менен оозго кирип, элге алынып, мырза атыгып, күндөн-күнгө кадыры артты, досу, курдашы, санаалашы көбөйдү (84-б.).

135. - Дагы биртке *ичер сууң бар* экен, шордуу (86-б.).

136. Нүзүптүн *иреңине кан жүгүрө* баштады (86-б.).

137. Кары адамдын таптаза, аппак сакалы, акылдуу, *жылуу үрөйү* Нүзүптү токтотту (87-б.).

138. *Уу чачып турган көздөрү жумшара* түштү (87-б.).

140. - О, эл! – деди, *ачуу үнү* абаны жарып чыкты (88-б.).

141. Кара киши *арбагы учуп* бүрүштү (88-б.).

142. Карабекти го эл алдында сындырды, *арбагын тебелеп* салды (89-б.).

143. Ушул убактарда Нүзүп шумдуктуу түшүм келди го деп ойлонуп, атасынын *ордун басканын* ошого жооруп жүрдү (90-б.).

144. Мына, эми минтип кабагынын тырышы көбөйүп, *эти оорлоп* жандын тынчын көздөп калган чагында шумдуктуу түш эскирип, эсинен чыгып бараткан кезде, күтпөгөн жерден ордодо оодарылыш болуп кетти да, тынчы жок *сезимин кайра ойготту* (90-б.).

145. Шерали кысынып, басынып *арбагы учуп* өзүнөн-өзү кичинерип отурду (90-б.).

146. Дарбазадан *куйругу үзүлө* түшкөндө, өңүп турган көп кол чуру-чуу көтөрө кыйкырып салышып, туш-туштан качырып кичиришти (91-б.).

147. Алданып *жүрөгү чыгып кеткен* Ибрагим Хайал артына карабай качып, жыйырма чакты аты күлүк кишиси менен араң кутулуп кетти (91-б.).

148. Нүзүп ак боз аргымак минип, оң бөйрөгүн таянып, кернайлардын айкырыгы астында *жүрөк үшүткөн* шаң, сүр менен Кокондун чоң дарбазасына кирди (92-б.).

149. Ар заманда ордо тартиби ар башка боло берген. деп, *жем*

таштап, Нүзүпкө көз кыйыгын сала отуруп, *жумиак сөз* баштады (92-б.).

150. Анын *аяр көкүрөгү* бул *тик көз* тоолук бийликке өтө турган жолду оттун үстүнө да, суунун да салып кетүүгө дапдаяр экенин эч жазбай сизди (92-б.).

151. – Бирок, паша, демек бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жаш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте *күн көрүп* турушкан мусулмандардын тынччылыгы үчүн, башка бир *акылга дыйкан* ишке канык адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот (93- б.).

152. *Бир кашык канын кечип* койгойсуз (94-б.).

153. Ушундайбы, казый? – деди Нүзүп казыйдын *ичин аңтарып тиктеп* (94-б.).

154. Элдин башы баары бирдей таазим кылышып, колдорун боорлоруна алышып, *көздөрүнүн төбөсү менен* эптеп карашып турушту (95-б.).

155. Баягы *мокок көз*, баягы *маңыроо жүз* (95-б.).

156. Пайгамбар уруусу деп кожолорго сыйынуу, алардын атын азиз тутунуу анын *мойнуна мине* элек болучу (95-б.).

157. Элеттин бейгам тирилиги *канына сиңип*, ошого жараша баёо өскөн –Шерали ордонун шаани-шөөкөтүнүн, сылык зыяпатынын арасына өзүн жоготуп, акырет жөнүндө ыйлап кеп урган кишилердин үрөйүнө, *ширин тилине* багынып, алтын буюмдарды балача кармалап таңыркап, жоош момун хан чыкты (98-б.).

158. Ар күнү керели-кечке пайгамбарлар менен олиялардын өмүрү жөнүндө жомоктогон китептерди окушуп, маанисин Шералиге майдалап түшүндүрүшүп, тиги дүйнөнү, андагы күнөөкөргө даяр турган кыйноо, дозок оту жөнүндө *кулагына куюшуп жүрөгүн үшүтүп*, эң акыркы түндө уктабай зикир салып кызыганда чарк айланып *ак уруп* чыга турган сопулардын тобуна убагы менен катыштырып турууга жетишишти (98-б.).

159. Нүзүп чала угуп калган сыяктуу, кашын көтөрүп элчини бир пас тиктеп, *муздак жылмайып* койду (99-б.).

160. Кыйды элчинин *жүрөгү жылый түштү* (100-б.).

161. Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абу-сатар Калпаны *атып тиктеп*, жука эрди титиреп:

– Жашырынбы! Куйтундайсың, *түлкүнүн куйругу!* - деди өзүн токтото албай (100-б.).

162. Уулум *көзүңө карап* жүр (101-б.).

163. *Төшү түктүүгө жолугуп калыпсың.* “Көрөр элем ошол төшү түктүүңүздү!” – деп *көөдөнүн көтөрүп* коюптур (102-б.).

164. Бир күнү дагы тегирменге кеткен уул кечке жуук бети-башы жарылып, *сууга түшкөн иттей шөмтүрөп*, кайра келиптир дейт (102-б.).

165. “*Машайыктын тукуму болсоң* да, ушу сеники жетишти!” (102-б.).

166. *Жүрөгү чыгып, жүзүнөн бардык сыры күбүлүп*, Нүзүптүн бутуна *жыгылып* түшкөн Абусатар Калпаны жигиттер эки буту-нан алып дырылдатып сүйрөп жөнөштү (103-б.).

167. Нүзүп *боюн качырып*, бул жаңжалга түздөн-түз катышпай, баягы Таластан бери аттанарда Шералиге Ажыбай датка кошуп берген Сыйдали бекти арбын кол менен Ибрагим бекке каршы жөнөттү (105-б.).

168. Тез *көзүн жоготуу* керек (106-б.).

169. Кыпчак бектеринин катуу жазаланышы жакшылыкка ап-келбейт деп, оюн аянбай далилдеп, коркутуп, Нүзүп келгиче эле Шералинин *жүрөгүнүн сары суусун алып* салды (108-б.).

170. О, айтууга *ооз барбайт*, кудай анын бетин нары кыл, биздей алал нээт кулдарыңызды бирден уу жеп, *жан кыя* бериштен башка эч нерсе калбайт, о аллаяр, сиздин жаркын *күнүңүз батып* кетиши бар (108-б.).

171. – Эмне кылабыз? - деп *жүрөгү түшүп* сурады Шерали (108-б.).

172. Отургандардын көбүнүн *кабагы кирдүү* (110-б.).

173. Саал тартыңкы, уялыңкы, жалжылдаган көзү бир баа, тиги жан эле болсо, *көңүлүнө өрт коерлук* жылмайганы бир баа, бир көркөм перизат экен (112-б.).

174. Ыр бүткөндө *жүзү жылуу тарта* Шерали хан өзүнчө башын ийкеп, өзүнчө “а-а, бали-и” деп күбүрөнүп койду (113-б.).

175. Сакал, муруту сыпаа чертилген, жүзү агарып, денеси толо баштап, кейпине сөөлөт кирип, *көзү тирилип* кишини көтөрүңкү тиктеп калган (115-б.).

176. – “Бу бейдааратты караңыз а, *тизгиниңизди тартып алып*, ага да каниет кылбай, ха, акыретти жокту караңыз а, дагы кор тутуп” - деп, Шералини колтуктап алып, казый күңкүлдөдү (116-б.).

177. Кетсин, тоого барып *күнүн көрө* берсин деди акырында (118-б.).

178. Нүзүп дегендин артында элеттин *жер түтөгөн* көп колу турат. (118-б.).

179. Кишинин бир мерте *көңүлүн оорутуп алган* соң, андан ары аны аяба, биротоло *түбүнө жет*, биротоло жексен кыл, антпесең ал сенин *түбүңө жетет*, ал сени жексен кылат (118-б.).

180. – Вай, падышам, бүгүн *каарыңыз бетиңизге чыгып* калыптыр да (120-б.).

181. Ушу сиздин *колтугуңузга бирөө суу бүркүп* жүрөт окшойт (121-б.).

182. Удайчыларыңыздын алдакачан *иши бүткөн* (124-б.).

183. *Жан тартар*, күйүшөр адамдардан бирөө да жакын ортодо жок, өңкөй кастардын кармоосунда калып турганын ошондо сездим (124-б.).

184. *Мен кетермин*, мени кетирген колдор көп узатпай аны да *жолго салар* (124-б.).

185. Нүзүп душманынын *суук кабагын* карабай:

– Күндү бир карап алайын, алдымды тоспо наадан болбосоң (125-б.).

186. *Тамырыңдан кан толкуп турган* жаш кезинде, *оозуңдан чыккан жел жер өрттөп* турган ооматың бар кезинде өлүм сенин алдында алсыз болуп сезилет экен, а денеңден жылууң, башыңдан ооматың кетип, тигил белгисиз дүйнөгө жөнөргө улам жакындап баратканын сезген сайын аны көп эстеп, ошол жактын камы түшө баштап, а түгүл өлүм капыстан карп-курп бет маңдай чыга калганда да, мүмкүнчүлүгү болсо эле, ойлонууга убакыт табылса эле, адам дароо ошол жакты эстейт экен, ошол жактын камына түшөт экен (126-б.).

187. Кимдин *көңүлүн калтырды? Көңүлү көтөрүлө түштү* (127-б.).

188. *Жүрөгү тыз-тыз тилинди* (127-б.).

189. Акырын сызылып, качанкы өлгөн энесин көкүрөк жытын эстеп алган жетимдей *каңырыгы түтөп* кетти (128-б.).

190. Анын башы Маргалаңдан келген соң ордодогу кутумдар шашылыш дуван чогултуп, “*өлкөнүн эки чылбыр бир тизгин* эгеси Шерали хандын эми толук өткөндүгүн “ даршан кылышты (128-б.).

191. Бирок, өзүлөрүн тектүү, күчтүү сезген ар бир уруу бийи, ар бир бек өзү каалаган жакка чоюп, жааттар куралып, *аралары кырды бычак* болуп, мансап, дүнүйө үчүн кармаш кайра күч алды (128-б.).

192. Ушунчасында, мүмкүнчүлүгү барында андан озунуп кетмекчи болуп, “тоң моюн бектин *башын апкелиш*” жөнүндө жашырын жарлык берип, Шариханга жашырын желдет аткарды, бирок желдет Мусулманкулду ордунан таппай кайтат, шыбыш угуп калган Мусулманкул Эки-Суу-Арасына өз уруусуна калкаланып кеткен (129-б.).

193. Айта берип, айта берип *тилим тешилген* (130-б.).

194. – “Өтө эле *учка чыккандан* эмеспиз” - деп, бир чүкөнү аны карай чертип жиберет, чүкө кушбегинин өтүгүнө барып тийет, - бирок, мелдешип калган соң кушбеги кантебиз, аракет кылып көрөбүз да – Черте берет (134-б.).

195. Көз көрүнөө *ара сууп*, оюн кызыгы пастай калды (137-б.).

196. - Не болсо да, аке, менин *аброюмду асманга көтөрүп* эле салдыңыз! *Кабагы кайра үйрүлдү*, дагы ой басты аны (138-б.).

197. Бирок Кудаяр жеңил, анын үстүнө *катын жандуу* неме болду (139-б.).

198. – Аке, элде кандай жигиттер бар? Бир *бычакка сап болору* чыга турганбы? – деп сурады Мусулманкул (140-б.).

199. – *Кулагыңа түйүп кой*, кагылайын, биз жактан кабардар боло жүргүлө, бекке айт (142-б.).

200. Байге сайган миңбашы оболу оюнчулардын ичинде нааразылык бары-жогун сурап, эч бирөө нааразы эмес экенин угуп, *көңүлүн жайлап* алган соң, байгени бергизди (142-б.).

201. Таш Палбан *тешиле тиктеп*, эрин ачуулуу кымтыла карала кымкабын силкип таштап жулуна басты (144-б.).

202. Демигип *көзүнөн заары чачырап*, акырын өйдө болуп келди Таш Палбан (145-б.).

203. – “Бар эми ушунчаңда, баатый”, - деп койду Алманбет, жарпы жазыла, шылдың кыла, а *эки көзүнөн эски өртү жанып алган*, тигинин да бир кайрат кыла кол кайрышын самап турат (147-б.).

204. Эрлердин башын, хандардын тагын жеп, жерди топон кылып тепсеп келген. “Тек бол” дегенди туйдура *кабак чытып* койду “хан атасы” (149-б.).

205. – “Хан сөзү бир болот”, - деди Мусулманкул *үнү муздап* (151-б.).

206. Мусулманкулдун таноолору кыпчылып, *заары бетине чыга түштү*, ал өзүн- өзү токтото албай кетти (152-б.).

207. Башында көрпө тебетей, үстүндө эскилөө быязы чепкен, кандайдыр жупуну тартып, алыстан жер кезип, соода кыла жүргөн *кызыл кулак мырза өңдүү* (154-б.).

208. “Желдет!” деп чаңырып жиберчү, азыр анте алган жок, тек *эрдин кесе тиштеп*. Мусулманкулдун *бешенеси жайыла* түштү (155-б.).

209. “бий мырза го өзүнө жараша, сыйда, бу балакайын көрүп ал деп качкын аталык тиги кең көйнөккө көкүрөгү батпай бели ничке, илбирстей ыкчам жигитке улам тымызын *көз таштай* олтурду” (157-б.).

210. Булардын *ысый албай турган көңүлдөрүн* ого бетер тоңдуруп кое турган жалгыз окуя ошол болучу (159-б.).

211. Ха, *бышпаган баш* (159-б.).

212. Мусулманкул анда-санда көкүрөгү толуп кеткен демин чыгарып, улутунуп, *каны ичине тартып* томсоруп отуруп сүйлөдү (159-б.).

213. Буга, албетте, эрезеге жетип калдым хандын өзүнүн *эки көзү төрт*, а “аталык” болбосо так ээсинин оң жагында болушту көксөгөн зарделүү бектер “так ээси ” жакка тез оой башташкан (159-б.).

214. Же Мусулманкул “эми эрезеге жеттиң, уулум, өзүң үчүн да, өлкөң үчүн да, өзүң *жан карышта*, журт алдында да, кудай алдында да, өзүң жоопкер бол” дебейт (159-б.).

215. Аргымак тандап ат жыйдым - буудан болуп бербеди, азамат тандап дос жыйдым - тууган болуп бербеди деп *түтүнүн чыгарды*, эч качан ноюбаган, эч качан мууну бошобогон *катуу баш* адамдын көзүнүн ичи жылтырап кызарып келип токтоду (161-б.).

216. Эң акыркы сөз *сөөгүнө өттүбү?* (161-б.).

217. А *тил билги* Абил үкеси жайкабады (161-б.).

218. Сөз жалганбай, *орто сууп кетти* (161-б.).

219. – “Кимибиз кайда жүрсөк да, ал кудайдын кааловуна жараша, биз эмчектеш тууганбыз, силерди *бел тутуп* келип отурам” – деп, кеп баштады Мусулманкул (161-б.).

220. А Абил көзгө дилгир, эмчектештин ар кыймылын баамдап, *ичи өрттөнүп* жатканын сезип, жадырап тиктеп отурду (162-б.).

221. Бу суроонун арты катаал бирдеме экенин тушмалдап, бирок тигинин *жүзү жылуу* болуп турганына арбалып, Мусулманкул *кабагы үйрүлө* ойлуу тартты (162-б.).

222. Теги башка, бирок бизче сүйлөп алган кишилер өзүлөрүнчө тымызын жаат – өздөй ордо иштерине аралашып, хандын *ичине кирип алышкан*, жиңкилдеп кызмат кылган болуп, баш ийкеген болуп турганы менен көңүлү башка (163-б.).

223. Мына, төрт жакка чойгон төрт жааты бирлешишке көндүрүп көр-макул дейт, кылбайт – *тилиң тешилет, каның кургайт!* (163-б.).

224. Же кайран Нүзүп агабыз да, мына сиз да “хан” көтөргөн соң *эки тизгин бир чылбырын* өзүнө берип кое албадыңар, же ыкыбал келип турганда “мына” деп шар кесип, өзүнөрдү “хан” деп салышка дем-кайратыңар жетпеди (163-б.).

225. – Качанкы бир “кан тукумунан” деп, кайдагы бир *жүрөгүнөн оту өчкөн*, эр деминен айрылып калган бирөөнү “кол бала болот” деп – мына, тапкан үзүрүңөр, бу – бириң башсыз көмүлдүң, бириң кулуңа жаканды айрытып, кадырыңды сыйрытып. минтип буйгалап – деди, өзү да өкүнө (163-б.).

226. Жанына дагы эле көлөкөсүндөй үйрүлгөн эмчектештерине эми *жүз бага* албады (163-б.).

227. – “Эми көрүшсөк, *канжыгадан көрүшөт окшойбуз*, эмчектештерим, кайыр”, – деди Мусулманкул (164-б.).

228. Бекер мүлк, доосуз мүлк тартып, көп өтпөй хандын *туусунун түбүнө* өлөбакысы союл, бычак көтөрүп, алтымыш миңдей талоончу кара келтек топтолду да, кыпчак уругунун мекени Эки-Суу – Арасына карай жер түтөтүп, чегирткедей самсып жөнөлдү. Муну көрүп Мусулманкулдун *жүрөгү атып кетти* (165-б.).

229. Ал көздөп бара жаткан жагынан кайра тартты да, түндөп жүрүп отуруп, кырылгандан калган колун бүт ээрчитип, Өтөмбай

кушбеги менен Нармамбет датканын кошуунуна өтүп ошолордун колуна түшүп берди (167-б.).

230. Же кара чапандардын күнөөсү, же менин күнөөм, же силердин күнөөңөр, иши кылып, бүт кыпчактын *башына кара түн түштү* (168-б.).

231. Кай бир тобу айтка келгендей, көйнөктөрү ак, белдери жаңы жоолуктар менен курчалуу, көк селде чалынып, карала кымкап кийип көйкөлүп, өзгөчө алардын *кабактары жарык* эле, көздөрү делөөрүп чекчейип тиктеп, үндөрүн бийик чыгарып бакылдап сүйлөшүп, нары-бери чайкалып басышат (168-б.).

232. Ал балким, Аллаяр хан *бир кашык канын ичип коер* (168-б.).

233. Бир календер нары-бери басып, элдин дуу-дуу толкуганын карап башын калтылдатып чайкап, элди аралап, кимдир бирөөнү издегендей ар кимдин алдына барып, корккондой элтейген түр менен жүзүн тиктеп калса селт этип *жүзүн үйрүп* нары басып кетип, өзүнчө сандалып жүрдү (169-б.).

234. Калкылдаган көпчүлүк заматта бир жалп деп *тизе бүгүп, баш уруп* жыгылышты (170-б.).

235. Секидеги туткун көгала башын бийик көтөрүп, чыйралып, мизбакпай ордо кишилерин *атып тиктеп* турду (171-б.).

236. Алар тиги байлануу турган адам өлсө эле көптөн бери баарын жадаткан, *жүрөктөрүнүн сары суусун алган* тополоң бүтүп кетерине ишенип, үмүт кылып кыйкырып жатышты (172-б.).

237. Ал эки тизесин бекем мыжыга ынтылган калыбында, аео *жылдызын кек өчүрүп* таштаган көздөрүн жансыз мадырайтып, эч былк этпейт али. Кыпчактардын канын Мусулманкулдун бутуна чачыратып, *жүрөгүн эзип*, ошону менен анын *эркин сындырмакчы* эле (172-б.).

238. Мусулманкулдун эриндери көгөргөнсүп, *көздөрүнүн оту акырындап өчүп*, карачыгы өтө эле карарып баратты (173-б.).

239. *Көздөрүнөн дагы жылтылдап от чыгып*, дагы көгала башын келберсип көтөрүп, сыймыктанып ууртунан жымыйып каралды элди (174-б.).

240. Нияз кушбегинин *көздөрү сууп кетти* (176-б.).

241. - Мейли, душманыбызды *баш көтөргүс кылсын* миңбашы (176-б.).

242. Шайтандын *тили ширин*, дили уу. Кудаяр хан Нармамбет даткадан *жүз үйрүдү* (177-б.).

243. Кишинин *куту учуп*, көпкөк болуп кеткен эриндери титиреп, артына кетенчиктеп, жалт-жалт каранып сыйпаланып, ошол жакта жердин жарыгы болсо да, түшө качып кетчүдөй тырмаланды, жанталашты (178-б.).

244. Бирок, бу сапар *көзү тирилип кетти* (179-б.).

245. Календер бул бапасыз жалган дүйнөдөн кечип, *ак уруп* басып кеткен ыйык пенде, ага *кол көтөргөндүн* күнөөсү бу дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да кечирилбейт деген түшүнүк анын *бутун тушап* турду (180-б.).

246. *Жибип кетеби* деп, хандын кабагынан көзүн албай дирилдеп турган Нияз кушбеги жеңилдене демин таштап жиберди (181-б.).

247. Ошол кезде *төрт көздөп турган* Россия империясынын байкоочулары Хийва, Бухар, Кокон ордолорунун өз ара ыркы жоктугун эске ала келип, Мусулманкул миңбашынын жоюлушуна байланыштуу (183-б.).

248. Мурдагы убадасынан гана тая албай ооз жүзүндө Алымбекти жаңы барганда бир аз убакка Кокон шаарын башкара калганына байланыштуу “ордо башы” андан соң “датка ага” деген болуп, *төргө чыгарып, көңүлүн алып*, а иш жүзүндө нак бийликтен какас тутуп, “бышкан аштын эле ортогу” гана сыяктантып алган. Кошуунга *баш-көз болсун* деп, “датка агасынын” *көңүлүн сурады* (184-б.).

249. Суу бою жакасында кыштоо аз, кышкысын бети ачык жалаң жер сыдырым суук, кези менен *сөөктөн өткөн* карандай шамал, адам түгүл малга да катаал болуп, көбүнчө жер уун билген эл ылымта кууп, жайы салкын, кышы жылуу *тоо койнуна* ыктайт (185-б.).

250. Бир жагы бул элге тууган, бир жагы ордонун аталыгы болуп эсептелген кадырлуу да, *оозунда эми*, кабагында сүрү бар датка мейманды жандай турган жергилик бийлер, кидирбей кызматына жүрө турган сыйда, элпек адамдар иргелип чогулушкан (186-б.).

251. Оңдонуп *көз салды*, караан дагы эле былк этпейт, жанынан эч жан көрүнбөйт (186-б.).

252. Жакын келе бергенде бир кең көкүрөк, кашы чимирилген бүркүт кабак, кара сакал, саргыл темгил тай сүлөөсүн бөркчөн адамзаада даана көрүндү, ал жай козголуп, алагар *тик көзү* саал *жумиаргансып*, жайкала кошуун башыны тосо басты (187-б.).

253. Бирөөнүн жакынсынганы ага көнүмүш, жакшы сөзүнө бышы кулак. Чүкөдөй ак сакалдуу *жүзүнөн жадырап ырайым гана төгүлгөн* Жангарач бийдин кучак жайганына датка *бетинен түшө* да койбой, *бой да көтөрбөй* сыпаа ийкем тутунуп көрүштү (187-б.).

254. Салт билги солто кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, Кокондун өзүнө угулсун, *ичи жакшы* тууганга сүйүнүч, *ичи арам* душманга күйүнүч болсун кылып, ырымдап, тиги эле өкүмдарлардын өзүнө кылынчу урмат белгиси ак боз бээ чалдырып, колунда эмне бар болсо, ошонун баарын төгүп, жайна-тып, ага кошумча астейдил жадырап кубанып, *жүрөгүн ачып*, өлчөмсүз ыклас менен тосту (187-б.).

255. А Шабдан *жылдызы жылуу*, кимди да болсо имере сынай тымызын тиктей билген, өзү чакан, арык чырай, сыпаа жигит агасы экен (188-б.).

256. Датка али бир ооз сөз алышпай отуруп, бу жигитке *мээри түшкөнсүп*, *ичи жылып*, серп салып койду (190-б.).

257. Булар эки бир туугандын балдары, илгертен аталаштардын ичинде бийлик тизгини кыйынына берилген эмеспи, Канай бийдин соң солтону башкаруу Эшботонун аяр уулу Жангарачка өткөн, кийин бала кезинен эле торпок жарыштырып “канайлап” ураан чакырып, жетилген курагында күлүк таптатып чаап, жигит курап барымтачылардын алдын тайманбай торогон баатыр, бир жагынан *жөн билги* Байтикке укурук моюн, узун акыл *ак көңүлүнөн* алакан жайып бата берип, ай тамгалуу көп солтонун бийлигин өзү тапшырып койгон (190-б.).

258. Ким билет *ичине кирип чыкпаган* соң?! (191-б.).

259. Тиги эки жагына тең ташталган куш жаздыкка чыканактабай, тизе бүккөндөн бери мандаш бузбай, туурдагы куштан бетер чукчуюп, эрдин бек кымтыган бойдон дит коюп, ээгин саал көтөрө ормоюп тиктеп, Алымбек датка бир да жолу сөзүн бузбады, же кубаттоо, же жаратпоо сездирбей бир кунунда мелтейип, сөз акырын күткөнсүп *тиш ачпады* (91-б.).

260. “Ушуну айтышмак! Баары ырас. Ишенип, мени туугансып айтып отурушат.” деп айтылган өктө акыйкатына да тен берип, өзү да *көңүлү жибип* отурду (192-б.).

261. Кийин Кокон ордосу куралган кезде кут жагы Арал, күн чыгыш жагы Кашкар, күн жүрүш жагы Бадахшан аймагында отурук кылган өзүбек, тоо таяна жашаган кыргыз кыпчак, чөл талаа жакалаган кыргыз казак *баш койгон* (196-б.).

262. Эң оболу бир тайпанын күчү менен көтөрүлгөн хан ошол тайпанын гана мүдөөсүн көздөп отура албаган, үч жакка чойгон үч жааттын ортосунда аргасыз жылмандаган *күн карамага айланып*, же бул үч тайпа журтка бирдей кам көрүш, үчөөнү кайра ыкташтырар акыл, калыс саясат, баарына тең бир улуттук максат көздөбөй, кайра тымызын тукурмай, бирине-бирин кагыштырмай, алсыратмай, ошону менен өзүнүн амандыгын сактаган оңой, бирок макирөө жолго өтө беришкен (196-б.).

263. Өзгөчө өз алынча эр көкүрөк, оңойлук менен бирөөгө *баш уруна койбогон*, рухунда кайберен сыяктуу эркин тоолук кыргыз кыпчак тайпасы бир кооганын ичинен чыгары анык (191-б.).

264. Саал илгери эптеп өз ичи арасынан мураскор таба коюп, ордонун бийлигин басып алуу көздөлсө, мына бул учурда, ак паша абайлап бир колу Хазар көлү жактан, бир колу Шыбыр жактан сунулуп, акырындап капшырып, Ак-Мечит, Капал чептерин алып, андан бери бу Ысык-Көл, Сары өзөн Чүй боюна дейре таасир өткөзө баштаган учурда кыргыз кыпчак шарттан утмак -көптөн көксөгөн “ордону *колго алуу*” ишин биротоло *түбүнө жетмек*, же чыры башынан түгөнбөгөн кан ордодон кечип, өзүнчө өз ордосун көтөрүп калмак табында турган (197-б.).

265. А тоңгон сарт: “Э-э, ушул айларда дагы ушундай алапат суук болчу беле, бу бир мүшкүл кудайдын өзү жиберген, көрөрсүңөр, бул казат оңго жүрбөйт” деп, коркунучтуу кеп уруп, көпчүлүктүн *аңы уча* баштады (198-б.).

266. Дагы ушинтип бөрүгө байланган улактай учу-кыйырсыз кең талаада жата бере турган болсо, кошуундун *деми сууйт*, тарки кетет (198-б.).

267. Баамчыл мырза Шабдан алдыртан Байтик баатырды тиктеп, “көрүп коюңуз, биздин агабыз *арбагын тебеледи* го мунун” деген маани туюнтуп, жымыйып койду (199-б.).

268. Дирт деп заматта анын да *кыжсыры ойгонуп* “Өзүңүз? А өзүңүз кайда жүрөсүз!” деп, *беттен алмакчы* болуп, бирок кайра дагы руху чатакайлашпай, кайра бөөдө чатакты ырбатып албайын деген аяр ойго чалынып жыгылып, нары да азирет хан казат тагдырын ага жүктөгөн, биерде арзыбаган сөзгө кыжыңдашып отуруп, ишти бузуп алса өзүнө эле күч келери бөгөт болуп, аргасыз ырсайды (200-б.).

269. Өчүгүшкөн, кекенишкен, бир алланын аты менен *кызыл кыргын кан төгүшүүгө бел байлаган*, бу да болсо кудайдын башка салганы деген көктүккө кабылган, кан тамыр үзүлгүдөй муун калчылдаган өтө кыска, өтө кысталыш учур эмес беле (201-б.).

270. Маани ушул ки, мындан келди, сизде азирет ханыбызда эскиден калган *сөөк өчүңүз* бар окшойт, кечеги жер жайнаган көк тоонун ич өткөккө жолуктуруп бир кырып, орустун замбиреги менен бөөдө айдап кабылтып бир кырып *түбүнө жетмек* максатыңыз бар окшойт?! (206-б.).

271. Эч ким унчукпай калды. Көбү кеп жүйөсүнө ынанып, тиги өз салмагын айрыкча сезген Алымбек датканын күүлдөгөн демине, ыгын кетирбей Канаат шааны талуу учурунан кармап, каарып, мүңкүрөтүп, көз көрүнөө *кадырын тебелеп* жатканына таң калып, ыраазы болуп башын ийкегиледи (206-б.).

272. – Вай датка! Вай, андай *суук кепти* оозанбаң, датка? деп жиберди Канаат шаа (206-б.).

273. - Эми, - деп зекиди Алымбек датка, - ушул өңкөй ийрейдиген ич өткөктөрдү дагы күргүчтөп уруш баштай турган болсоңуз, биз кошула албайбыз, мындай *кара ниет* ишке, көмөккө келет деп асли ойлобоңуз, эсиңизде болсун (206-б.).

274. Канаат шаанын датка башына үйгөн күнөөдөн *үрөйү учту* (206-б.).

275. Бирок, айтылган себептер ыраазы кылбай, анын үстүнө Канаат шаанын эки көзү жашылдана *кыңырылган кейпинен* элдин көзүнчө айта албай турган бирдемеси барын сезген Мала хан кечкурун Канаат шаанын өзүн жалгыз чакыртып алды (207-б.).

276. Бул сөз Мала хандын *жүрөгүнө* тикендей келип *сайылды*. Өзү деле *көрөйүн деген көзү жок* датка агасын, бул казаттагы атайын кылган бөгөтүн билип эле туруп, бирок ал кубаттуу душманы

менен убактысынча болсо да, көңүлүн бүркүткө чырга сүйрөткөндөй чаргыта алаксытып туруш үчүн болсо, анын башына жалгыз аяк кызыл башты садага чаап коюшу толук ыктымал болчу (207-б.).

277. - *Башын алып салмак* кыйын эмес (209-б.).

278. Эми анын кеңешинин да өзүнүн да кереги жоктой хан жүзү үйрүлө өзүнчө ойго бата калды (209-б.).

279. Бул беттешүү эки жакка тең сыноо болуп, орус отрядынын баягы туруктуу рухун кайра далилдеп, кайра бекемдеп, мындан аркы болор кармашууларга даярдыгын көрсөтүп, а кокондуктардын жинин кагып, арасы бейырк экенин ачык байкатты (211-б.).

280. Бу жылуу мамиле ансыз да көңүл эрип төгүлүп турган Алымбектин тула боюн биротоло жымыратып жиберди (211-б.).

281. Бир мааниси баасы боло турган сөз, зарыл сөз ар биринин көңүлүндө жарылып, эми айтылышы эле калган таризде *тил учуна келип*, бирок не үн көтөрүңкү, не *дил оорутар* кескин угулуп калбасын деген кыялда ооздон чыга албай турган сыяктуу (211-б.).

282. Ырас эмей, чиркин ай, акыл маегинде белгилүү бир рухий лаззат алынбаса, кишилер кокустан бир той дасторкон үзүрүндө жолугушуп калып, уңгусуз маанисиз кобурашуу менен бүтүшүп, а качан той таркаган кезде ойлорунда бир илим жүк калбай, кайран өмүрдүн ошол бошко кеткен бир чымчым убагына кейиген учур болот эмеспи. Ушул тапта да тигилер тыякта, силер быякта “бий, бек” деп койсо, “тага, ага” деп койсо корстон болуп ошого алданып, ордонун бирде *төрүнө өтүп*, бирде улагасында улактай мууздалып калып *жан этин жеп күн көрөсүңөр* (213-б.).

283. Анын беги эле кой үстүнө торгой жумурткалатып жибереби? (213-б.).

284. Эсил эл, кайран журт! Качанга дейре *таш уйкудан ойгонбой*, кылымдардын ың- жыңсыз катмарында жоголуп, кыйкырыктан башка укпай, зордуктан башка көрбөй, ал зордукка көнүп, аны кудайдын башка салганы деп, *тизе бүгүп, кол куушуруп* өтмөкчү (213-б.).

285. Ордонун да, өз бегинин да катаал жүзүнө каршы туруп, элдин көйү деген көңүлгө жылым машакат үчүн нечен ирет *баш байлап* да көргөн (213-б.).

286. Кээ бир убакта *жан этин жеген* чөйрөдөн көрө тээ илгерки жапалактагы жатакчы атасынын күнгө күйгөн кара үйү бейиштей тынч, бейпил эмес беле (214-б.).

287. *Жүрөгү шуу дей түштү* Алымбектин. “Ыя, ушунчалык кыйын болуп калганбы абал?” (214-б.).

288. - Кудай сактасын, - ал *кабагы үйрүлө*, - ким батына алат?! (214-б.).

289. Алымбек датканы *ой баса* түштү (214-б.).

290. Эл ичинде Курманжан жөнүндө “ал керээт-кишинин ойлоп барган оюн өңүнөн эле билип коет, ал *жер тыңшаар* - шырт эткенди жаздым кетирбейт” деп шыбырланып жүргөн сөздөр бар (215-б.).

291. Бул сөз датканын тык деп, анын мунайым үнү жанында отургандай кулагына угулуп, *жылуу иреңи* көз алдына тартыла калды (217-б.).

292. - Сиз менен так ээсинин *ортосунда жалган жеринен от жаккандай* жаным экөө эмес (217-б.).

293. Дагы Курманжандын *муңайым үнү* угулду. “Зирегим ай” деди Алымбектин ошол тапта ноюй түшкөн дили (217-б.).

294. Өтө эле журтка ашкере тектүү датканын мындайча *оңой көзүн жоюп жиберип* чатакты кайра ырбатып, анын хан башын “эр өлтүргөн” делинтип абалды аны сайын татаалданып жиберипти ыктымал эле (218-б.).

295. Көзү тирүү тургандай эле “саткын”, “өкүмдарлыкка жутунган *кара ниет*” деп айтып эл көзүнө оозго батышынча каралап, колдон келсе *элден чыгарып* салыш абзел өңдөнгөн (218-б.).

296. Алымбек датка астыртан жай адамдар аркылуу Үч-Алматы жактагы орус акимдерине *жылуу жүз* байкатып, бирок өзү дасыккан ордо адамы тапатаңдан сыр алдырбай, баштаган эле жеринен бир катуу *укурукка баш салып* албас айласын кылып, “*тумшугун батырып, канатын качырып*” демекчи, этият, аяр абалда тутумдоо (218-б.).

297. Ушуну сезээрин сезип, Мала хандын *жүрөгү болк дей түштү*. Кимисинин *ичине кирип чыккан*, аттиң ай?! (220-б.).

298. - Ынтымак?! - деп кайра сурап ой басып, ичтен салмактай кыңырылды Мала хан. – Ыйык сөз, *ак сөз* (220-б.).

299. Карап отура бермекпизби *кол куушуруп*, ал бейнысап Коконго чейин базарга коюп сатып бүткөнчө, ыя?! – деди аягында (220-б.).

300. Өлкө биримдиги, эртеңки бүтүндүгү кимибиз ким гана болбойлу баарыбызга бирдей, ал үчүн бар акылыбызды күчүбүздү, *кара башыбызды сайып коюп* иш кылышыбыз ылайык, таксырым (221-б.).

301. Алымбекке жапса жамы журт кулак кагар орчун күнөө кудай берип өзү табылган чагында кайра ушунун баарына жалтаңдап *баш тартып*, кечип, дагы баягы күнкөр көйүнө түшмөкпү (222-б.).

302. Бу туз урган миң тукуму далай элчибиздин *канын ичкен* (223-б.).

303. Сөз арасында “хан ага”, “азирет” деген да аралашып калып, буга көңүлү жымырап жылып *кулагы кубанып* көнө да берди окшойт, “кой андай дебегиле” дебедиби Алымбек (224-б.).

304. Келээри келип, кетээри кетип, *эл аягы тынган убакта* эрди катын эми өздөрүнчө *жүз карашып*, биринин демин, жытын бири сезишип, ичкериге от жагарды да баш бактырбай бирткелеп куру чай ууртташкан болуп, тиги араң үлпүлдөп жанган оттун күңүртүндө акырын күңкүлдөштү (224-б.).

305. Күнүмдүк тирилигинен баштап мезгилдин өтө чалкеш өтө калпыс абалын нечен бир ирет өкчөй салмактап, өзүлөрү собол берип, өзүлөрү жүйөөлү жооп издеп *ой термешти* (225-б.).

306. Бул жакта баарыңызда эле барктуу болуп калган эмес беле, азыр сиздин жогуңузда туу башы ортодо *экинин бири* анын алдыртан өкүмү болмоюнча бир түзүк иш бүтпөй калган, Маланын *көзү барында* эле (226-б.).

307. Сиз, датка, ушул жагдайды эстен чыгарбаңыз, мына ошол кишилердин *тамырын тартып көңүлүн алып*, колдон келишинче жанагындай болуп кетер кокустуктан корчолоп, арачалап алыңыз (226-б.).

308. Молла Алымкул көзүнө жаш алып, аманчылык сурап, датканын «кайра уясын *тапканын*» куттук айтты (227-б.).

309. Бирок мына арты өзүнө жамандык ишке айланып кетишке ыктымал болгон өтө кооптуу окуяга *кара башын сайып* кирип, шариатта салтта колдоп турган так эгесинин *тымдым кылып* отуруп акыр аягында баркы бар деп ушул көйрөң Алымбекке *ийлеп-ийлеп итке салгандай* кармата берип өзү баягы эски тону менен шалпайып кала берер киши бекен (227-б.).

310. Ордо тараптан ар күнү ар түркүн кеп угуп, кайсынысын укту, кайсынысы каңырыш биле албай Курманжан айым *миң бир толгонуп*, түркүн түмөн божомол сесин алып, ой-санаасы бир жерге токтобой дудала болуп турган чагы болчу (228-б.).

311. “Бул эмне, биротоло баарынан *кол жууп* үмүтү үзүлүп, деми кесилип бүтүп келгенби?!” деп ордо талашып жүргөн датканын бул кейишине эч ыраазы болбой, макул боло албай бир аргасыз кайгы, бир тереңден кыжыры дүрт тутанып, жүрөгү дүкүлдөп кетти (230-б.).

312. Качуу оюңузда жок болсо, маслахат үчүн эле келген болсоңуз куп жакшы, *ат жалынан бүткөрөлү*, датка (231-б.).

313. - Ыя, датка, жүрөксүп калган окшойсуз? - деди акырын *ындыңы өчкөнү* мындай жүрөксүнүшүнө макул эместиги деминен байкалып (231-б.).

314. Мындай кезде, датка, *кара жанды ала качкан* айла эмес, көксөгөн максаттын кадырына *кара башты тике сайып*, жазатка өзү барып бериш-ошол айла, ошол акыл, ошол эрлик! (232-б.).

315. “Качты” болгон соң кечеги *жумишак тил* катуу сүр менен игерип кураган тобубуз байкоосуз ыдырайт-качкынга ким кошулуп качмак, аргасыздан болсо да, досуңуз касыңыздын тарабына жылып өтөт, кеткен досту кайра кайрымай жок, касыңдан аша каршы чыккан душман болуп кала берет (233-б.).

316. Эми дагы бир айтаарым, *бой жүрбөй* не бир *көзүңүз түшкөн*, не бир жакшы санаалаш бурадарлар акыл берген бир түзүк жубанга нике байлатып коюңуз, бой башыңызга карайт, мусулман ортосунда баш болуп отурган соң, тазалыгыңызга төп, эң жакшысы *кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген* душмандарыңыздын ушак айык кебинен какас болосуз, бул ушул тапта ашкере зарыл (236-б.).

317. - Кош датка! Жигит пири Шаймерден колдосун - деп *ак тилек* кылып караңгыда жүзүн сыйпап бата кылып, бу ортосунан кыл өтпөй калган өмүр менен өлүм кармашына биле туруп өзү жөнөтүп койгонун айкын сезип, не кайгырбай, не кубанбай нестейип кала берди (234-б.).

318. Тоголонуп *баш кетмей*, томсоруп ыйлап *жаш төкмөй* бул элге көнүмүш, боло жүргөн окуя делинет (234-б.).

319. - Рахмат, азиретим, - деди Курманжан жесир, *жылуу жүз жумшартат*, жакшы сөз жан эргитет, ал астейдил баш ийкеп, *көңүлү ийиге* түштү (242-б.). 320. *Сары изине чөп салган* куугун Чотондун Кызыр – Ата мазарын пааналап, как таштын үстүнө тонун жая салынып, көзү ирмелип жаткан жеринен таап, башын кесип келип, быякка жөнөр алдында амир Музафарга тапшырды (243-б.).

321. *Кан куушкан* кысымынын башын кесип келип берген бул өңдүү тартууга кайсы гана ордодон болсун ыраазы болмок (244-б.).

322. Не тышка чыгып жер көрбөппүз, не өскөн бир элден таалим алалы дебеппиз - *өз терибизге өзүбүз чирип*, өз шорпобузга бороку болуп, дымып, сасып калган экенбиз (244-б.).

323. *Көзү жайнай* түштү амирдин (245-б.).

324. Өйдө карай берди Курманжан, саргылт жашыл көзү амирдин *көзүнө кадалып*, аны имерип токтоло калды, *кеп төркүнүн* сезип, акырын башын ийкеп, дагы маани акырын күтүп калды (245-б.).

325. Кыйла чочулап отурган амир Музафардын *көңүлүн өйкөгөн тоңу* акырындап *жибиди* (245-б.).

326. Кеп аягы кайда келе жатканын сизди, көңүлүнөн дүр-р эте *каршылык ойгонуп кетти* (246-б.).

327. Оюбуз ушул ки, акыры Кокон тагы ата мурасы экен, муну дагы терс кетсе оңго баштап, кыңырын түзөп, жакшы иши болсо жакшы, де көтөрмөлөп, мындай *жоо жакадан алып турган чакта* ыйык ынтымакка *баш коюп*, кайра ордоңорго огожо кылып алганыңар эп го (246-б.).

328. Амир Музафар *оозунан кеби түшүп*, нестейип токтоло калды (248-б.). 329. Ыя, бу шум катын *ноктону шыпырып*, таштап кетмекпи?! (248-б.).

330. Ымга келүүдөн *баш тартканы* ушулбу?! деген санаа кылт деди оюна (249-б.).

331. Мына *жол койдум*, алгыла улук даражаны берсе амирдин колунан, алгыла деп мокоткон көз жаш (249-б.).

332. Ыя талаш болуп, иш бузулбайбы, бөөдө? деп, амир Музафардын чындап *кабагы чытылып*, эки анжы абалда кынжыла түштү (249-б.).

333. Муну көрүп: “Э-э талашсаңар эч кимиңе берилбейт деп, *этегин кагынып, туруп кете* турган болду го бу?” деп ойлоп, Жар-

кымбай (249-б.). 334. -Биз ыраазыбыз, - деп жиберди, - биз ыраазыбыз, азирети байбиче өз акылы, өз пейили менен датканын көзү *баарында* эле бул элге алынып кеткен, журтка эне да, эге да болуп калган, биз байбичеге *жол койдук* (249-б.).

335. Элет жакшылары жабыла дуулдашып, кут болсун айтышты, *көздөрү* бир сыйкырдуу болуп көрүнгөн жылтылдаган кызыл кымкап тондон *тешилип* жарылып өтүп, отуруп калышты (249-б.).

336. Мына, орус аскеринин Ташкенди басып алышы амирди *жылуу төшөгүнөн ыргып тургуза* абдан чочуткан экен. Ошон үчүн эл аны “*кара кылды как жарган калыс*” “баатыр дешет” (249-б.).

337. “*Суу койсо соорусуна төгүлбөгөн*, сулуу деп тандап боз жорго минген, үстүндө дөөлөткө мас адамзаада оолжуган, теңселген, башында кундуздан бөрк сеңселген” (252-б.).

338. Кайран баатыр, кайран бек, асылдан күткөн дүйнөм деп, аялуу жаным биргем деп алпечтеп, жанга өлчөп алып жүргөн, койнундагы ак жыландын кесиринен душманга сырын алдырып, көй тууган моокум кандырып, *узун бою нас болгон, кызыл өңү боз болгон*, өзү издеп өлүмүнө кез болгон (252-б.).

339. Каныштын биртике *көңүлү чөгүңкү* боло калганын көрүп турган Бекназар (252-б.).

340. “Элиңиз эсен – биз эсен, өкүмдар, - дейт эжеси, - тарканыңар жаш өтүп, өзү жолго чыга албай, *жүз көрүшүп* кел деп, мени жумшады го” не шыбыш угуп калышкан, не бу үйгө киргизилген адамзаада кадиксиз кыз ээрчитип, чыгып кетип жүргөнүнөн уламбы, кыздар капестеги тоту куштардай тыбырашып, шыбырашып, көрүнө калганда бүжүрөп катар тизилишип, ар бири ыйбаа кыла “мени”, “мени алып кетиңиз”, “*отуңуз менен кирип күлүңүз менен чыгайын*” дешип таазим кылышып калышпайбы (255-б.).

341. Сарыбайдын *ичи сыйрылды* (257-б.).

342. *Туураң жыртылып кете* турган болду өзүңдүн да жем издеп жүрүп (257-б.).

343. Мынча эмне *ишике саясың* мени! - деп *жарылып кетти* Сарыбай (258-б.).

344. Үзө албасына көзү жетип *ичи күйөбү*, жогдор жүндөрүн түктөйтүп Сарыбай жакка тап белгиледи (260-б.).

345. - Менин *жолум качса*, кер тайгандын *жолу кача* *электир* (260-б.).

346. Алдыда шимшилеп бараткан кер тайган селт этип токтоп, анан бет алдын *теше тиктеп* өңүп калды (260-б.).

347. Ээси ошол жөнүндө сүйлөгөнүн билгендей кер тайган кыңырылып чычканды ала албай калганына уялып, *башын жерге салып* нары басты (260-б.).

348. Эми мындан ары алдыларынан эчтеме жолукпашына *көзү жеткендей үмүтү үзүлгөндөй* анын дагы шыгы кетип шалдырады (260-б.).

349. Тилин узун чыгарып, ууртун куру жаланып, *көзүн жашылдантып* жата кетти (260-б.).

350. Иреңинен *кан качты!* (260-б.).

351. *Жүзү жайнап* сүйүнүп баштыкка эңкейди (262-б.).

352. Сарыбайдын *дили сына* түштү (262-б.).

353. -.Бай, бергиңиз келсе, улакта болсо ыраазы болуп алып кетем, *көзүмдөн кан чыгып турган чак*, ушул арзыбаган нерсеге сүйкөп байым бирдеме кайрылабы деп келгенмин (264-б.).

354. Баятан салттуу сүйлөп отурган чалдын көзүнөн күйүттү, ошо күйүтү менен бүт ааламды тарки дүйнө кылып өрт коюп жибере тургандай жанкеч тиликти, бүт ааламды алма кылып колуна берсе лук жутуп алып көргөн жокмун дегенге барарлык *ач көздүктү* көрдү (264-б.).

355. Аны эркелетиш керек, *көңүлүн куш кылыш* керек (265-б.).

356. Силердей кузгундардын *көзү тийип* (265-б.).

357. Бул жаркыраган кең дүйнөгө тири жандык али жарала элек сыяктуу, шуу-шуу өткөн жолбун желдин шоокумунан башка эч дабыш жок, *кулак кескендей* жымжырт (266-б.).

358. Сарыбайдын *ичи сыйрыла баштады* (267-б.).

359. Сарыбайдын *ичи тытылды* (267-б.).

360. Сарыбайдын *жүрөгү жарылып кете* ж.аздады (267-б.).

361. Сарыбай элтендеп сүйүнгөнүнөн *каңырыгы түтөп*, кудайга да, бүркүтүнө да жалынды (268-б.).

362. Сарыбай эсин жыйышка үлгүрө албады, бүркүт темир ченгелдерин арбайтып, курч тумшугун ачып, чекирейген кызыл тегерек көздөрүнөн *заар чачып* ошол замат кайра шуулдап кирип келди (268-б.).

363. Жашоодон *үмүт үзүлгөндө* адам коркунучту унутат (268-б.).

364. Сарыбайдын көзүнөн *от чагылды* (269-б.).

365. Тыштан “А-ай, кара такыя!” деген каардуу үнү чыкты, *жүрөгү үшүп* бүткөн келин селт эте тура калганын өзү билбей тышка жөнөдү (270-б.).

366. Баласынын күйүтүнөн *кара күйүндү чычала болуп* жүргөн кайнененин *көңүлү жумшаар* бекен, *жылыр бекен* дечү (270-б.).

367. Өзгөчө Темирдин күйүтүнөн соң *көзүнүн агы менен тең айланышып*, баланын эркине кое беришкен (271-б.).

368. Шат күлкүдөн, жүрөккө жакын *жылуу сөздөн* жат (271-б.).

369. Ээнчиликте күзгүдөн өзүн көпкө тиктеп, көзүнүн алдын, бырыштарын сылап-сылап көрүп, эч бир чыдоого болбой тургандай болуп *ичи куйкаланып* кетет (271-б.).

370. Ушуну курап алса болду, көйнөгү жок тери тонунун жа-лаң этине кийип жүрсө мейли, *мурдун балта кеспей*, кымыз уулап, жаңжал издеп кутуруп чаап жүрмөй (273-б.).

371. - Гм, көз кургур кете баштаган экен го, *өңүң эле жылуу учурап* баятан бери эми тааныдым “колун кармап адепсиздик көрсөттүм а, *көңүлүң кирдеттим а*” деп бушайман жеп, Темир *ичи сыйрылып* артынан карап калды (275-б.).

372. Жигиттин *көңүлү бир сынды* (277-б.).

373. Жогу, баары бир дүрбөп, жамачылуу болсо да көйнөктөрүн жууп кийишип, күн ылгап, алдынан жайлуу конуш, жаңы ырыс тилеп, сары жылдыз менен тең туруп, эртелеп *жүк коюп* көчүп чыгат (277-б.).

374. Дан багабыз деп жүрүп жутчулукту унутуп алышыптыр, жанынан өтсөк *иттен чыгарганга* да жарашпады, деген кинеси болот, а ошондон кутулуп койгула (278-б.).

375. Эшим эчтемени ойлонууга чамасы жок, *ала өпкө* кара быштынын башы менен убара (278-б.).

376 Темир аны бир карап *тизгин жыйды* (279-б.).

377. Келиндин *балапан түгү түшө* элек сары жүзү кыпкызыл болуп кетти (279-б.).

378. *Кара өзгөй* адамдын иреңи жыландай болот, *ичиндеги киринин бардыгы күдүрөйүп бетинен чыгып* турат, дили таза адамдын жүзүнөн гүл көрүнүп, *көздөрүнөн жылдыз жанып* турат (281-б.).

379. Курдаш кызынын артына өтүп, кылтыйып жигитти таамай карап, жигиттин ачык *жүзүнөн жан жылытар жылуулукту* сизди, *көздөрүнөн кумар отун көрдү* (281-б.).

380. Боз кыроо түшкөн кеч күздө Айзаада данбагарлардын *бо-согосун аттады* (282-б.).

381. Көппөгөн ушуну кылабы, көппөгөн *сөйкөсү бар кызды* ала качабы? (282-б.).

382. - Айзаада! *Көзү агып* отурган шордуу апаңа эмне деп айтып барайын, ыя? деп Жамгыр жөнөй берип сурап, тыңшап токтой калды (283-б.).

383. Темирдин *сөөгү жаткан жери* катары көрүшчү, эң акыркы зыяпатын жай алдын маалында, аш аты кылып ошол жерде өткөрүштү (284-б.).

384. Келиндин *башын ачуу* туурасында *ооз ачкысы* келбеди (284-б.).

385. Ушундай *таш боор* белең? *Баш байлары* жок дейсиңби? (285-б.).

386. *Ак сөз*, бий. – Кантели, Теңирберди аке, жаш балдарга туугандын баасы жок болсо болоттур, а минтип, *бир бутубуз гөргө малынып турган чакта*, сары оору менен алышып көңүл тарыккан кезде, Теңирберди аке, сиз менен тууган кубат (291-б.).

387. - Бөөдө эле *ортого чычкан жорго*лобой калгандын касиети ушул, деп өкүнгөн болду (291-б.).

388. - Түбү “бөөдө” эмес ко, - деди Бекназар саал *кабагы үйрүлө*, ойлуу тарта, биздин бийлер ордо башы ким экендигине карабай ошоякка чабышат, бийлер “кара аламан” деген эл орду башылардан өлө жадап бүткөн (292-б.).

389. *Катуу сөз* – камчы, *жылуу сөз* укурук (293-б.).

390. Аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми *жылуу сөз* менен үйрүшкө өткөн (293-б.).

391. Абил бий, албетте, атты, тонду *куру желге сапырбайт* (293-б.).

392. Ар бир уруктагы, ар бир топтогу аскер болуп жүргөн жигиттер жөнү жок топурабай, кандайдыр бир чырлуу ишке аралашпай, бабалар тутуп келген *наркты аттабай*, адептүү болушун, өз тирлигине ыгышын мыктап туюндурган (293-б.).

393. Кимде ким *моюн толгосо*, кудайдын башка салган бир күнү акыры оор жаза тартып калышы ыктымалдыгын сөз акырына улаган (293-б.).

394. Эл тынч турмушка жат тартып, өзгөчө бир эрдемсүүдөн чыгынып турган чакта агымга карабаса *элден чыгып* калышы мүмкүн (294-б.).

395. Бекназардын *жсинин каккан*, башына чалма түшүрүп жоошутуп койгон мына ушул болуучу (294-б.).

396. Кар баскан тоонун кийигиндей *короого баш салып* келип бердиңби?! Ичи дүрт деп, *кыжыры кайнап*, асте кылып, эрдин кымтыды (294-б.).

397. - Макул, балдары *тайыздык кылды* дейли, балдары тайыз болгону менен Жаманкулдун мына эли тайыздай элек (295-б.).

398. Мына, *турпактан тышкары турабыз* го, биздей туугандар аман, биз кылбаганда ариетин ким кылат?! (294-б.).

399. - Эсте бар, эсте бар Домбу, - деди Абил бий, аны тиктебей акырын баш ийкеп, кантсек да алтын такка кулдук кылып турган соң кеп-кеңешин салып, *жол сурап, алдынан өтүш* зарыл (295-б.).

400. Таанышка да, чоочунга да, улууга да, кичүүгө да ылжайып күлүп учурашып жүргөн дайыма шаа мүйүз өгүз минип, бада баккандан башканы билбеген, чынында *чөптөн башкага зыяны жок* бир бечара, момун болучу (295-б.).

401. *Көзү барында* кадыры жок Жаманкулга өлгөндөн кийин ариет, урмат эмне үчүн керек болуп калды экен? (295-б.).

402. Эми, колдон келсе, бул ишти биротоло бекемдеп кетсе, сөзсүз ордо атакты, сыйды эч аябайт, эл ичинде *баркы көтөрүлүп, тизгин талашар, кеп кайрыр* пенде чыкпай калышы шексиз (295-б.).

403. Бул үчүн элеттин *бели катууларын* хан бүлөсү менен бир жыйындан *баш коштуруш* зарыл (295-б.).

404. Кымызга кызыган, Абил бийдин *жумшак тилине эриген* эл дуулдай беришти: - А мейли! Жаманда болсо, момунда болсо Жаманкул өз тууганыбыз эле, майли, ариетине *тик туралы!* (295-б.).

405. Дагы *кулак төшөп* тыңшап былк этпей калды (296-б.).

406. Жайлоого тарткан көч шаанисин сүрөттөгөн шаңдуу күү башкача чыкты, *ыңдыңы өчүү, чөгүү*, аргасыз кайыр-кош айтып, төмөн, кайдадыр тунгуюкка сүрүлүп бараткан кишинин арманы болуп чыкты (296-б.).

407. *Өзүм моюн сунуп калдым* (298-б.).

408. *Белди буу. Белди өзүбүз буубасак ким бууп берет? – деди да атайылап зайыбынын көңүлүн көтөргүсү келдиби, комузун кайра күүлөп, кандайдыр толкуган бий ыргагына салып, шандуу кумардуу кайрып чертти* (299-б.).

409. Эшигине чыгып, Сарыбай *жер муштап* отура калды:

– *О кол жууптурбуз эмесе аттан!* (302-б.).

410. *Тишине таш тийгир*, эт үчүн союп жиберген экен! (303-б.).

411. Насирдин бектин *бетине кызыл жүгүрө* түштү, бирок унчуккан жок, *ичинен тынды* көк бөрүчүлөрдү абаз кылып тиктей баштады (305-б.).

412. - Кана, аттан түшүңүз ханзаада жээн, *төбөсү көккө жеткен* күндө да, тагасынын эшигине *ат салып* турбайт, түшүңүз, - деди (306-б.).

413. Домбу баштаган билермандар *колдорун бооруна алып* саламга келишти (307-б.).

414. Алдында бирөөнүн *көзү шыйпаңдап*, бирөөнүн көзү чоочуркап, бирөөнүн көзү таңыркап, бирөөлөрдүн көздөрү алда кандай коопту сезишкендей артта чүңүрөйүп тиктеп турду (307-б.).

415. Ар бир үйдүн эшигине бирден кемеге ойдуруп, үй ээси карал болуп *тик туруп* күтүнүп, *көзүнүн агы менен тең айланып*, жумшаган жагына *бутунун учу менен жүгүрүп*, конок алууда (307-б.).

416. - Эй! - деп күмүш ээрдин кашын бүктөлгөн камчы менен бир салды, үйрүлө дүрдүгө түшкөн жигиттерге *каарын чачып* жиберди (309-б.).

417. – Ыя, *көзгө жаш алып*, жаман жышана баштаба, жеңе - деп жиберди жини ойгонуп (309-б.).

418. Жан жигити батырбашы Ташкелле бегин сүйлөтпөй сыңар тизелей калып, *баш уруп* жиберди (310-б.).

491. *Жыландын куйругун басканы* турасыңбы?! (311-б.).

420. Кээ бирөөнүн ичи кыйнап, эрини бек кымтылып ирени кумсарса, кээ бирөөнүн оозуна “ыя кудай” кирип, колдору калтырап *жакасына барып* жатты (312-б.).

421. Ошол жерде бир да жумуру баштын оюна тиги *биринин ажалын бири колунан жалаң кармап*, азирейлдин канаты учуруп,

бетме-бет келаткан эки жигиттин каны, кырчын өмүрү келбеди, кайта эски кек, өткөн өктө тартып, эки жакты бирдей тымызын каршыктырып, көкүтүп турду (312-б.).

422. Мына бүгүн тиги элеттин боз башынын эрөөлгө мурда чыгып *ат ойнотуп* турушуна ал чыдай албады, токтоно албады, ээн жерде эсирген бирөө анын *төбөсүн тебелеп* тургандай туйду азыр биринчи беттешкенде эле, элеттин эсирген бозбашы эмес, теренинен *от күйгөн заардуу көздү* көрдү, оңой машыккыс катуу колго урунганын сизди (313-б.).

423. Намыс үчүн *кара башынан кечкендер!* (314-б.).

424. Койсоңчу, көргөнбүз *жоон өпкөлөрдү* (315-б.).

425. Баатырдын каны *ичине тартып*, эрдин бекем кымтынып, дагы кеги калып келгендей, саналуудай (316-б.).

426. - О, кудурет *назири ачтан сакта тили сууктан, дили суктан сакта* элине аттай арка, тоодой медеp болуп жүрсүн о, кудурет деп күбүрөп домдоду, ырым айтты (317-б.).

427. -.Бек аке, “булардын *көзүн кычыштырбай* кете турсун тоо жакка” деди бий, “аш тынч өтсүн” деп суранды деп, бирөө угуп кое тургандай акырын күбүрөп кетти (318-б.).

428. Ие, булардын *көзүн кычыштырбай?!* (318-б.).

429. “Куп, баатыр, куп” деп, “айнып кетпесин” деген да санаа кылт эттиби, *кулагын жапырган бойдон эшикти сүзө чыгып* кетти (319-б.).

430. Мадылдын *төбө чачы дүрүлдөй түштү* (320-б.).

431. Домбу чалырайтып, *иреңи бузулуп*, ушулардын баарын угуп келип (322-б.).

432. - Кана, калыстыгыңды көрсөт эми! - деп, азыркы хан тукумуна тага, ага сүйөнүп алдыртан Абил бий менен эгешип, *тизгин талашып* келаткан Домбу идиркенектеп, бир чети матап, атайын чатак ырбаткысы келип сүйлөдү (323-б.).

433. - Ие, *көтөрүп турган асманыңды таштап жибер*, Абил бий! - деп бир чар этти да, Домбу жигиттеринин бирине колун кескин шилтей буйруду (324-б.).

434. Жалгыз ошол сизди Домбунун *кара өзгөйлүгүн* (325-б.).

435. *Мойнуна коюп* көр эми Домбунун! (325-б.).

436. Абил бий *тишин тишине басып*, бир жагы өзү даңаза

үчүн берип жаткан аш үстүндө чырылдашып отургусу келбей, бир жагы ашка ханзаада келип турганда, кантсе да кудай урган Домбу хан тагасы аталат эмеспи, чатакты ырбатпай Домбу үчүн жек көрүүсүн көңүлүнүн тереңине жашырып кетти (325-б.).

437. Ошол үч жүз ашуун күлүк чабылган чоң маарекеде кулан чаар аргымак байгеден чыгып, Домбунун ысымын дагы алга учурду, дагы *зоболосун көтөрдү* (326-б.).

438 Сарыбай күрсүнүп ойлонуп отуруп, көптү көргөн киши, тиги Домбунун *кара өзгөйлүгүнө көзү жетти* да (327-б.).

439. Датка аттанып *аброю көптөн көтөрүлгөн* Курманжан “ынтымак” деген макулдуктан оюн да, боюн да качырган жок (327-б.).

440. Мына, кудай буйруса, ак паашага жетиш кыйын, жарым паашасына болсо да *жүз көрүшүп*, ортодогу кыжы-кужуга себеп болуп жаткан жер-суу, эл туурасында ачыгын сүйлөшүп, кудай өзү оңдой берди кылса, тынччылык менен, бурадарлык менен *берди-алды кылып*, кайрып алмак (327-б.).

441. Жарым пааша “*Жыландын баласына да жамандык ойлобой тургандай*” дегенчелик, *маанайы жарык*, эки көзү жарым айлык ботонун көзүндөй жайнаган, күнөө ишке, *кара ишке* кириптер боло элек наристедей көрүнгөн инсан экен (328-б.).

442. Сөз ыгында Кудаяр-хан эки өлкөнүн ортосунда болуп келе жаткан кандуу кагылыштарды, согуш десе өрөпкүгөн генералдардын күн санап алга жылып кирип келеатышын эки ортодогу эссиз адамдардын, нары болгондо, жаман ойлуу *кара ниет* иштеринин натыйжасы деп түшүнөрүн, бул абалды сүйлөөшүүлөр аркалуу жолго салышка үмүттөнгөнүн айтты (328-б.).

443. Кокус, жазып тайып, хан же анын амириндеги калктар кандайдыр бир Россиянын кызыкчылыгына каршы кадамдарды баштай турган болушса, анда чыдамкайлыктын түгөнгөнү ошол, бүткүл Россиянын эгеси жөн эле карап тура албастыгын *кабагы жарык* “бурадар” бурадарлык иретинде көңүлгө салды. “*Эки аягыбыз бир кончко тыгылган экен!*” (329-б.).

444. “Э-э жымыйып туруп *териңди сыйрып* алат деген ушубу?!” деп таң калды Аптабачы Абдрахман (330-б.).

445. Биртике көз ирмемден ойгонгондой эсине келе түшө шашылгансып да кол мөөрүн басты Кудаяр-хан: “жок дегенде бирөө-

лөр дагы *баш көтөрө* калышса мага таянаар өбөк болушаар, ыя, буларды кудай урбаса” (330-б.).

446. *Бүлөсө майга өтпөгөн* кызыталак! Мен сени эркек деп айтып отурам, *боорум ачыганынан* айтып отурам! (332-б.).

447. Эй, *сөз эки болбосун* (333-б.).

448. Абил бий бет алдына *теше тиктеп* былк этпей, бейиттин башына отургузган калмактын буркан ташындай кубарды (333-б.).

449. Жарыктык дүйнөдө булардан башка да, ажырашуу, азап, *суук тил*, ал кетүү, өлүм дегендер бардыгы түшүнө кирбеген мезгил (339-б.).

450. Эшим көзүн ачып азыр жанында ошол сулуу кыз жаштыгын колунан түшүрүп алып, эски камзолун жамынып үңкүйүп отурганын көрүп негедир *көңүлү чөгүңкү тартып* кетти (339-б.).

451. - *Ичиңде отун бар экенде!* деп шыңкылдап күлүп, камсолдун бир өңүрүн Эшимдин көкүрөгүнө тартып кымтыды (339-б.).

452. А түзүк, *бөрүсү ойгоно* баштады?! (345-б.).

453. Карап тургандардын *аңы учту* (352-б.).

454. - Бий, деп акырын баштады, - бу менин *кой оозунан чөп албаган* бечара тууганым эшигиңизде керилип калыптыр, күнөөсү болсо күнөөсүн мойнума алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандарын атын ким экендигин аныктап кетейин деп келдим (352-б.).

455. Түшүнүп турабыз, алдырган *энесинин койнун ачат* деген, сен агаң өлүп алдырып турган кишисиң (353-б.).

456. Сизге кызмат кылбасак *көзүбүздөн чыкпайбы?! (354-б.).*

457. Бекназар Абил бийге биротоло *көңүлү агарып*, ордуна туруп, кадимкидей ийилип таазим кылып, ырахмат билдирип, коштошуп чыгып кетти. (354-б.).

458. Жазмыш ошол белем, кайран Домбу бул дүйнөдөн *жүз үйрүп* бизди таштап кетти (355-б.).

459 - Ошондойбу? – Насирдин бек *заардуу көз менен ата тиктеп* кекетти (385-б.)

460. - Ошондойбу, бул дүйнөдөн *өзү кечип кеттиби?* (356-б.).

461. Домбунун өлүмүн табалап бүткүл жамандыкты, жабырды ошого шылтап, кара аламды сооротуп, хан атын, хан даражасын *кир жугузбай* коргоп отурбады беле (356-б.).

462. - Кайран бий! *Таш тишетти* хан баласын (357-б.).
463. Ошол күнү эле Абил бий элеттин билермандарын шашылыш чогултуп Бекназардын *жең ичинен* жүргүзүп жаткан аракетин *чийинден чыккандык* деп айыптады (359-б.).
464. Элдин *үрөйү учту* (359-б.).
465. Деги айтсын, ханзааданын кантсек *көкшүнү сууйт* экен (359-б.).
466. Айылдын үстүндөгү соксойгон кароол таштуу дөбөдөн жарым айдан бери карайып жыйын тарабады. Жыйын башында элеттин *көкүрөк көтөргөн* билермандары аксакалдары бүт бар (361-б.).
467. - Бүлүнтүү оңой, мусулмандар – деп көзүн кылайтып *жыландын башын чыгарды* кары кеңешчи. – Бүлүнтүү, билгенин кылып кетүү баарынан оңой, мусулмандар, а бүтүрүү деген кыйла машакат (362-б.).
468. Бийлик көпкө таандык, бир улук ишти баштоого же бүтүрүүгө *бел болуп* берсе, ага не жетсин (362-б.).
469. - О кокуй десеңчи. Бөлүнгөндү бөрү жейт, *колтук ачпай туралы* (363-б.).
470. Баатырдын *от көзү*, куйган жездей чың бою, кайраты аны таң кылды, элдин башына түшкөн жабырга күйүп түтөп турушу, бир чети жагып да кетти (363-б.).
471. *Суук тумшук* кыла турган болду хазретиңиз (365-б.).
472. Беш түтүн шордуу Нойгуттун *үйү күйүп кетет*, таланат, балдары олжо болот! (367-б.).
473. *Бетим карайды* (367-б.).
474. *Мал киндиктүү* тоо кыл куйруктан көп да мукурабады, абабасы тутунуп дүнүйө кылып көрбөгөн дилдеге келгенде абдан шашты (369-б.).
475. - Ме, бек, бүтөлсө, *бүтөп* ал ушу менен *тешигиңи!* – деп ат жалынан туруп, оозу буулган салмактуу баштыкты Насирдин бектин алдына ыргытты (370-б.).
476. - Кантип ажырайм тирүүмдө! *Таш боорлор* (373-б.).
477. - Кырам! өрттөйм! – деп кыйкырат, соолукканда колунун учу титиреп *көзүнүн агы көбөйүп*, өзүнөн акыл чыкпай, өзгөгө ишене албай, ынактарын кыдырата тиктеп, «Караң ки, баары ууру,

баары чыккынчы, баары ашкеби!» - деп, жүзүн үйрүп, ыңдыны өчөт (376-б.).

478. Демейде *тили буудай кууруган* кеңешчилер азыр аны карап, бардык жоопкерчиликти ага түртүп турушат (376-б.).

479. Ал өкүмдардын жашырын буйруктарын аткарып, бирөөнүн *бөркүн алып кел десе, башын кошо кесип келип жүргөн*, өтө ишенимдүү аскер башыларынан болчу (378-б.).

480. Жаңы өсүп келаткан суюк кара сакалы, кара кундуз муруту, жүзүндө биртике чаары бар, кабак, ээрдин дайыма бек кымтып турган, *тик көз* жигит эле (379-б.).

481. - Ишиң алга жылса ага тең орток, а *жылан менен кармашып өлтүрө албай жатсаң, тааш алып бербей* тескери караган өнөк-өнөк болбойт (381-б.).

482. Мына, көрүп алгылачы ушундай кишилер ушул кебетеси менен биздин ишти *белге гана тебет*, кошун ичин иритет го – деди дагы эле жумшак (381-б.).

483. *Көр тирилигиңде* жүргөн караламан эл каяша кыла алабы, кырылып, үйүн, малын талоонго таштап, аттуусу аттуу, жөөсү жөө самсып тоо тарапка сүрүлдү (382-б.).

484. Нооман *кабагын туман басып* сүрдүү тиктеген тоо арасына батынып кире албады (382-б.).

485. Бир сыпай көзүн алайтып, чуру-чуу арасында төш жакты арыта карап *кулак төшөдү* (383-б.).

486. - Ты-ыннч, *коён жүрөктөр* деп кыйкырып турду. *Жан кыйба* тууган (384-б.).

487. - О, *жаны жок* сарт (384-б.).

488. Айзааданын жумшак, эркелеткендей күңкүл *жумшак үнү*, желкесин сылаган кебездей жумшак жылуу алаканы аны ансайын эритти белем, ал толгонуп келип, Айзааданын камзолунун жакасын ачып, көкүрөгүнө тумшугун салды.

- Өзүң *киши салып* көрдүң го, авам мени сага ыраа көрөр пейли жок, унчукпай койду го (386-б.).

489. *Шагы сынып* томсоруп отуруп калды Айзаада. – Мен биллип эле, байкап эле жүргөм. А өлүгүңдү көрөйүңдүн *шүйкүмү бузула баштаган* (387-б.).

490. Эшимдин *жүрөгү шуу этти* (388-б.).

491. - Кетерман өңдөнүп эле тириликке көңүлү келбей эле *көзү агып эле* бир жакка жоголуп эле - деп ныктап, кейип турду (388-б.).

492. Сөзү *өттү го сөөккө!* (388-б.).

493. А *ниети бузулуп* качкан болсо, а өлүгүнө отура калайынын жазасы ошол, жеткен жерине баш-ын, кес-ип, ташта кузгун таласын (388-б.).

494. Эч арылбаган, эч кутулбаган шору *этегине илешип*, дагы калбай дагы куткарбай кууп келе жаткандай, башын катаарга, жашынарга жер таппай, аалам ал үчүн *алакандай тар болуп*, Айзаада чымырканып дем тартпай, жер боортоктоп, көзүн жумду (389-б.).

495. - Башка оюң болсо ошол оюңду тез кыл, баатыр кайним *жанымды ал* дагы кайта бер. деди акырын (391-б.).

496. Көк ала чокчо сакалдуу, *маңдайы жарык*, эки көзү жаштыкындай балбылдаган, жүзү кызылдуу адам экен (392- б.).

497. - *Эки дүйнө ак жүргүлө*, бириңе-бириң *кара санаба*, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңр алал болсун (395-б.).

498. - Ке, балам, эми сени бир үйдүн ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, *аяк асты* кылбай күтүп ал (395-б.).

499. Өлө бакысы бөйрөгүн таянган кеби асмандан келген, дуулдаган журт болот (396-б.).

500. *Изиң сууганча* эми эптеп баш калкалаар жер издейсиң го, карагандын түбүн издейсиң го, балам (396-б.).

501. Эртең бир бейбаш тууганың «тентиген кул!» - десе балаңдын *жүрөгү өрттөнбөйбү?!* (397-б.).

502. Туубасам да, тутундум балам, *эмчек сүтүн бербесем да*, *элик сүтүн берермин* мен (398-б.).

503. «Бөлөксүң» - деп жерибегиле, тең ата, *тең тууган кылып алгыла* (398-б.).

504. Эликке чыгып али келин сынын бузбайт, атаңдын арбайы казак катынынын *согончогу да канабады* (399-б.).

505. А көп курама бапырап, кең көкүрөк бүркүт кабак, сөөлөттүү жигити, *бооруна тартып жатышты* (400-б.).

506. Бат-бат токтоп, эки жакты арытып, эч ким жоктугуна *көз жеткен* соң акырындап нарылайт (400-б.).

507. Буга эрегишип көтөрүлгөн элдин *мизи кайткан* жок (402-б.).

508. Экинчи тараптан, орус чиновниктери менен алака кылууга

аракеттенип, «*тамыр бололу, жардам бергиле, көлөкөңөргө алгыла*» - деп көп тартуу менен Токмок уездине элчи жиберди (402-б.).

509. - Аттангыла! Аттангыла! *Жаагын жанып* чапты жарчылар (403-б.).

510. Ошол 1874-жылдын жай алдында *ат көккө кара тил болуп* күчтөнгөн кезде, орун которуп жөнөгөн бал аарынын уюгундай дуулдап, дагы уран кыйкырыпат туягынан жер дүңгүрөп мыкты куралданган 3000 ашуун эрегишчи дагы Чаткалдан кара селдей каптап түштү (403-б.).

511. «Эй катый, - дептир дейт, – үзөңгүлөшүнү, кармап келип бересинби же бүт катый уругу кырылсынбы, бооз катындары жарылсынбы?», «Тирилей, колго тийгизсеңер, - деп, *сөз жылымдаган*, - ыя, силердин жерлерге да сарттар отурук кылдырыла баштады беле, жарасы жеңил, а кежилдегендерге кылычтын сабын кармалап гана койсом жетишеп, бир күндө кайра көтөрүнүп чыгып кетишет. Болдубу» (403-б.).

512. Науман пансат кеткенден кийин бозгон эл кайра келип баатырдын *сөөгүн* казыктан алып жолдун үстүндөгү дөңгө чыгырып, көр казып *жашырып коюшкан* эле (404-б.).

513. - Омийнь! - деп алакан жайды Искак, ичинен күбүрөп, эли үчүн *жан кыйган* баатырдын арбагына багыштап бетине бата тартты (404-б.).

514. Сөзсүз, жакын арада Кудаяр-хандын *башы кетет*, же бийлигинен ажырап, оруска кире качышка аргасыз болот – деп кабар жазып жатты (405-б.).

515. - Төрт түлүгү төп болсо, *төрт тарабы кыбыла*, кудайды эсине албай экен, өзүнүн улам алды кызык, өмүрүн эки жагын каранбай кууп кете берет экен (406-б.).

517. - Кана, жакшылар бул *шайтан мойну сынган* болсун (408-б.).

518. Бийлер күдүндөшүп бири биринин этегин тартып, кычыгы кызарып эт баскан *ач көздөрүн* алдырттан чекирейтишип, «меникинен мунуку жакшыбы, ыя?» - дешип көрүп калышты (408-б.).

519. - Жалаңач жүргөн эч ким жок! – деди ал, карылыктан чоң-чоң сепкил түшө баштаган *жүзү сурданып*, эки көзүн алдындагы көпчүнкү териси дирилдеп кетти (408-б.).

520. *Жылуу сөздөн да, ачуу сөздөн да билинип турат. Өзүн тике атып тиктеп* каршы алган аскербашы Абдрахманга суроолуу карап, босогодон акырын башын ийип таазим кылды(411-б.).

521. - Сен бооз келинди ушул кылыч менен жардың беле? – Абдырахмандын *көзүнөн заар учуп*, кылычты кынынан сууруп көрсөттү (411-б.).

522. - Мына, эки ортодо *кан төгүп*, хандын элине, элин ханына *суук көрсөтүп* жүргөндөрдүн бири (412-б.).

523. - Куп жакшы! – дедим *ичи өрттөнүп, оозу күлүп* (412-б.).

524. Бул ордонун тилегинин актыгы, өткөн каталыкты *моюнга алуу*, элдин алдына *жыгылуу* болуп бааланды (412-б.).

525. Э акыры, Абдрахмандын туугандарына күйгөнү ыкманы мындан ары да туугандарынан *канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай*, өз калкасына алганы болуп эсептелди (413-б.).

526. Абил бий *тилинен бал таамып*, ушундайча чечмелеп сүйлөдү (413 б.).

527. Мунун этибарга албай коюу, *этек кагып туруп кетүү* тайкылык болоорун кээ болорун муютту (413-б.).

528. Ошондой эле болсоң го, сен айткандай эле *май көл, сүт көл* болсо го, Абил - деп, башы калтылдап олтуруп калды (413-б.).

529. Көрөбүз, бул иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен *кан төгүшүп* ажырым болушубуздан бөлөк аргабыз болбойт, көрөсүң, Абил (413 б.).

530. - Кудаярдын биз көксөгөн кеңчиликти берери күмөн, *эшеги ылайдан өткөн соң*. - деп калды бийлердин бири (415-б.).

531. Абил бийдин жүйөө сөзүн жөөлөп өтө алышпай *мойнунан байланып* олтуруп беришти (415-б.).

532. Жигит ойну, саркерлердин кылчандоосуз колдоосу, ишеними анын *сынган көңүлүн жубата* албады (415-б.).

533. Көздүн жашы кылыгырып, *жүрөгүн өрттөп* бир ором рубай келди көңүлүнө (415-б.).

534. Иниси Өмөр хан көтөрүлгөндө бак талашып чыкпасын үчүн туну Шахрук бегин өз колу менен *тындым кылган* (416-б.).

535. Ибрагим бек, Муратбек деген балдары энесинин *этегин кармап* каратегиндик тагаларына *баш калкалап* кетүүгө аргасыз болушкан (416-б.).

536. Кийин экөөбү тең так талашуу кагылышында *мерт болуп* кетишти (416-б.).

537. Дувана ийнин кысып корунуп, *жүрөгү үшүп* тиктейт (416-б.).

538. Эң акыры атасы Ибрагим бектин да, булардын Нүзүп деген *кара өзгөйү түбүнө жеткенин кулагынга куйган* (417-б.).

539. Болот дувана коркунучтуу жомок уккан бала сыңары өзүнөн өзү үшүп *төбө чачы дүрүлдөп* анан коркконунан кудайга наалыш кылып кылжындап зикир чалышка түшүүдөн башка аргасы калбоочу (417-б.).

540. Кайран Алым-хандын тукуму дешке *оозуң барбайт* - деп, күрсүнүп баш чайкады (417-б.).

541. «Жоо, *көзүндө оту бар* экен го мунун? Кайдан келсин жаман дувана?!» -Шер датка чайды жигиттин колунан акырын алды (418-б.).

542. - Бу жигит - деди чай куюп чукчуюп сыңар тизелеп, этекте олтурган жигитти дагы имере карай, - жанагы жаман дуванага *союп каптагандай* экен тимеле (418-б.).

543. - Оюңа бир деме келип турат аа, Азамат? – деди Шер датка. Эркелете *жылуу жүз* багып (418-б.).

544. - Ошентеби? *Жүрөгүндө жалы бар* окшойт! - деди, күлөйүн деп күлө албады көзү кылайып ойлуу тартты (420-б.).

545. Калназар парваначы *тилин тишине басып* хандын кыжыры жангыча күтүп тура калды (421-б.).

546. Кудаяр хан албууттана сүйлөдү: - *чийинден чыгып кеткендерге* мына биз шарт коебуз (421-б.).

547. Ошол замат туура жактагы кичинекей эшик кыйч этпей ачылып ордону көздөгөн, ордону күзөткөн сарбаздардын башчысы иреңи капкара удайчы кирип келип, ханга саал ийиле таазим кылып кандайдыр Калназар парваначы жакты *суук көзү* менен алдырттан бир тиктеп алып токтой калды (421-б.).

548. *Өчүп бараткан өрттү* кайра үйлөгөн болор бекен, оо, өкүмдар (422-б.).

549. *Көрсөтөм баарына энеңерди үч коргондун кайкысынан* (422-б.).

550. Ал ушунча аракет кылып, *кызыл өңүн саргайтып* отуруп,

ымга араң көндүрүп койгон ишин бир кыйкырык менен ойрондоп таштаган Кудаяр-ханды сөгүп келатты (423-б.).

551. *Элге алынып* кетпесин, эл экөбүнүн ортосун биротоло аң кылып таштасам, менден бөлөк *тумшук жылытары* калбай мага ак кызмат кылсын деп жүрсүн дегенби? Мына ушул ой Абдрахмандын *жүрөгүн өйдү* (423-б.).

552. Эрегиштин күчү кайра бириге албай, бир жагынын *кыжыры кайнап* жатса, бир жагынын *ындыны өчүп*, аягы солгундап, күзгө таяп калды (424-б.).

553. Башына минтип *кара түн кийип* олтурган чагында ошол Сүйүмкан байкуш күйбөйт беле, ошол аралжы болбойт беле? (424-б.).

554. *Жан күйөрү* жалгыз Мадыл. Жүрөк толкуп кадырга мингизип, топ элдин ичинде төргө чыгардың эле. Жакын эле жерден байулу сайрады. Сарыбайдын *эти үркүп* кетти (431-б.).

555. Күздүн сыдырымы *сөөгүнө өткөндө* Сарыбай кайра үйгө кирип темселеп төшөгүн таап жатты (432-б.).

556. *Өзөгү өрттөнүп*, кудайга мунажат кылды (435-б.).

557. Атасы мекен кылган жер, өзү жарыктыкка келген, балалыгын өткөргөн, жигит доорун сүрүп жар сүйгөн, перзент тапкан жери, акыры келип *өмүрүн үшүк уруп*, бардыгынан ажыратып, көөдөнүндө дүк-дүк эткен жүрөгү менен бир ак төш итти жанына *кара тутунуп*, кудайдын эсинен чыгып селдейип жалгыз калып турган жери (437-б.).

558. - Мына, көрдүн башында турабыз, Мадыл тууганыбызды *жерге берип* турабыз (442-б.).

559. «Энеңди урайындыбы?!» – деп ызырынчу жаш бала *эки көзү ойноп* (443-б.).

560. «Койсоңчу, ушинтип жүрүп балаңды *баш кесер* кыла турган болдуң» - десе, зайыбы Кулкиши аны сайын кубанып, «йе, атасынын өчүн албаган баланын элге эмне кереги бар?!» (443-б.).

561. Тууганга эң акыркы көр башындагы зыйнатын өтөп, бу дүйнөдө *чекеси жылбай* кеткен пендесине кудайым, тиги дүйнөсүнө ырайым берсин дешип, улук тилек бата кылышып, баары бирдей ордуна тура, аттуусу аттуу самсып, жөөсү жөө самсып бейиттен кайра тартышты (444-б.).

562. *Боору бүтүн* ким бар (444-б.).

563. «*Эми тили байланып* калды байкуштун?!» - деп, Кулкиши камтама болот (445-б.).

564. Жаман атты болуп жаздыкта өлбөптүр, жоо бетинде эл үчүн *жан кыйынтыр* баатыр (448-б.).

565. «Кой э, деди өзүнө өзү, жалгыз уулунан ажырап *кан жутуп* жүргөн бечарага бу балаң кимдики десем, өлгөндүн үстүнө көмгөн болбойбу?!» (449-б.).

566. – Неберем деди акырын. – Жалгыздан калган *жалгыз туяк* (449-б.).

567. - Баатырдан *туяк калган* турбайбы? *Уучуңуз куру эмес* турбайбы? Белиңизге тануу бар турбайбы, кутманым (449-б.)

568. Ушул азыр эл кайда, элди ээрчиткен ким болуп турганын Мусулманкулдун уулу *ичи сыйрылып* сезип турду (452- б.).

569. Ал сары гүлгө конуп шире соруп жүргөн аарыны тиктеп саал эңкейип, ал көңүлүнөн тез эле чыгып көзүн кыбыңдатып, *жүрөк өйүгөн* оюна кайра аргасыз түшүп, андан ары басты (452-б.).

570. Ордонун бүт аскери амиринде, бүт кыпчак жааты эң акыркы тиги көлдөй толкуп каптап келаткан эл менен наслин те-риштирип, *тил табышып кетүү* мүмкүнчүлүгү да турат (452-б.).

571. Мына ушул ата акылын *көңүлгө түйүп* ал кезде колунан да эмне келе коймок, биле туруп билмексенге өтүп *тиштин агын көрсөтүп*, Жаркын – айымдын ымына көнүп кала берген эле (453-б.).

572. Жүрөгүнүн тереңинде көп жылдан бери дымып жаткан, оңтой мезгил күтүп жаткан кеги, ата *кеги ойгонду* (453-б.).

573. Бир нече жолу *жең ичинен* сүйлөшкөн соң акыры өзүлөрү *жүз көрүшүүгө* макулдашылган жер ушул болуучу (453-б.).

574. Абдрыхман *даңазасы* ордону *титиреткен* кишини бол-жоп тааныды (454-б.).

575. *Өз үйүбүз өлөң төшөгүбүз* эмес кечиргейсиз (454-б.).

576. «Кимге келгем?» - деп, өкүнүч ой көңүлүнө кылт этип, эки кашынын ортосу бир тилинип тырышып, *кабагы кирдей* түштү (454-б.).

577. Кабарыңыз бар, Чаткалдан чыккан чатакты жөндөп кел-сем эси жоктор кайра канавайран кылып таштап *көңүлүмдү оорутту*. Эл көзүнө сындырды. Ушул элдин күнү деп, ушул өлкө-

нүн күнү деп *кара башып* окко *байлап* жүргөн азамат дейли - деп тирмейип тиктеп калды (455-б.).

578. Көрүп турам, *кабагыңыздын киринен* көрүп турам! (456-б.).

579. *Койнума жыландын баласын салып жүргөн* экенмин оо! – башыбызга каран түн салаңдап келатат (458-б.).

580. Кудайярхан генерал Вейнбергдин камырабаганын көрүп, такыр чүрүшүп *ындыны өчүп* өзүнчө онтогондой болду (459-б.).

581. Кудаярхан *ичи өрттөндү* (459-б.).

582. Минтип *башыма кара түшүп* турган мезгилде *белиме таңуу* кылган ишенимдүү деген кишилерим Иса-олуя, Абдрахман аптабачы, Калназар парваначы бүт аскери менен менин душманда-рым тополоңчу кыргыз тарапка өтүп кетишти (461-б.).

583. Өз башымды да Кокон мамлекетин да улук даражалуу амиран императорлордун колуна тапшырам, кокус каргый тийген тополоңчулардын *арам оюу*, ишке ашып кетпесин (461-б.).

584. - Ха! *Куйругун кыпчыган* экен ха-ха (463-б.).

585. Биздин *каныбызды соргон* кишини силер коргоп барата-сыңарбы?! (464-б.).

586. Көпчүлүктүн *аңы учту* (465-б.).

587. «Кайдасың, *кара башымды сайып* камын көргөн журтум» (472-б.).

588. *Жыландын куйругун баскан экен*, кайран журтту курутуп алмак болгон экен, кайран өлкөнү түгөтмөк болгон экен - деп Исхак өрттөнүп тескери басты. Зындандын караңгы түбүндө алдастады (475-б.).

589. *Териңди тескери гана сыйрыбай* (476-б.).

590. «Оо шумкарларым» - деди. Ишин токтотпой ордонун кысымына *моюн бербей* жатканын акыл менен сизди. Азаматтарына ишин таштабаганына ыраазы болуп, ишинин ыйыктыгына ишеними дагы артып, *жүрөгү албыгып*, сүйлөөгө жарабады (476-б.).

591. «Жан энем ак сүтүндүн кубаты дагы ушуга жеткирдиби!» деп, *эт жүрөгү болкулдап*, *каңырыгы түтөдү* (477-б.).

592. *Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарбасак* биз динибизден, жерибизден, бийлигибизден жакында *кол жууп кала* турган окшойбуз - Мына ушу тапта *өз тоочуңа күл тартып* өз максатына гана чаба турган болсо мейли хан болсун, мейли бек бол-

сун, майли караламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат (479-б.).

593. Булар мансапты *көрүнө көтөрүп* кете тургансыган кишилер болчу (483 б.).

594. - Көктүгүң *жетет түбүңө*, балам, – деди да, желбегей жамынган шырыма кара чапанын оңдонуп, артын карабай үжүрөдөн чыгып кетти (483-б.).

595. Сергей түшүп, ошол замат кандайдыр жаңы кубат, жаңы кайрат кирип, ошол замат кимдир бирөөгө *жүрөгү таш болуп*, кекке толуп, башын көтөрүп кайра жээкке чыкты да, суу жээктеп, суу ылдый жүгүрүп жөнөдү (487-б.).

596. Ошол замат негедир *каңырыгы түтөгөндөй* болуп, бууну бошоп Искак жүгүрө албай сенделе басты (487-б.).

597. Ошо «адашкандын айыбы кайра үйүрүн тапкан соң» деген накылды бетине кармап ак байрак көтөрүп, өз *жанын оозуна тиштеп* өкүл келди Искактын алдына (499-б.).

598. *Ичтеги кирди жууп*, төштү төшкө тийгизип табышкыла (503-б.).

599. «Мына» - деди ою, каралай көз калың журт ак кийизге салып жерден төбөсүнө көтөрүп *эки тизгин бир чылбырын* колуна карматты – эми сен өкүмдарсың! (503-б.).

600. Ошол мезгил *ак төөнүн карды жарылып*, ырыскы жерде чачылып жаткан мезгил эле (508-б.).

601. Эми алдыга дастаркон жайып буудайчы Султанмурат менен Абдулазиздин алдына ширин тордомо союп кое баштады эле, бирөө чаап келип, атынан ыргып түшүп, *төбөсү менен тик сайылып* таазим кыла берди (510-б.).

602. Макул - деп, ошол жерден эле аттын башын артка кайрыды Султанмурат бек. Абдулазиз “*Жаны эле ширин* булардын!” деп, жек көрүп, артынан чакырая тиктеп (514-б.).

603. Султанмурат бек алыстан кыргынды карап туруп, *жанынан түңүлүп*, артынан кара таандай чуулдап каптап Уали саркердин колу чыкканда эле алдындагы атын созултуп чаап качып кете берген болучу (518-б.).

604. “Йа, алла!”, “Йа алла!” деп зирикилдеп кошулду. Алар *жанды оозуна тиштеген* кашкөйлүккө өттү (518-б.).

605. Ишенген ясаулбашынын кыйрап калышы Насирдин-хандын *ындынын өчүрдү*. Хан өзү жооп таппай отурган суроого Султанмурат кайдан жооп бермек? *Жылдызы түшүп* шалдырады (519-б.).

606. Дүтар! – деди катуу Насирдин-хан, эшик ага эшикке атып чыгып кеткен соң, ал ыйлагысы келгендей кабарчыктап, буулуп өзүн араң токтотуп: -Мына, отурасыз, мында, Миң тукумунан асылзаада аскер башы Султанмурат бек! Тексиз селсаяк Исхактын атынын дүбүртү чыкса катыныңызды таштап, *куйругуңузду кыпчыл* ордону көздөй качасыз. Султанмурат бектин *өлбөгөн төрт саны калды* (523-б.).

607. - Кел, курдашым, - деди үнүн көтөрө, - күүдөн чалың курдашым. Бу бейбапа, бу *жан этин жедирген* тар дүйнө менен коштошуу арман күү чалың (523-б.).

608. Жок, анын *кыр көрсөтүүгө* эч кубаты жок экен (524-б.).

609. - *Сөзүңүз эки болбосун*, падышам, сактайын (526-б.).

610. Жүрөр эл ичинде *таман акы* , *маңдай тери* менен күн көрүп (526-б.).

611. - Кенен отура бериңиз! *Өз үйүңүз, өлөң төшөгүңүз* (529- б.).

612. Кызмат көрсөтөйүн. *Отуңуз менен кирип, күлүңүз менен чыгайын* (530-б.).

613. *Дүнүйөгө устун болгусу* келеби, ыя, булардын?! (531-б.).

614. - *Ийиниңиз кубанып* чыксын, бек ага - деди Исхак, бир ууртун тартып жымыйып, *суук тикте*. (531-б.).

615. - Ыракмат. Бул дүйнөнүн жыргалын көр - деп андан ары эмне кыларын, эмне дерин билбей, “*Ичер суум бар* окшойт?!” деп, тирүү калышына ишеним сызылып келип, эти ысып кетти (531-б.).

616. Бир кездеги үзөңгү кагышып бирге жүргөн кездери эсине түшүп, *көңүлү агарып*, бала сыяктуу *каңырыгы түтөдү* (534-б.).

617. Чаар иреңи ого бетер карасур тартып, күдүрөйтүп, *кабагына кар жаап* келди (539-б.).

618. Исхак энтигип, бир *кара буусу чыгып*, соолуга калды (540-б.).

619. Селдеси төрдөн босогого чейин ийрилип чубалып, Абдымомун бек *кабагын түйүп* турган Бекназар баатырга барып такалды. *Көзүнүн төбөсү менен* мелтейип *суз тиктеп*, босогодо *төбөсү*

менен тик сайылып баш уруп турган Атакул баатыр башын көрдү да, каламын столго таштап, *иреңин саал жумшартты* (543-б.).

620. Так ээси хандарыңар атасы баласына *тили өтпөй*, баласы атасын *тили өтпөй*, *ит менен мышыктай* тытышып, бир жаман күпкө ордого ээ боло алышпай куулуп ташталды (545-б.).

621. О, жараткан, мурунку эки тайып, эки жолу *бетим кара болгонум* азбы? Укумдан тукумга Атакул атым *кан ичер*, элин нанга саткан, куш жеминдей мансапка алмашкан чыккынчы болуп айтылып өтөт (547-б.).

622. “Өтө жакшы тааныш экен го. Кудай кааласа, жакшылап эс алып, жакшылап тоюнабыз го эми?!” деп үй ичин тегерете каранып, *көңүлү жайланып* отурду (559-б.).

623. - Оозуңузга май, атаке, айтканыңыз келсин, - деди *жаңы көздүн* энеси (563- б.).

624. Баарыдан мурда өзү сезип, кайыл болуп тагдырына *баи байлады* (574-б.).

625. Элдин *жүрөгү өлөт* (584-б.).

626. Пайдасы кайсы? Пайдасы ушул ки, коопсуз кыштап, кол жыйнап, кудай ал кулум десе, келерки *ат кара тил болгон мезгилге* аман жетебиз, ал мезгилге жеткен соң, жазгы кирген суу менен кошо күүлдөп, түзгө кайра агып кирип келбейбизби?! (584-б.).

627. Ниме дегенде, бир кезде Каратегин бу Кокон өкүмдарынын бир вилаети эди, менин бир тууганым Райим эси жоктук кылып, өзүмчө болом деп, бөлүп отурбайбы, мына ушул гана бекайбат беш миң бахадур менен шау-у деп басып кирип барсак, иншаалла, эси жок *үрөйү учуп*, өзү *тизе бүгүп* тосуп чыгат (584-б.).

628. Каратегин элинин *боору бүтүн* урушка аралаша элек, демми бүтүн (587-б.).

629. *Көзүнүн агы менен тең айланып отурган* бек Исхактын абалын дароо түшүнүп, пар жаздыктан өзү туруп апкелип, чыканагына кое салды (590-б.).

630. Көтөрүлүштүн *тамырын биротоло кыркуу үчүн* “Зимняя экспедиция” деп аталып, генерал Скобелевдин башчылыгы астында каратель отряд түзүлгөн (597-б.).

631. - Эмне?! - деп кыйкырып алып, кайра кылчаңдап, генералдын козголбой турганынан айбыгып, кайра *куйругун кыпчып*,

бирок көзү күйүп, көзү канталап, көзүндө огу болсо бир атып абышканы тырп жыккысы гана келип, айласыз токтолду (599-б.).

632. Эне кекилик тапырап, жумаланып кетип, кача албаган, уча албаган болуп кишинин көңүлүн өзүнө тартып, кишини өзүнө ээрчитип, тиер канат балапандары эптеп бекинип кеткенче алаксытат, өз башын саят (600-б.).

633. Төрт көздөп турган Европа эмне дейт? (604-б.).

634. Демек, өлкө көп кылымдар бою өз чыгына өзү кайнап дымыган (605-б.)

635. Генерал Скобелеевдин эми кабагы бүркөлдү (605-б.).

636. Аны көрүп, турганы турган жеринде, отурганы отурган жеринде сөздөрү ооздорунан түшүп, селдейип калышты (610-б.).

637. Кайран журттун туусун канга бөлөп, жүрөгүн өлтүрүп, “Эй!” деп койсо чокусун эки колу менен калкалап отуруп бере турган, түбөлүк карып кылат экен (611-б.).

638. Ошол саатта ар биринин көңүлү сыздап, ар биринин жүрөгү канап, көкөй кескендиги арман күү күңгүр кагып жатты. Колундагы шумкары капыстан уча качкан мүнүшкөр сыяктуу же бакырып жибере албай, же айрылууга көнө албай, жүрөгү шара тилинип, эки көзү чекчейип, Исхакты ээрчип тиктеп гана кала берди (612-б.).

639. Кең майдандагы көп эл дүү этип, баары тегиз баш уруп, тизелеп жыгылды (613 -б.).

640. Же арман ырын ырдаганы билинбей, же бейжай пенделерди адепке, топукка чакырып, кудай деп сайраганы билинбей, ичтен өрттөнүп, ичтен муңканып, эрди гана шыбырсыз кыбырап, көзү жашылданып, көз жашы ирмелбей төгүлө тургандай болуп турду (614-б.).

641. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп жер тиктеп катып турду (615- б.).

642. “Кош эми. Жамандыгын болсо кечир, жакшылыгын болсо ырдай жүр, эзил журтум!” деп, ал купуя коштошту, жүрөгү мычкыды (616-б.).

643. Каратель отряд кууп, бектер сары изине чөп сала берген соң алдагы Сары-Кол тоолорун таянып качкан болчу (619-б.).

644. - Эсиңе кел, удайчы? - деди каны муздай (620-б.).

645. Бирок, ушул жерде да өз ичинен *ичи арамы* табылып, Ыманкул деген бирөө тоо арасынан Гүлшаага айланып түшө турган төтө жолду көрсөтүп, генерал Скобелеевдин аскерин алардын так *төбөсүнөн чыгарып* салды.

Туу башы жакшы атар оюнчу издеп, четте турган зыңкыйган жаш улан Абдыллага *көзү түштү* да, “Жакшы жигит, атып көрөсүңбү?” деп *жылуу тиктеди* (621-б.).

646. *Жүрөгү улам тыз тилинип*, буга эч көнө албай, эч *моюн сунгусу* келбей, дагы көп нерсе бар көңүлүндө, дагы эле үмүтү үзүлө элек, эң акыркы айлага тырмышып, тегерете экчеп отурду (623-б.).

МАЗМУНУ

Киришүү	3
1-бап. Фразеологизм: изилдениши, изилденүүчү проблемалары	5
1.1. Фразеологизмдердин жалпы теориялык маселелери	5
1.2. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминде жана орус лингвистикасында изилдениши	13
1.3. Фразеология маселесинин түркологияда изилдениши	20
1.4. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши ..	24
2-бап. «Сынган кылыч» романында Т.Касымбеков образ түзүү үчүн колдонгон оң сапаттарды туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы	39
2.1. Адамдагы мүнөз жана сапат түшүнүктөрү, алардын фразеологизмдер аркылуу туюнтулуш бөтөнчөлүктөрү	39
2.2. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында оң сапатты билдирген фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы	46
2.2.1. Романдагы акыл-эстүүлүүлүккө байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин семантика-функционалдык структурасы	46
2.2.2. Романдагы өткүрлүккө, эр жүрөктүүлүккө, өжөрдүккө байланыштуу фразеологизмдердин семантикалык структурасы жана стилистикалык кызматы ..	54
2.2.3. «Сынган кылыч» романында компоненттери от, жүрөк, жолборс сөздөрүнөн уюшулган эр жүрөктүүлүктү, кайраттуулукту же башка маанилерди туюндуруучу фразеологизмдердин стилистикалык өзгөчөлүктөрү	61
2.2.4. Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу фразеологизмдердин «Сынган кылыч» романындагы стилистикалык функциясы	67

2.2.5. Эмгекчилдикке, мээнеткечтикке байланыштуу фразеологизмдердин стилдик өзгөчөлүктөрү	72
2.2.6. Жоомарт, март, боорукердик, ач көздүк, сараңдык сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү	78
2.2.7. Романдагы чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу фразеологизмдердин маанилик, стилистикалык бөтөнчөлүктөрү	84
2.2.8. Жоош-момун мүнөздү туюндурган фразеологизмдердин «Сынган кылыч» романынын контекстиндеги стилистикалык маанилери.....	89
2.2.9. Романда калыстык, адилеттүүлүк, чынчылдык тууралуу фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү	93
2.2.10. Сылыктыкты, элпектикти чагылдырган фразеологизмдердин стилдик өзгөчөлүктөрү	101
2.2.11. Сөзмөрлүккө, чечендикке байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин стилдик маанилери	103

3-бап. «Сынган кылыч» романында адамдагы терс сапат, мүнөздөрдү туюндурган антропоквалификативдик фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы110

3.1. «Сынган кылыч» романында терс мүнөз, сапаттарды туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты	110
3.2. Кошоматчылыкты туюндурган фразеологизмдер жана алардын семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү ...	114
3.3. Коркоктукуту туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү	118
3.4. Текеберликти, теңсинбөөнү туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү	123

3.5. Ала көөдөн, алаңгазарлык сапатты туюндурган фразеологизмдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү.....	126
3.6. Кыйкымчыл сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү	129
3.7. Чагымчылык сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү	131
3.8. Эки жүздүүлүктү туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык маанилери.....	137
3.9. Сараңдык, ичи тарлык сапатты туюндурган фразеологизмдердин коннотациялык өзгөчөлүктөрү	140
Адабияттар	142
<i>Тиркеме</i> Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында фразеологизмдер катышкан сүйлөмдөрдүн тизмеси	151

Илимий-популярдуу басылма

Көчөрова Гүлүмкан Осмоновна

**ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН
“СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫК
КОННОТАЦИЯСЫ**

(кыргыз тилинде)

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 12,75 б.т.

Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Нускасы 300

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»

Бишкек ш., Раззаков к., 49.

т. 0 708 058 368

e-mail: talant550@gmail.com